

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО**

На правах рукопису

ЯКИМОВИЧ ОЛЬГА НЕСТОРІВНА

УДК 377.1:33

**ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗНАНЬ
УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
СФЕРИ ОБСЛУГОВУВАННЯ**

13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:
доктор педагогічних наук,
старший науковий співробітник
Козловська І.М.

Вінниця – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. <u>ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗНАНЬ УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ</u>	11
1.1. Ключові поняття та огляд стану проблеми дослідження.....	11
1.2. Базові підходи до формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів	40
ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ	75
РОЗДІЛ 2. <u>ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗНАНЬ УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ</u>	77
2.1. Педагогічні умови формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів	77
2.2. Модель формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів	103
ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ	139
РОЗДІЛ 3. <u>ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ УМОВ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗНАНЬ УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ СФЕРИ ОБСЛУГОВУВАННЯ</u>	141
3.1. Методика експериментальної роботи з оцінки формування соціально-економічних знань учнів.....	141
3.2. Стан практики формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування	157
3.3. Результати педагогічного експерименту	171
ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ	188
ВИСНОВКИ	191
ДОДАТКИ	195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	229

ВСТУП

Актуальність та доцільність дослідження. Забезпечення конкурентоспроможності випускників професійно-технічних навчальних закладів передбачає науково обгрунтовані зміни у підходах до навчально-виховного процесу. Докорінні перетворення в усіх галузях суспільного виробництва зумовлюють зростання значущості соціальних та економічних знань, які є одним із найважливіших чинників формування життєвих і професійних орієнтирів особистості. Тому підготовка кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах (ПТНЗ) має забезпечувати формування цілісної, взаємоузгодженої системи соціально-економічних знань та умінь учнів.

У державних стандартах професійно-технічної освіти визначено вимоги до загальноосвітньої та спеціальної підготовки майбутніх фахівців. Серед завдань соціально-економічного розвитку важливе значення відводиться підвищенню якості обслуговування населення, задоволенню попиту споживачів. Особливістю працівників сфери обслуговування є те, що стосунки фахівця з користувачем послуг належать до кола професійних обов'язків і регламентуються як правовими, так і моральними нормами. Тому процес формування соціально-економічних знань учнів професійних навчальних закладів сфери обслуговування потребує особливої уваги.

На сучасному етапі наявні суперечності між: суспільними вимогами до конкурентоспроможного робітника та недостатнім рівнем сформованості соціально-економічних знань майбутніх фахівців сфери обслуговування; зростанням ролі соціально-економічних знань у професійній діяльності фахівців сфери обслуговування та нерозробленістю педагогічних умов їх засвоєння під час професійного навчання; необхідністю оволодіння учнями ПТНЗ сфери обслуговування професійно спрямованими соціально-економічними знаннями та недостатньою кількістю навчального часу, передбаченого державними

стандартами професійно-технічної освіти на вивчення соціально-економічних дисциплін. Це окреслює проблему підвищення рівня соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів.

У психолого-педагогічній літературі досліджено низку проблем у галузі вивчення соціально-економічних знань (М. Вачевський [26], В. Лагутін [100], Л. Новікова [124]); особливості професійної підготовки майбутніх фахівців сфери обслуговування (М. Агапова [2], Н. Вінник [31], М. Войнаренко [33], М. Лобур [107]), методики викладання економічних дисциплін (О. Аксьонова [3], Г. Ковальчук [89], І. Балягіна [11]), проблем формування знань із позицій економічних наук (Н. Голікова [44], В. Кушерець [99], Я. Радченко [146], Л. Хмелевська [176]), філософії (Е. Герасимова [38], І. Долгоненко [65], А. Прокопенко [143], С. Чмихнун [187]), соціології (І. Городняк [50], В. Ніколаєнко [121], М. Наумова [119], Т. Петрушина [132], М. Юрій [194]) та психології (С. Герасіна [40], І. Добренко [62], І. Матійків [111], Н. Пасічник [127]). Дослідження останніх років стосувалися в основному питань формування економічних знань (П. Бойчук [22], А. Войнаровський [34], В. Загривий [76], В. Зайчук [77], Л. Новікова [124], Л. Чеботарьова [181]), соціально-економічної культури майбутніх фахівців (А. Дзундза [61], Т. Єфременко [71], О. Каревіна [86]). Незважаючи на вагомі результати цих досліджень, проблема формування соціально-економічних знань учнів ПТНЗ сфери обслуговування залишається малодослідженою, особливо у контексті їх практичного використання.

Тому виникла об'єктивна потреба теоретично обґрунтувати і експериментально перевірити педагогічні умови формування соціально-економічних знань учнів ПТНЗ. Актуальність проблеми зумовила вибір теми дисертаційної роботи **“Формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане відповідно до тематичного плану науково-дослідних робіт Львівського науково-практичного центру професійно-технічної освіти НАПН України „Інноваційні методики навчання спеціальних дисциплін у ПТНЗ” (РК №0104U000612), „Теоретичні та методичні основи підвищення якості професійно-практичної підготовки учнів ПТНЗ” (РК №0107U000136) та Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського “Створення освітнього середовища для підготовки педагогів засобами інформаційних технологій”. Тему дисертації затверджено вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (27. 12. 2006 р. протокол № 5), узгоджено в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні (20.03.2007 р. протокол № 3).

Мета дослідження – визначити, теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити педагогічні умови формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що рівень соціально-економічних знань учнів ПТНЗ сфери обслуговування покращиться, якщо забезпечити виконання педагогічних умов: професійна спрямованість соціально-економічних знань на максимальне врахування змісту професійної підготовки і специфіки сфери обслуговування; інтеграція соціально-економічних знань у спеціальному проблемно-інтегративному курсі “Основи соціально-економічних знань”, що передбачає як цілісне його вивчення, так і використання окремих тем під час вивчення інших дисциплін; варіативність методик навчання соціально-економічних знань.

Відповідно до поставленої мети та гіпотези визначено такі **завдання:**

1. **На основі аналізу стану дослідження проблеми соціально-економічних знань учнів**

ПНЗ визначити основні аспекти та загальнонаукові підходи до формування цих знань.

2. Теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити педагогічні умови формування соціально-економічних знань майбутніх фахівців сфери обслуговування.
3. Розробити методiku формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів та експериментально перевірити її ефективність на практиці.
4. Підготувати навчально-методичне забезпечення та методичні рекомендації з проблеми дослідження для інженерно-педагогічних працівників професійно-технічних навчальних закладів.

Об'єкт дослідження – професійна підготовка учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування.

Теоретико-методологічною основою дослідження є закономірності загальнонаукового пізнання; принципи науковості, об'єктивності, системності, взаємозв'язку і взаємозумовленості явищ; теорія діяльності та навчання, загальні соціологічні та економічні теорії; загальнонаукові підходи до категорії знання, соціально-економічні закономірності формування знань, структурно-функціональні підходи до формування знань, психолого-педагогічні закономірності навчально-пізнавального процесу, а також наукові праці з проблем професійної педагогіки (О. Дубинчук [67], Н. Ничкало [120], М. Сметанський [128]), професійної готовності майбутнього фахівця (Л. Барановська [12], В. Безрукова [15], Н. Мойсеюк [116], В. Петрук [131], Н. Тализіна [166]), інтегративних процесів в освіті (М. Борулава [19], С. Гончаренко [47], Р. Гуревич [52], І. Козловська [93], М. Чепіков [182]); інноваційних процесів у професійно-технічній освіті (М. Кадемія [84], В. Клочко [87], А. Коломієць [94], Л. Сліпчишин [155]), інтеграції змісту (О. Вознюк [32], Я. Собко [157], Г. Тарасенко [167]), форм і методів професійного

навчання (О. Джеджула [59], О. Стечкевич [162], А. Цюприк [178]) та ін.

Комплексний підхід до вивчення проблеми зумовив застосування таких **методів дослідження**: теоретичний аналіз психологічної та педагогічної літератури, що дав можливість виявити стан досліджуваної проблеми у педагогічній науці; методи аналізу використовувалися для порівняння та зіставлення різних поглядів на проблему; емпіричні методи (анкетування, опитування, тестування, спостереження, аналіз продуктів діяльності учнів ПТНЗ) показали стан соціально-економічної підготовки учнів; вивчення документальних джерел дозволило визначити стан проблеми у практиці ПТНЗ. Педагогічний експеримент був спрямований на виявлення умов формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування й апробацію моделі; статистичні та математичні методи використовувалися для обробки результатів педагогічного експерименту.

Експериментальна база дослідження. Експеримент проводився на базі навчальних закладів м. Львова та Львівської області (Міжрегіонального центру професійно-технічної освіти художнього моделювання і дизайну, Львівського професійного ліцею комп'ютерних технологій, Львівського професійного ліцею торгівлі та сфери послуг, Львівського професійного ліцею побутового обслуговування, ВПУ № 63 м. Львова, ВПУ № 19 м. Дрогобича, ВПУ № 8 м. Стрия, Добромильського професійного ліцею, Новороздільського професійного ліцею будівництва та побуту), м. Сімферополя, м. Ужгорода та Закарпатської області. В експериментальній роботі брали участь 538 учнів, 27 викладачів, 124 працівники сфери обслуговування.

Наукова новизна та теоретичне значення полягає в тому, що: *вперше теоретично обґрунтовано* педагогічні умови формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування (професійна спрямованість соціально-економічних знань на максимальне врахування змісту професійної

підготовки і специфіки сфери обслуговування; інтеграція соціально-економічних знань у спеціальному проблемно-інтегративному курсі “Основи соціально-економічних знань”, що передбачає як цілісне його вивчення, так і використання окремих тем під час вивчення інших дисциплін; варіативність методик навчання соціально-економічних знань залежно від конкретних умов); *уточнено* поняття соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування; *удосконалено* методику формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів; *подальшого розвитку набули* теоретичні положення методики інтегративної професійної підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що розроблено інноваційний проблемно-тематичний інтегрований курс “Основи соціально-економічних знань”, його інтегровані теми для використання в курсах інших навчальних дисциплін і соціально-економічний практикум для учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування; методичні матеріали щодо формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів для педагогічних працівників.

Результати дослідження можуть бути використані в процесі складання навчальних програм і навчальних посібників для професійно-технічних навчальних закладів, а також під час вивчення соціально-економічних дисциплін.

Наукові положення, навчально-методичні матеріали впроваджено у навчальний процес професійно-технічних навчальних закладів України, а саме: ВПУ № 8 м. Стрий (довідка № 28 від 09.02.2010 р.), Міжрегіональний центр професійно-технічної освіти художнього моделювання і дизайну м. Львова (довідка № 80 від 15.02.2010 р.), Навчально-методичний центр професійно-технічної освіти у

Закарпатській області (довідка № 31 від 19.11.2009 р.), Республіканський вищий навчальний заклад “Кримський інженерно-педагогічний університет” м. Сімферополь (довідка № 01.3-07/171 від 20.03.2010 р.), Львівський інститут банківської справи УБС НБУ (м. Київ) (довідка № 01-15/441 від 15.06.2010 р.).

Апробація результатів дослідження здійснювалася на 29 науково-практичних конференціях, у тому числі 11-ти *міжнародних*: “Теоретичні та методичні засади розвитку професійно-педагогічної освіти у контексті європейської інтеграції” (Київ, 2005 р.), “Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми” (Вінниця, 2006, 2008, 2010 р.р.), “Організація самостійної роботи на факультеті ВУЗу” (Организация самостоятельной работы на факультете ВУЗа) (Белорусь, Минск, 2006 г.), “Духовно-моральне виховання і професіоналізм особистості в сучасних умовах” (Вінниця, 2007, 2009 р.р.), “Школа в перспективі XXI століття” (Szkoła w perspektywie XXI wieku) (Польща, Кельце, 2007 р.), “Сучасні освітні технології у професійній підготовці майбутніх фахівців” (Львів, 2007, 2008, 2009 рр.), “Інформаційно-телекомукаційні технології в сучасній освіті: досвід, проблеми, перспективи” (Львів, 5-7 жовтня 2009 р.); 11-ти *всеукраїнських*: “Потенціал людини: духовний, психічний і творчий вимір” (Львів, 2005, 2010 рр.), „С. Бaley і проблеми становлення сучасної культури виховання: філософія, культурологія, психологія, педагогіка” (Львів, 2005), “Актуальні проблеми підготовки педагогічних кадрів до творчої професійної діяльності” (Мелітополь, 2006 р.), “Іван Огієнко та сучасність” (Львів, 2007 р.), “Треті всеукраїнські ставропігійські читання. Освітні і культурологічні традиції Львівської Ставропігії: педагогіка, духовність, творчість”(Львів, 2007 р.), “Ставропігійські філософські студії”(Львів, 2008 р.), “Регіональні аспекти професійної орієнтації в умовах профільного навчання” (Львів, 2008 р.), II Всеукраїнський педагогічний конгрес (Львів, 2009 р.), “Теоретичні і методичні засади

викладання психолого-педагогічних та гуманітарних дисциплін” (Ужгород, 2010 р.), “Полікультурне виховання в умовах професійної підготовки” (Ужгород, 2010 р.), “Дидактичні умови загальноосвітньої підготовки учнів ПТНЗ” (Львів, 2010 р.); 2-х *регіональних та обласних*: “Проблеми регіоналізації професійного навчання: реалії, науковий пошук, перспективи” (Львів, 2008 р.), “Психологічна служба у професійно-технічних навчальних закладах: досвід, проблеми, перспективи” (Львів, 2010 р.); звітних наукових конференціях Львівського НПЦ ПТО НАПН України (Львів, 2006 -2009 рр.).

Основні результати опубліковано у 17 наукових і науково-методичних працях, із них 15 написані без співавторів, у тому числі: 2 колективні монографії, 8 статей, із них 5 одноосібних статей у провідних фахових виданнях із переліку ВАК України та 2 – у зарубіжних виданнях, 4 методичні рекомендації, 3 тези конференцій. **Загальний обсяг особистого внеску – 8,5 авт. арж.**

Особистий внесок здобувача. В колективних монографіях “Інноваційні методики навчання у професійно-технічній освіті” та “Теоретичні та методичні основи забезпечення якості професійно-практичної підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів” авторськими є розділи “Активізуючі методики навчання економічних дисциплін” і “Роль практичного навчання в професійному становленні майбутнього соціального працівника” відповідно, у 2 матеріалах конференцій (співавтори – В. Мороховський та А. Цюприк) особистий внесок здобувача полягає у дослідженні професійно спрямованого вивчення суспільних дисциплін.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел з 227 найменувань (із них 14 – іноземними мовами), 12 додатків на 36 сторінках. Її повний обсяг – 255 сторінок (194 сторінки – основна частина). Робота містить 15 рисунків на 8 сторінках, 13 таблиць на 10 сторінках і 5 формул.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗНАТЬ УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

1.1. Ключові поняття та огляд стану проблеми дослідження

Сучасні суспільні та економічні вимоги розбудови української держави вимагають перебудови системи освіти, зокрема професійно-технічної. Ці зміни спрямовані на забезпечення фундаментальної науково-теоретичної, загальнокультурної, практичної підготовки майбутніх фахівців, які здатні до постійного оновлення наукових знань, професійної мобільності, швидкої адаптації до змін у соціально-економічній сфері тощо.

Аналіз сучасних концепцій професійного навчання показав, що в Україні, як складовій світового співтовариства, професійно-технічна освіта є фундаментом, на якому базується професійна освіта, заснована на філософсько-педагогічних концепціях. В Україні та зарубіжних країнах функціонують різні системи і методики організації професійної освіти, які ґрунтовно перевірялися на практиці. В зв'язку з цим сьогодні поширено багато різнобічної інформації про переваги або ж недоліки тієї чи іншої системи, методики. Нині фахівці „визначають основні напрями й розробляють форми організації практичної реалізації концептуальних положень щодо освіти впродовж життя з урахуванням специфічних особливостей розвитку кожного регіону. Вивчення досвіду практичної підготовки учнів і студентів професійних навчальних закладів дало можливість зробити висновок про необхідність професійного навчання в умовах реального виробництва з урахуванням мобільності, динамічності й гнучкості ринку праці. На підвищення ефективності професійної освіти в зарубіжних країнах впливає участь роботодавців у розробці освітніх

стандартів та здійснення контролю за їх реалізацією в конкретних навчальних закладах і на виробництві” [126, с.9].

Як зазначає Р. Гуревич, „сучасна система професійно-технічної освіти зорієнтована на те, щоб задовольняти потреби різних галузей господарства України в робітничих кадрах на рівні сучасних і перспективних вимог, стати одним з важливих засобів реалізації державної політики зайнятості та соціального захисту населення. В умовах переходу до ринкових відносин головними завданнями професійно-технічної освіти є підготовка кваліфікованих, конкурентоспроможних робітників з високим рівнем професійних знань, умінь та навичок. Цього вимагає сучасний науково-технічний прогрес, ринкові відносини в економіці, потреба у вихованні соціально активних членів суспільства, формуванні в них наукового світогляду, творчого мислення, високих духовних якостей, національної свідомості” [52, с. 1].

У сучасних умовах ринкової економіки, особливо її початкової ланки, пов'язаної з діяльністю конкретного професійно-технічного навчального закладу, училище поступово почало втрачати свою привабливість для випускників школи та їхніх батьків, стало розглядатися як другорядний і не престижний навчальний заклад, що значно ускладнило процеси, пов'язані з його комплектуванням та з якістю підготовки робітничих кадрів до майбутньої професійної діяльності; організаційна структура професійно-технічної освіти до сьогодні не зазнала адекватних часових змін [192].

У дослідженні нами було проаналізовано систему професійної освіти Німеччини та Польщі. Вивчення наукової літератури показало, що професійна освіта максимально наближена до потреб економіки, тісно пов'язана із традиціями країни. Диференціація професійної освіти максимально враховує потреби підприємств, фірм, установ, їхні професійні інтереси і схильності. Форм і методи професійного навчання ґрунтуються на широкому використанні інформаційних технологій,

індивідуальних і групових форм навчання. Професійної підготовка здійснюється шляхом включення у кваліфікацію робітника особистісного потенціалу, що сприяє духовному й інтелектуальному розвитку учнів [215-217].

Складовими професійної підготовки учнів у професійно-технічних навчальних закладах є загальнопрофесійна, професійно-теоретична та професійно-практична підготовки. При розробці робочих навчальних планів розподіл годин окремо на загальнопрофесійну та професійно-теоретичну підготовку проводиться в межах їх загальної кількості годин з урахуванням вимог кваліфікаційних характеристик з конкретних професій та Державних стандартів професійно-технічної освіти.

Підготовка учнів здійснюється в декілька етапів. Кількість етапів визначається кількістю рівнів кваліфікації (розрядів, класів, категорій) та термінами навчання. Кожен етап забезпечує отримання робітничої професії відповідного рівня кваліфікації, завершується поетапною атестацією (кваліфікаційна пробна робота, залік), а при повному завершенні навчання – державною кваліфікаційною атестацією (кваліфікаційна пробна робота, захист дипломного проекту чи творчої роботи, що його замінює). Отримання учнями повної загальної середньої освіти відбувається одночасно з набуттям професії.

Професійно-практична підготовка здійснюється протягом усього терміну навчання, починаючи з першого курсу, одночасно з іншими видами підготовки та отриманням повної загальної середньої освіти. Для практичного закріплення знань, умінь і навичок, що одержані в процесі теоретичного і практичного навчання, наприкінці навчання за певним рівнем кваліфікації (розрядом, класом, категорією) проводиться виробнича практика на підприємстві (на одержання кваліфікаційного розряду, класу, категорії).

Предмети загальнопрофесійної підготовки вносяться в робочий навчальний план тільки за базовою професією. Якщо в наступних рівнях

кваліфікації передбачено години на вивчення додаткового матеріалу, то вони також вносяться до робочого навчального плану з відповідним коригуванням навчальних програм. Резерв часу використовується одноразово.

Впровадження державних стандартів професійно-технічної освіти у всіх професійно-технічних навчальних закладах, що здійснюють підготовку з відповідних професій, передбачає значний обсяг інноваційної діяльності ПТНЗ, тому можуть виникнути певні непередбачені ситуації та особливості [114].

Модернізація професійно-технічної освіти в Україні означає передусім встановлення державних стандартів, створення гнучкої системи підготовки майбутнього робітника нового типу. Вона спрямовується на створення необхідних умов для інноваційного розвитку професійного навчання різних категорій населення, зокрема, у професійних навчальних закладах різних типів, форм власності та підпорядкування, на виробництві тощо; забезпечення якісної професійної підготовки кваліфікованих робітників для галузей економіки, малого і середнього підприємництва з урахуванням потреб ринку праці.

На сьогодні активно розробляються та проходять апробацію державні стандарти підготовки фахівців сфери обслуговування. Державний стандарт професійно-технічної освіти – це встановлений державою рівень вимог до знань, умінь та навичок, що визначає підготовленість випускника до виконання функціональних обов'язків з обраної професії і відповідає основній меті професійно-технічної освіти та запланованому рівню підготовки [106, с. 169]. Поняття „державний стандарт освіти” в Законі України „Про професійно-технічну освіту” трактується як „сукупність державних вимог до змісту професійно-технічної освіти, рівня кваліфікації випускника професійно-технічного навчального закладу, основних обов'язкових засобів навчання та освітнього рівня вступників” [141, с. 56].

С. Гончаренко під стандартом розуміє „результат освіти, який відображає громадський ідеал і який приймається як державна норма освіченості, яка враховує реальні можливості особистості і системи освіти в досягненні цього ідеалу” [46, с. 32]. Він вважає, що технологічний аспект стандарту освіти не менш важливий, аніж змістовий, бо загальновідомо, що успіх запровадження нового змісту на 20% залежить від самого змісту, і на 80% – від технології його реалізації.

О. Дубинчук трактує зміст поняття державного стандарту професійно-технічної освіти як „вимоги до рівня, змісту та якості професійної підготовки, відображених у відповідних нормативних документах” [68, с. 33]; Н. Ничкало вважає, що це „вимоги до змісту, обсягу й рівня освітньої та фахової підготовки в Україні” [120, с. 155].

Стандарт в основному зорієнтований на вимоги до змісту освіти, визначення його обсягів, опанування яких має гарантувати сподіваний результат якості освіченості особи, рівень її освітньої чи освітньо-професійної підготовки. До переліку цих ознак у названих джерелах відносять: рівень освіти; зміст освіти, зміст навчання, нормативний термін навчання; обсяг змісту освіти; перелік трудових операцій; знання, уміння і навички. Окрім того, це вимоги до кінцевого продукту навчання (його якості), їх число складає 32,1% від загальної кількості названих у стандартах освіти.

Ці ознаки визначаються як результат освіти; обсяг знань; якість освіти; рівень якості освіти; освіченість учнів; рівень кваліфікації випускника; рівень якості знань; рівень підготовки; рівень фахової підготовки; параметри якості освіченості; рівень освітньої і професійної підготовки; рівень знань, умінь і навичок. Ознаки, які стосуються забезпечення процесу навчання, його технології, складають 10,7%. Серед них названо вимоги до основних обов'язкових засобів навчання. До цієї групи слід було б віднести і вимоги до засобів діагностики якості освіти,

але лише ті з них, які використовуються в навчальному процесі [88, с.186].

Прагнення внести у зміст поняття державного стандарту професійно-технічної освіти України вимоги до освітнього рівня вступника зумовлене тим, що названа галузь не є первинною ланкою в системі освіти, а базується переважно на певному рівні загальної, і від неї визначається вибір типу програми для опанування професії [140]. Але це не може бути підставою для внесення цих вимог до стандарту названої галузі освіти. Адже мова йде про стандарт професійно-технічної освіти, а освітній рівень вступника визначається стандартами іншої галузі - загальної середньої освіти. А те, що не має відношення до ознак освіти тієї чи іншої галузі, не може входити до складу стандарту, тобто вимоги до освітнього рівня вступника як передумови для вибору ним програми для опанування професії певного рівня складності та кваліфікації повинні встановлюватися не стандартом професійно-технічної освіти, а іншим чином [88, с.189].

Важливим завданням сьогодення є практичне розроблення сучасних стандартів професійно-технічної освіти. Стандарт не є сталим, його складові переглядаються залежно від потреб ринку праці. Визначення змісту і структури вимагають також відповідних методів розроблення та впровадження нових стандартів. Якщо раніше стандарти професійної освіти встановлювалися на довготривалий період (15–20 років), то сьогодні термін дії стандартів значно скорочується, оскільки швидко відбуваються зміни у промисловості та сфері послуг, у технологіях та організації праці. Для того, щоб забезпечити якісну професійну освіту і навчання згідно з технологічним та економічним розвитком, потрібно постійно переглядати та оновлювати стандарти професійної освіти [129, с. 149].

Визначення часу на вивчення окремих предметів залежить від обсягу знань, необхідних робітникам конкретної професії, визначеного кваліфікаційного рівня.

Згідно „Положення про організацію навчально-виробничого процесу у професійно-технічних навчальних закладах” основними формами теоретичної підготовки є різні типи уроків, лекції, теоретичні семінари, практичні семінари, лабораторно-практичні заняття тощо; індивідуальні заняття учнів, слухачів; консультації; виконання учнями, слухачами індивідуальних завдань (реферат, розрахункова робота, курсовий проект, проміжна поетапна та випускна кваліфікаційна робота, дипломний проект); навчальні екскурсії; інші форми організації навчання.

Професійно-технічний навчальний заклад самостійно визначає порядок реалізації типової базисної структури шляхом перерозподілу часу між навчальними семестрами. За пропозиціями замовників робітничих кадрів, відповідно до змін у техніці, технологіях, організації праці на виробництві та у сфері послуг навчальний заклад розробляє варіативний компонент змісту професійно-технічної освіти у робочих навчальних планах і робочих навчальних програмах (до 20 відсотків навчального предмета, виробничого навчання). Зміни затверджуються згідно з діючими нормативними документами [140].

Професійно-практична підготовка складається з виробничого навчання, виробничої, переддипломної (передвипускної) практики і проводиться у навчально-виробничих майстернях, на полігонах, тренажерах, автодромах, трактородромах, у навчально-виробничих підрозділах, навчальних господарствах, а також на робочих місцях на виробництві чи у сфері послуг за такими формами як: уроки виробничого навчання (практичного водіння) у ПТНЗ; уроки виробничого навчання на виробництві чи у сфері послуг; виробнича практика на робочих місцях на виробництві чи у сфері послуг; переддипломна (передвипускна) практика

на виробництві чи у сфері послуг; інші форми професійно-практичної підготовки.

Професійно-практична підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації слухачів професійно-технічних навчальних закладів може здійснюватись із застосуванням модульної системи (модульного професійного навчання).

Будь-яка система підготовки тієї чи іншої професії починається зі створення навчального плану з даної професії, програм з предметів та іншої документації. Необхідно розробити модель навчального процесу з відповідної професії. Дослідження побудови навчальних планів і програм складних професій показали, що вивчення загальноосвітніх і спеціальних предметів йде одночасно. У той же час є предмети, вивчення яких будується на базі інших. Цю тенденцію у методиці побудови навчальних планів і програм відзначають і багато вчених. Як показує системний аналіз, основним фактором у процесі навчання є гнучкість підготовки кваліфікованих працівників, тобто можливість переходити від однієї методики навчання до іншої [7, с. 6].

Модернізація професійної освіти більшої частини робітничих кадрів полягає у набутті ними практичних умінь, навичок і необхідної теоретичної підготовки у галузях суміжних майбутній професії. Новий зміст професійної діяльності зумовив проблему набуття окрім фахової, різних видів підготовленості до трудової діяльності: комп'ютерної, правової, економічної, комунікативної та ін.

На рівень знань учнів професійно-технічних навчальних закладів не можуть не впливати й особливості складу інженерно-педагогічних колективів, пов'язані, наприклад, із недостатнім рівнем підготовки педагогів до специфічних умов праці у професійно-технічних навчальних закладах.

Ці особливості породжують низку наукових і практичних проблем, пов'язаних насамперед з удосконаленням навчальних планів,

програм, підручників і навчальних посібників, з педагогічно грамотною організацією навчального процесу, з використанням сучасних технологій навчання. Змінюючи підхід до формування змісту, не можна протиставляти розвиток особистості і засвоєння знань. Необхідно забезпечити розвиток особистості майбутнього фахівця в процесі засвоєння змісту професійного навчання. Це можливо за рахунок розвитку інтеграційного професійного мислення.

Особлива увага у педагогічній науці була приділена проблемному навчанню у професійній підготовці фахівців. Проблемне навчання – це процес навчання, в якому учень завдяки створеній учителем проблемній ситуації, що містить складні теоретичні чи практичні завдання, отримує нову інформацію, вирішуючи самостійно дану проблему [20, с. 138].

Концепція багатостороннього навчання була розроблена польським дидактом В. Оконем. Її основою є застосування комплексних методів навчання, дидактичних засобів, за допомогою яких учні можуть засвоювати інформацію, вирішувати теоретичні та практичні проблеми [222].

Формування інтелектуальних умінь, які є також загальними навчальними вміннями, підвищує ефективність навчального процесу і стає основним завданням професійного навчання в процесі розвитку особистості майбутнього фахівця. Проектування інтеграційного змісту повинне забезпечити його гнучкість, мобільність, спадкоємність на різних рівнях і ступенях освіти, а процесу професійної підготовки – його безперервність [165, с.48].

Єдність цілей, змісту, форм, методів і результату навчання визначають його інтегративність. У свою чергу, інтегративність професійного навчання припускає розробку і прийняття єдиної, цілісної системи цілей і змісту навчання, організацію цілісного процесу навчання на всіх рівнях і ступенях освіти. Таким чином, „об'єктивна необхідність інтеграційного підходу до змісту професійної підготовки визначається

оновленими цілями і диверсифікацією освіти, її пріоритетною спрямованістю на професійну підготовку і підвищення якості підготовки фахівців на рівнях початкової і середньої професійної освіти” [186, с.10]. Окрім того, інтеграційний підхід до змісту професійної підготовки сприяє вирішенню низки завдань модернізації освіти: вдосконалення системи безперервної освіти і реалізації наступнісних освітніх програм, які відповідають державним освітнім стандартам; оновлення змісту професійної підготовки, вдосконалення її змісту та педагогічних технологій; розвиток взаємодії професійно-технічних навчальних закладів та інших рівнів освіти тощо.

Удосконалення підготовки кадрів для сфери обслуговування — одна з найважливіших умов підвищення соціальної ефективності та якості обслуговування населення, задоволення попиту споживачів. Професійно-технічні навчальні заклади мають значний досвід та здобутки у підготовці фахівців для даної галузі.

Сфера обслуговування — сукупність галузей господарства, продукція яких виступає у вигляді послуг [37, с. 548]. Наприклад, до даної сфери відноситься торгівля — галузь господарства, яка забезпечує перехід товару сфери виробництва до сфери споживання, тобто торгівля — це комерційна діяльність з обороту, купівлі та продажу товарів. Як форма обміну, торгівля є опосередкованою ланкою між виробництвом та обумовленим ним розподілом, з одного боку, та споживанням, з іншого, і являє собою фазу процесу відтворення. Торгівля відображає економічні відносини суспільства. Дискусійним є питання відносно громадського харчування.

До професій, які належать сфері обслуговування, відносяться кравець, офіціант, перукар, продавець, соціальний робітник та ін. Професія — це рід трудової діяльності людини, що володіє комплексом спеціальних теоретичних знань і практичних навичок, набутих у результаті фахової підготовки, досвіду роботи [144, с. 276]. Професія —

стійкий та відносно широкий вид трудової діяльності людини, визначений розподілом праці та її функціональним змістом [70, с. 742].

Кожна професія сфери послуг має свої характерні ознаки, що значною мірою зумовлюють специфіку побудови навчального процесу й, зокрема, професійно-практичної підготовки, найважливішою складовою якої є виробниче навчання. Тому дослідження різних аспектів її організації з урахуванням потреб ринку праці є об'єктивною необхідністю.

Працівник сфери обслуговування працює з користувачем послуг, тому професійно важливими є знання про індивідуальні та поведінкові особливості особистості. Характерною особливістю працівників сфери обслуговування є те, що стосунки фахівця з користувачем послуг належать до кола професійних обов'язків і регламентуються як правовими, так і моральними нормами. Послуга – складний елемент структури товарного ринку. Послуга є особливим споживчим благом, яке виражається в корисному ефекті, що задовольняє потреби людини, колективу або суспільства. Особливістю послуги як товару є те, що вона корисна не як матеріальна річ, а як діяльність [37, с. 423].

Послуга, крім матеріальної значущості, має творчий характер і повнна відповідати сучасним естетичним вимогам. Індивідуальність послуг, їх естетичне значення зумовлює творчий характер праці, що висуває підвищені вимоги до загальної та професійної освіти фахівця. Тому під час професійно-практичної підготовки не обійтися без творчих завдань, які розвивають відповідні здібності майбутніх фахівців сфери обслуговування.

У своєму дослідженні І. Жорова [73], виходячи з багатофункціональності професійної діяльності працівника сфери обслуговування, виділяє шість груп професійних здібностей, які формуються у процесі навчально-пізнавальної діяльності під час професійно-теоретичної та професійно-практичної підготовки. До

складових професійних здібностей майбутніх фахівців сфери обслуговування відносяться: перцептивні (лінійний окомір, тактильно-кінестезійна чутливість); мнемічні (пам'ять на кольоровий, конкретно-образний та схематичний матеріал); атенційні (концентрація та стійкість уваги, переключення уваги); мисленнєві (логічне та творче мислення), комунікативні та психомоторні тощо.

Сучасний конкурентоспроможний фахівець повинен володіти такими якостями: проблемність мислення, системний світогляд, практико-орієнтований інтелект, критичність розуму, здатність приймати відповідальні рішення, професійна мобільність, динамізм, гнучкість, самостійність, творчість, цілеспрямованість, наполегливість, здатність до ризику, професійна компетентність, орієнтування на ефективність та якість, інформаційна культура, комунікативні уміння, співпраця, здатність до самонавчання та саморозвитку [6, с. 45-46].

Сучасний фахівець має бути готовим не тільки до зміни професії, але й до зміни моделі своєї поведінки, розширення і наповнення новим змістом свого професійного світогляду в умовах, що змінилися [186, с. 4]. У цьому аспекті професійна освіта розглядається як засіб і умова формування у майбутнього фахівця інтегративного мислення, розуміння сутнісних основ професії (концептуальних підходів, принципів діяльності) і необхідного для її реалізації діяльнісного інструментарію – способів, методів, моделей професійної діяльності. Такий підхід забезпечує професійну компетентність, мобільність і конкурентоспроможність фахівця, його відповідність сучасним і перспективним вимогам ринку праці і суспільства. За А. Беляєвою професійна освіта, з огляду її соціальної залежності, має можливість повністю задовольняти різноманітні потреби: суспільні, колективні та особисті, матеріальні та моральні, пізнавальні, професійні та потребу людини в праці [17, с. 23].

Якісну підготовку висококваліфікованих робітничих кадрів можливо забезпечити: якщо навчально-виховний процес розглядати як цілісну систему, компонентами якої є мета, зміст, структура і функції; їх сутність залежить від заздалегідь визначеного рівня підготовки; побудови системи багатоступеневого навчання у ПТНЗ на основі сучасних моделей цілісної багатоступеневої системи, визначення соціально-педагогічних умов її функціонування; інтегрування змісту спеціальних предметів та виробничого навчання з урахуванням специфіки і завершеності кожного ступеня [161, с. 8].

Випускники ПТНЗ повинні стати свідомими повноправними суб'єктами ринку праці. У сфері обслуговування соціально-економічні зміни показали потребу у фахівцях, які володіють суміжним професіями, що у свою чергу зумовило необхідність підготовки за інтегрованими професіями. Характерною для них є підготовка робітників за професіями широкого профілю, яка повинна забезпечувати одержання широкого кола базових професійних навичок, що відповідають усьому діапазону робіт за певною професією [107, с. 8].

Як зазначає О. Пехота, особистісна характеристика моделі фахівця є найбільш складною і такою, що важко прогнозується. Модель вимагає певного методологічного інструментарію, розробка якого має опиратися на синтез видобутих психологічною та педагогічною наукою закономірностей будови, функціонування та розвитку особистості. Головними складовими цієї моделі є професійні знання й уміння, соціально-психологічні й духовно-творчі якості особистості майбутнього фахівця.

Діяльність працівників сфери обслуговування найбільше піддається суспільно-економічному впливу та моралі. І тому від сформованості чи, навпаки, несформованості у них основ соціально-економічної поведінки залежить ефективність їхньої власної професійної діяльності.

Професійна діяльність фахівців сфери обслуговування має певну специфіку: сфера обслуговування тісно пов'язана із комунікацією; процес обслуговування передбачає комунікацію між учасниками процесу з метою отримання інформації про послугу (умови і форми їх надання, вартість, контроль за виконанням послуги тощо); процес надання послуги включає в себе її оцінювання [133, с. 278-291].

Нормативним документом професійної підготовки майбутніх фахівців сфери обслуговування є „Типова базисна структура навчальних планів підготовки кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах”. Згідно наказу МОН України від 13.10.10. № 947 „Про затвердження типової базисної структури навчальних планів для підготовки кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах” розподіл навчального часу з природничо-математичних та суспільно-гуманітарних дисциплін здійснюється на рівні стандарту типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів. Загальноосвітня складова базисної структури навчальних планів для підготовки кваліфікованих робітників (з отриманням повної загальної середньої освіти) передбачає такі дисципліни суспільно-гуманітарної підготовки: „Економіка” (35 год.), „Правознавство” (35 год.), „Людина і світ” (17 год.) та ін. До загальнопрофесійної підготовки віднесені такі предмети, як „Основи правових знань”, „Основи галузевої економіки і підприємництва”, „Інформаційні технології” та інші. Навчальні програми окремих загальноосвітніх навчальних предметів можуть інтегруватися в зміст навчальних програм професійно-теоретичної підготовки. При цьому предмети, програми яких інтегровані, вилучаються зі загальноосвітньої підготовки шляхом зменшення кількості годин відповідного напрямку. Разом з тим, можлива інтеграція предметів загально-професійної підготовки з предметами загальноосвітньої підготовки за рахунок вилучення дубльованих тем з предметів загальнопрофесійної підготовки.

Вивільнені години можуть бути спрямовані на вивчення предметів професійно-теоретичної або професійно-практичної підготовки [140].

Професійно-теоретична підготовка передбачає вивчення таких дисциплін, як „Спеціальна технологія”, „Охорона праці”, профільні предмети з урахуванням вимог Державних стандартів професійно-технічної освіти з конкретних професій, а також виробниче навчання у навчальних майстернях, лабораторіях, навчально-виробничих дільницях, навчальних господарствах, полігонах та безпосередньо на робочих місцях підприємств; виробничу практику на робочих місцях на виробництві чи в сфері послуг. Професійно-практична підготовка здійснюється протягом усього терміну навчання, починаючи з першого курсу, паралельно з іншими видами підготовки та вивченням предметів, які надають повну загальну середню освіту. Для практичного закріплення знань, умінь і навичок, які одержані в процесі теоретичного та практичного навчання, проводиться виробнича практика.

На предмети, що вільно обираються, відводиться від 25 до 45 годин один раз за повний курс, виходячи з тривалості терміну навчання. Предмети за вибором визначаються навчальним закладом у межах гранично допустимого навчального навантаження з урахуванням інтересів та потреб учнів, рівня навчально-методичного та кадрового забезпечення, а також з урахуванням профілю професій, за якими у професійно-технічному навчальному закладі здійснюється підготовка.

До нормативних дисциплін, які забезпечують формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування, відносяться: „Основи галузевої економіки та підприємництва”, „Основи правових знань”, „Основи професійної етики та культура спілкування”, „Психологія і етика ділових відносин”. Розподіл годин під час підготовки за різними професіями поданий у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

**Нормативні вимоги до предметів, які забезпечують
формування соціально-економічних знань учнів ПТНЗ**

Предмет	Кількість годин, год				
	Кра- вець	Перу- кар	Продавець		Соціа- льний робіт- ник
			продо- вольчих товарів	непродо- вольчих товарів	
Основи галузевої економіки та підприємництва	19	24	17	17	17
Основи правових знань	10	17	17	17	17
Основи професійної етики та культура спілкування (Психологія і етика ділових відносин)	–	17	22	11	30

Для визначення змісту соціально-економічних знань майбутніх фахівців сфери обслуговування необхідно визначити, які професійні якості їм необхідні.

З цією метою ми звертаємося до професіограм працівників сфери обслуговування. Професіограма є описовою моделлю фахівця, яка містить: властивості та характеристики, що визначають суспільну, професійну та пізнавальну спрямованість особистості майбутнього фахівця; вимоги до його загальноосвітньої підготовки; обсяг і склад професійної підготовки [160а, с. 26]. Професіограма – зумовлена змістом праці система інформації про соціально-економічні, технологічні, санітарно-гігієнічні та педагогічні аспекти професії, її психологічні й

психофізіологічні властивості та якості, що необхідні й достатні для успішного оволодіння і ефективного виконання конкретної професійної діяльності.

Найважливішою складовою професіограми є психограма, що являє собою психологічний аналіз структури професійної діяльності та характеристику вимог професії до психіки людини, тобто психограма – це психологічний портрет професії. Схема розробки професіограми має таку структуру: 1) загальна характеристика професії (історія виникнення, соціально-економічне значення, основний зміст функціональних обов'язків працівника, характеристика процесу праці й засобів виробництва, зв'язки з іншими професіями, можливості подальшого розвитку); 2) санітарно-гігієнічні умови та безпека праці (ступінь важкості, обмеження в праці за віком та статтю, режим праці та відпочинку, особливі умови праці, можливі помилки, аварії, травми в процесі праці); 3) вимоги професії до працівника (необхідний рівень загальноосвітніх знань, медичні, психофізіологічні вимоги, вимоги до інтелектуальної та емоційно-вольової сфер, морально-ділових якостей); 4) професійне навчання (необхідний рівень професійної освіти, загальні умови та вимоги щодо вступу до професійного навчального закладу, провідні навчальні дисципліни, форми і тривалість навчання, рівень отриманої професійної підготовки, інші професії, якими можна оволодіти з допомогою вивченого матеріалу); 5) протипоказання до навчання та виконання професійних обов'язків (медичні протипоказання до навчання та подальшої професійної діяльності, психологічні та психофізіологічні обмеження); 6) заробіток (вірогідний і середній заробіток за професією на конкретних підприємствах, система доплат, премій); 7) підвищення кваліфікації (оволодіння суміжними професіями, спеціалізація в межах однієї професії); 8) перспективи зайнятості (вірогідність працевлаштування після навчання, потреби у фахівцях на ринку праці, зайнятість жінок і молоді, ризик безробіття) [70, с. 740-741].

Професіограма конкретизується в освітньо-кваліфікаційній характеристиці. Згідно Закону „Про професійно-технічну освіту” освітньо-кваліфікаційна характеристика випускника професійно-технічного навчального закладу – це сукупність вимог, що визначають його професійні знання, уміння та навички, що розробляється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері професійно-технічної освіти на основі кваліфікаційних характеристик професій [141].

Наприклад, у освітньо-кваліфікаційних характеристиках передбачено, що майбутні фахівці торгівельної галузі мають такі соціально-психологічні та професійні якості: зацікавленість професійною діяльністю, спостережливість, професійна етика і тактовність, комунікабельність, вимогливість, акуратність, охайність, чесність, врівноваженість, витримка, почуття власної гідності, відповідальність, професійна працездатність тощо. Вони повинні оволодіти знаннями у галузі наук про суспільство і природу: всесвітньої історії та історії України, основ культурології, філософії, політології (поняття політичного процесу, його моральних регуляторів, політичної системи суспільства і т.ін.), соціології (поняття соціуму, його історія, закони і перспективи існування людського соціуму) та ін. Їм необхідно мати соціально-економічні знання в галузі професійної діяльності: основ товарознавства, основ маркетингу, основ бухгалтерії й аналізу балансу; основ менеджменту, основ професійної етики, основ інформаційної обробки даних, основ психології торгівлі, основ правознавства, основ сучасної організації праці, основ трудового законодавства, основ виробничого контролю, технології торгівельних процесів, основ бухгалтерського обліку, комерційної діяльності, економіки підприємства та ін [56, 58].

Таким чином, соціально-економічні знання майбутніх фахівців сфери обслуговування мають ознаки як загальнонаукових, так і професійних знань. Ці знання є компонентами загальноосвітньої та

професійної підготовки і можуть формуватися у процесі вивчення предметів суспільно-гуманітарної, професійно-теоретичної та професійно-практичної підготовки.

Зупинимося детальніше на загальних проблемах формування знань. Природа знання є однією з центральних проблем досліджень у багатьох наукових галузях. Аналіз показує відсутність суттєвих розбіжностей у сучасному трактуванні знання різними науками. У філософії знання визначається як „відображення дійсності у свідомості людини; категорія, що розкриває істинний момент зв'язку пізнання і практичної дії; перевірений практикою результат пізнання” [174, с. 162].

У психології знання – це „система понять про предмети і явища, засвоєні внаслідок сприйняття, аналітико-синтетичного мислення, запам'ятовування та практичної діяльності” [145, с. 196]. У педагогіці знання визначаються як „особлива форма духовного засвоєння результатів пізнання. Вони є компонентом змісту освіти, що включає систему знань про природу, суспільство, людське мислення, практичні вміння і навички, способи діяльності, досвід творчої діяльності, світоглядні моральні, естетичні ідеї” [48, с. 137]. У наукознавстві знання визначаються як „множина понять, організованих у систему” [83, с. 41].

Наступним поколінням передаються знання, кожне з яких є особливим його видом: знання про природу, суспільство, техніку, людину, способи діяльності; досвід здійснення відомих способів діяльності, які уособлюються разом зі знаннями у вміннях та навичках особистості; досвід творчої діяльності, уособлений в особливих інтелектуальних процедурах, які не піддаються представленню у вигляді попередньої (до здійснення творчого акту, до розв'язання проблеми) регульованої системи дій; досвід емоційно-ціннісного ставлення до дійсності, яка стала об'єктом чи засобом діяльності [169, с. 146]. Отже, майбутньому фахівцю для успішного здійснення професійної діяльності

необхідні знання, вміння, творчість та система цінностей, які він здобуває у процесі професійної підготовки.

Необхідні для професійної діяльності знання поділяють на: 1) теоретичні; 2) практичні. Теоретичні знання – система понять, які узагальнюють суспільний досвід і розкривають об'єктивні закони та закономірності, з яких виведені принципи й правила. Практичні знання відображають зв'язки і відношення предметів та явищ, безпосередньо включених у практичну діяльність [136, с. 74-76].

Знання є найважливішим інструментом, знаряддям і предметом праці. Важливо сформувати такий комплекс знань, засвоєних і закріплених у людському інтелекті, уміннях, навичках, який стане основою повноцінного розвитку особистості як суб'єкта соціальних перетворень.

У сучасних умовах знання стають не просто важливим ресурсом, а й визначальним фактором виробництва. Відбувається стрімке нарощення обсягів знань та інформації, якими володіє та оперує людство, що супроводжується водночас їх значною диференціацією. Змінюється характер знань, особливого значення набувають специфічні властивості знань, які покладені в основу фундаментальних змін у виробничих, економічних відносинах сучасного суспільства [99, с. 19].

У професійній підготовці розрізняють знання за рівнями узагальнення: загальнонаукові, загальнотехнічні та спеціальні. У загальнотехнічні знання нарівні з технічним включаються основи економіки, організації, планування виробництва тощо. До спеціальних віднесені знання конструктивних і технологічних особливостей конкретного обладнання, інструменту, пристосування, процесів та операцій, а також змісту праці певної професії [142, с. 39].

Професійно необхідні знання класифікуються за їх впливом на формування умінь майбутнього фахівця. Таким є поділ на знання про об'єкт дії та знання про дії [123, с. 40].

Стосовно впливу на освоєння нових видів діяльності, знання можна поділити на типи (І. Лернер): знання основних закономірностей, що використовується в об'єкті діяльності; ознаки об'єкта чи принципу його дії; знання загального способу дії з об'єктом; знання про те, як вести себе у зміненій ситуації або з незнайомим об'єктом [169, с. 175].

Стосовно професійної діяльності знання поділяють на п'ять відносно самостійних груп:

1) методологічні, що визначають програму діяльності для теоретичного та практичного освоєння об'єкта (система, її склад, елементи, функції тощо);

2) політехнічні (загальні закони, принципи, функції, класифікаційні вимоги);

3) індикаторні (конкретно виробничі параметри, критерії, показники);

4) цілісні уявлення про сферу професійної діяльності;

5) світоглядні знання, що характеризують взаємодію системи „людина – техніка – природа” [172, с. 21].

Суттєво зростає роль знань, які мають світоглядну спрямованість. Саме вони дозволяють виявити і встановити межу втручання діяльності людини в природні процеси, напрямки соціокультурного розвитку, які б гарантували виживання людства. Оволодіння новими знаннями, їх „вироблення” стають найбільш актуальними завданнями сучасного суспільства. Тому стратегія розвитку України повинна базуватися на першочерговому розвитку сфер освіти, науки, культури, забезпеченні здорового способу життя її населення. Лише дотримання таких орієнтирів відкриває широкі і надійні перспективи майбутнього української нації [146].

З економічної точки зору, знання як головний продукт освіти стають сьогодні визначальними стратегічними чинниками розвитку суспільства. Управління знаннями стає очевидною характеристикою

людської діяльності, обов'язковим компонентом розвитку національної економіки. З позицій соціології знання стають загальнолюдською цінністю. Таким чином, соціально-економічні знання мають як матеріальну і особистісну цінність.

Проаналізуємо *економічні знання* учнів професійно-технічних навчальних закладів.

Засвоєння економічних знань визначається рівнем теоретичної розробки економічної теорії, правильним відбором знань для засвоєння, рівнем теоретичної та методичної підготовки викладачів, інтересом молоді до економічної теорії, поєднанням різних ефективних форм навчального процесу. У науці монополія економічного знання є наслідком предметного обмеження та замкнутості системи раціонально-практичних форм освоєння світу. Дуже часто мають місце поверхові економічні знання та переконання молоді, яка вірить повсякденній економічній інформації, що породжує помилки у практичній діяльності.

На думку А. Войнарівського, економічна підготовка – це вироблення у майбутніх фахівців чіткої уяви про наукові закономірності розвитку ринкової економіки, особливості ринкових відносин, цілеспрямоване формування економічних знань, високої організованості та творчої ініціативи, підготовки їх до високопрофесійної праці, вироблення звички практично використовувати економічні знання у практичній діяльності [34].

Базові економічні знання є тими інструментами економічного мислення, якими користуються в процесі аналізу та розв'язання економічних проблем. Універсальність економічних знань і передбачуваність результатів виражаються у тріадах: мета – засіб – результат; зміст – форми – методи; знання – вміння – навички [3].

Професійна підготовка передбачає економічне виховання – організовану педагогічну діяльність, спрямовану на формування економічної свідомості через передання економічних знань, формування

економічних умінь і навичок, пов'язаних з економічною цілеспрямованою діяльністю, формування економічних якостей особистості, розвиток економічного мислення [191, с. 60].

Основною метою економічного виховання є формування економічного мислення, а його результатом – економічно обґрунтована практична діяльність. Економічне мислення може розглядатися з різних позицій: як оволодіння учнями економічними знаннями і вміннями, потреба застосовувати їх на практиці; як свідома поведінка, необхідна людині для здійснення підприємницько-економічної діяльності [151, с. 13].

Зміст економічного виховання учнів залежить насамперед від таких чинників: мети і завдань економічного виховання загалом; економічної політики держави і завдань, що стоять перед суспільством на даний історичний момент; системи економічного виховання учнів; часу, що відводиться на проведення з учнями різноманітних позакласних заходів з економіки; наявності і якості матеріальної бази даної школи, її обладнання й оснащення; вікових особливостей дітей, їх інтересів і нахилів; теоретичного рівня підготовленості педагога, який проводить позакласну роботу з учнями в галузі ринкових відносин; зв'язку виховного процесу школи з життям суспільства [75, с. 35].

В економіці знання розглядають як систему певних закономірностей економічного розвитку, сутність економічних явищ і процесів та причини їх виникнення. Економічні знання – поєднання і взаємодія ідей, теорій тощо щодо функціонування економіки країни.

У професійно-технічних навчальних закладах навчальними планами передбачено такий предмет як „Основи галузевої економіки і підприємництва”. Однак, на нашу думку, це не вирішує проблему формування економічних знань майбутніх фахівців, особливо для сфери обслуговування. Проаналізуємо програми вказаного вище курсу на основі державних стандартів підготовки фахівців сфери обслуговування.

При підготовці за професіями, які є характерними для сфери обслуговування, у курсі „Основи галузевої економіки і підприємництва” є спільна тематика, щодо структури економіки та підприємницької діяльності в ринкових умовах. На нашу думку, у програмах курсу відсутні важливі для фахівців сфери обслуговування теми: „Ринок праці”, „Структура відносин власності”, „Конкуренція”. А деякі актуальні проблеми розглядаються лише при підготовці за окремими професіями. Наприклад: „Основи ціноутворення та податки” вивчають лише продавці, „Оплата праці” – кравці, „Реорганізація і ліквідація підприємств сфери послуг” – перукарі тощо. Під час вивчення „Основ галузевої економіки і підприємництва” соціальними робітниками всі теми мають загальний характер: „Загально-економічна і галузева структура”, „Міжнародний розподіл праці і форми зовнішньоекономічної діяльності”, „Економіка розміщення галузей промисловості”, „Виробничий потенціал промисловості”, „Концентрація виробництва і розмір підприємств в промисловості”, „Спеціалізація і кооперування в промисловості” (додаток В).

Розглянемо особливості *соціальних знань* у процесі професійної підготовки.

Класифікація соціальних наук можлива за трьома підставами: предметом, методами, метою дослідження. За предметом дослідження виділяються три основні групи соціальних наук. По-перше, це історичні науки (історії окремих країн, народів, регіонів, всесвітня історія, економічна історія, історія окремих галузей народного господарства, історія філософії, історія науки і техніки, історія держави і права тощо). По-друге, це теоретичні науки, що вивчають окремі галузі суспільного життя — економіку, право, мораль, мистецтво, процес навчання і виховання тощо. По-третє, це соціальні науки, що вивчають суспільне життя в цілому (філософія історії або соціальна філософія). За методами дослідження соціальні науки поділяються на історичні та теоретичні, за

метою дослідження — на фундаментальні (філософія, політична економія, соціологія) і прикладні (конкретні економіки, конкретні соціологічні дослідження, соціальна й економічна статистика тощо) [126, с.156].

Проблемам дослідження соціального знання присвячені праці М. Наумової та С. Чмихун. Соціальне знання – це загальнозначущі повсякденні уявлення про порядок речей і дій, схематизми оцінювання й практичні рецепти поведінки, що зводять нанівець ймовірну проблематичність взаємодії та забезпечують ефективність численних соціальних практик. Соціальне знання визначає системи очевидностей – самозрозумілих об'єктів та їх характеристик, типових особистостей і ролей, усієї сукупності нерелексивних очікувань, які конституюють простір „природної установки” свідомості [118, с.106-116]. Соціальне знання розглядається як когітальний феномен, але іншої, специфічної, на відміну від класичного ідеалу раціональності, модальності. Автор виокремлює такі принципові моменти цього вирізнення: 1) імпліцитні конструкти соціального знання доконцептуальні та дорефлексивні, і тому не систематичні й не предметні, на відміну від концептуально-дискурсивних форм знання; 2) позаяк соціальне знання актуалізується в моменті породження сенсу, воно відтворює ситуативні значення, які є унікальними й лише частково об'єктивуються; 3) соціальні знання не можуть розглядатися в денотативному модусі, тобто в термінах істини/хибності. Єдиним критерієм адекватності інформаційних схем слугує їх надійність – успішне завершення практики [119, с. 9].

С. Чмихун відзначає, що соціальне знання пов'язане з пізнавальною діяльністю суб'єкта, спрямованою на вивчення суспільних явищ у всій їхній різноманітності. Воно ґрунтується на даних соціальної філософії, соціології, економіки й інших гуманітарних наук. Соціальне знання є інтегрованою інформацією про суспільство, що складається з комплексу показників процесів, що відбуваються в ньому, а також подій, феноменів духовного життя, пов'язаних з історично конкретною діяльністю людей.

Воно зумовлене духовною й предметно-практичною діяльністю соціального суб'єкта, реалізацією його інтересів і потреб [187, с. 9].

До соціальних знань належать: 1) філософсько-соціальні; 2) соціально-економічні; 3) соціологічні; 4) соціально-психологічні; 5) політологічні; 6) соціально-екологічні; 7) соціально-демографічні; 8) юридичні та інші види знань. Об'єктом соціально-економічного пізнання є розвиток суспільства і діяльність людини в системі політичних, правових, моральних, економічних та інших відносин. По-перше, цей об'єкт є найбільш складною системою серед інших існуючих об'єктів пізнання, а по-друге, він активний, тобто людині доводиться діяти серед інших людей, які теж активно діють, мають певні інтереси, прагнення [126, с. 156].

Таким чином, соціальні знання - знання про суспільство, які дають змогу людині успішно брати участь у суспільному житті. Лише частина цих знань є теоретичними, тобто усвідомлюваними, сутнісними і систематизованими. Найнеобхідніші соціальні знання на побутовому рівні представлені, як правило, у звичках і практичних навичках, тобто знаннях буденних. Разом з тим, майбутнім фахівцям сфери обслуговування є необхідним відповідний теоретичний рівень соціальних знань.

Курс соціології не передбачений у навчальних планах ПТНЗ, хоча зрозуміло, що потреби сучасного суспільства вимагають таких знань від фахівців будь-якого рівня та будь-якого профілю. Соціальні знання допомагають особистості орієнтуватися в повсякденній дійсності, співвідносити з нею особисті потреби і здібності. Освоєння учнями соціальних знань дозволяє будувати взаємовідносини з іншими людьми, суспільством, довкіллям та самим собою, тобто визначають їх поведінку в соціумі.

Так як соціальні знання у навчальних планах професійної підготовки представлені „Основами правових знань”, проаналізуємо програми вказаного вище курсу на основі державних стандартів

професійно-технічної освіти за професіями „Кравець”, „Продавець”, „Перукар”, „Соціальний робітник”. При вивченні „Основ правових знань” майбутніми фахівцями сфери обслуговування найбільш поширеними темами є: „Праця, закон і ми”, „Адміністративний проступок і адміністративна відповідальність”, „Захист господарських прав та інтересів, розгляд господарських спорів”. Під час підготовки продавців продовольчих і непродовольчих товарів теми курсу „Основи основних правових знань” повністю відрізняються. Окрім того, продавці продовольчих товарів вивчають узагальнені теми: „Конституційні основи України”, „Цивільне право і відносини, що ним регулюються”, „Господарство і право”. Разом з тим, теми, які є актуальними для молодих людей, як членів суспільства, вивчаються лише соціальними робітниками: „Законодавство з соціального захисту населення”, „Житлове законодавство”, „Основи спадкоємницького права” (додаток Г).

Проведений аналіз дає змогу зробити висновок, що економічні та правові знання, є доволі узагальненими і не завжди професійно орієнтованими, а у програмах відсутні важливі для фахівців сфери обслуговування теми. Це, на нашу думку, не вирішує проблему формування системи соціально-економічних знань майбутніх фахівців, особливо для сфери обслуговування.

У контексті нашого дослідження *соціально-економічні* знання трактуємо як систему світоглядних уявлень про сутність соціально-економічних процесів, які сприяють формуванню усвідомленої професійно-економічної поведінки, мислення та взаємовідносин майбутнього фахівця.

Для обґрунтування даного визначення проаналізуємо окремо особливості економічних та соціальних знань. Економічна освіта будується на сумі знань, накопичених економічною наукою і практикою. Її мета – допомогти молодій людині оволодіти знаннями, навчити економічно мислити, застосовувати теоретичні положення на практиці,

аналізувати й оцінювати їх у світлі реальної дійсності, робити висновки і приймати рішення, які забезпечують ефективну участь в економічній діяльності. У процесі цього значною мірою розв'язується завдання формування в учнів адекватного економічного мислення як системи поглядів на явища і події економічного життя [78, с. 16].

Соціально-економічні знання є одним із найважливіших чинників формування чітких життєвих і професійних орієнтирів особистості. Сучасний стан на ринку праці, жорсткі умови конкуренції вимагають від майбутніх фахівців не лише високого рівня професійної підготовки, а й соціально-економічних знань, що виконують функцію орієнтаційної основи. У розв'язанні складних проблем сьогодення, формуванні нових відносин соціального і економічного життя суспільства визначальне місце належить інтелекту і знанням молоді людини. Тому необхідно виявити особливості соціально-економічної підготовки у професійних навчальних закладах і знайти інноваційні підходи до підвищення інтересу молоді до цих знань.

Усі види соціально-економічної діяльності, що здійснюються людьми (участь у виробничому процесі, споживанні матеріальних благ і послуг), є, з одного боку, явищами соціального порядку, а з іншого – процесами економічної діяльності населення [158, с. 243].

Отже, виникає необхідність соціально-економічного виховання молоді. Його результатом є соціально-економічна поведінка молоді людини, яка зумовлена, окрім навчання, типом наявних суспільних відносин (економічних, соціальних, політичних, культурних, характером законодавчої бази тощо), умовами її життя, місцем у соціальній структурі.

В. Загрий вважає, що соціально-економічне виховання має здійснюватися в процесі викладання комплексу соціально-економічних дисциплін. Викладання окремих соціальних і економічних знань виявляється недостатнім. Пізнавальний інтерес до економічних знань у молоді може реалізовуватися: визначенням предметів у процесі

розв'язання економічних проблем; розвитком економічного мислення учня на основі проведення ділових ігор та розв'язання конкретних економічних завдань [76, с. 7].

У практиці викладання соціально-економічних дисциплін у професійних навчальних закладах важливо не лише розкрити зміст категорій і концепцій, але знайти ефективні форми знань, домогтися їх засвоєння на рівні мислення і поведінки людини. Майбутнім фахівцям необхідна система знань і навичок, певний досвід творчої діяльності, соціально-економічного мислення й спілкування.

Зміст соціально-економічних дисциплін визначається базовими навчальними планами, що визначають співвідношення між інваріантною та варіативними складовими. Інваріантна складова забезпечує єдність освітнього простору, визначаючи зміст загальнокультурної, загальнонаукової і технологічної (трудової) підготовки всіх учнів, формування загальнолюдських і національних цінностей. Варіативна складова забезпечує регіоналізацію, диференціацію, індивідуалізацію та профільність навчання. Роль варіативного компонента поступово зростає [95, с. 4-7].

На сучасному етапі кількість соціально-економічних дисциплін в професійно-технічних навчальних закладах є доволі обмеженою. У процесі підготовки робітників сфери обслуговування переважають такі дисципліни: „Основи правових знань” та „Основи галузевої економіки і підприємств”. Соціальні дисципліни зустрічаються у навчальних планах лише при підготовці соціальних робітників („Основи соціальної роботи”, „Пенсійне забезпечення”, „Технології пошуку роботи”). Незначна кількість годин, відведених на їх вивчення, й обмежений вибір дисциплін не дозволяють забезпечити належний рівень соціально-економічної підготовки учнів. Основна мета соціально-економічного виховання та освіти полягає у забезпеченні гармонійного розвитку особистості учня, у формуванні системи економічних знань, високому рівні професійної

підготовки та реалізації на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу особистості. Сучасний інтелектуальний розвиток суспільства спонукає до перебудови системи економічної підготовки та потреби врахування інтересів учнів, їх мислення, яке розвивається у процесі освоєння навчальних предметів.

Знання об'єктивних соціально-економічних залежностей, принципів і закономірностей розвитку соціальної й економічної сфери суспільства неодмінно потрібне сучасному працівнику сфери обслуговування. Від його знань, компетентності, діловитості й активності залежить розв'язання суспільних проблем. Сьогодні особливо необхідно формувати нове мислення майбутнього фахівця, основою якого має стати ринкове сприйняття реалій суспільного життя.

Із проведеного аналізу можна зробити висновок про необхідність формування в учнів професійно-технічних навчальних закладів соціально-економічного інтегрованого знання. В основі формування соціально-економічних знань лежить економічне та соціальне навчання і виховання особистості. Отже, постає проблема формування системи соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування.

1.2. Базові підходи до формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів

Формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів ми розглядаємо з різних точок зору, а саме: їх *історичний, загальнонауковий, філософський, соціологічний, економічний та психологічний аспекти* (додаток А). Для усіх цих аспектів об'єднуючим є *педагогічний контекст*.

Історичний аспект формування системи соціально-економічних знань полягає у дослідженні етапів і закономірностей їх розвитку. Цей

динамічний процес на кожному етапі порушує встановлений на даний момент етап істинності певного знання і знову відновлює його вже на вищому рівні. Історичний аспект дає нам змогу зрозуміти чи доцільно розглядати соціально-економічні знання як певну цілісність (інтеграція знання), чи окремо соціальні та економічні знання (диференціація знання). Проект універсального, безпосереднього цілісного знання створили німецькі романтики. Зберігаючи античний ідеал „пандеї” (універсального знання), вони запропонували план енциклопедії як органічної єдності наук. Ідею універсальної енциклопедії, яка відображає тотальність ідеї, відстоював і Ф. Шлегель. Саме енциклопедія, на його думку, покликана сконструювати єдність усіх наук і мистецтв, синтезувати та виявити їх органічну систему.

О. Конт досліджував зв'язки між науками, намагався розробити раціональну класифікацію наук за спадаючими ступенями простоти та абстрактності. Принцип натурфілософії Г. Гегеля розглядає знання як цілісність. Одна з суттєвих ознак наукового знання полягає, за Г. Гегелем, у його системності, яка є різною в різних галузях науки.

На початку XIX століття науковцями розроблялися різноманітні ідеї узгодження та координації знань. До цього спонукала велика кількість нової інформації, що й змушувало шукати ефективні шляхи інтеграції розрізнених знань, накопичених вченими в різних країнах і в різні часи. Пошук основ та умов єдності наукового знання продовжується в XX столітті. У цей час філософи намагалися виявити інваріантні структури єдиного знання. Одним з творців і проповідників „уніфікованої науки” був О. Нейрат, який намагався на основі логічного синтезу побудувати наукову мову, єдину для всіх наук.

У сучасних педагогічних дослідженнях віддають належне як диференціації, так й інтеграції знання (М. Бєрулава [19], І. Козловська [92], М. Чепіков [189]). Серед різноманітних підходів до інтеграції знань і єдності наукового знання кожний із них акцентує увагу на тому чи

іншому аспекті проблеми, зокрема, на науковому світогляді та уявленнях про світ.

Історичний аспект формування соціально-економічних знань полягає в урахуванні закономірностей їх розвитку та взаємодії. Знання розглядаються як динамічне утворення, що на кожному етапі розвитку встановлює чи заперечує свою істинність.

Загальнонауковий аспект формування соціально-економічних знань допомагає встановити взаємозв'язки та взаємовплив відповідних наукових галузей. Соціально-економічне знання, виходячи з його інтегративної суті, містить, як обов'язкові компоненти, знання з економічних та суспільних наук. У наукознавстві передбачається виділення таких груп наук: природничих, суспільних, прикладних, технічних і гуманітарних. [74, с. 68]. Наука виконує дві основні соціальні функції: пізнавальну і практичну. Пізнавальна функція науки спрямована на пошук нового, аналіз суті процесів і явищ, виявлення закономірностей їх розвитку. Практична функція науки спрямована на застосування знання, його використання у різних галузях суспільства.

У наукознавстві визначається місце фундаментальних, прикладних і технічних наук, хоча на сучасному етапі межі між ними досить умовні. Фундаментальні науки відкривають загальні закономірності розвитку природи і суспільства, а на прикладному рівні розглядають розв'язання завдання та використання результатів фундаментальних досліджень у практичній діяльності. Якісна особливість прикладних наук полягає в тому, що в них поєднуються елементи фундаментальної науки (теорії) та суспільного виробництва (практики). У своєму подальшому розвитку прикладні науки створюють власні теорії, які поєднують галузі знань і діяльність. У межах пізнавальної теоретичної діяльності вони спочатку ізольовані одні від одних [175].

У загальнонауковому аспекті соціально-економічні знання ми розглядаємо як прикладні знання і як знання на стикові наук. У процесі

їх формування враховуються взаємодія і взаємовплив різних галузей знання, які відображаються у міжпредметних зв'язках.

Філософський аспект формування системи соціально-економічних знань враховує, що знання – особлива форма суспільної свідомості, яка відрізняється від інших форм метою, глибиною, способом відображення світу. В основі розвитку знання лежать суперечності. Суперечність – категорія діалектики, яка відбиває відношення між протилежностями, що виявляється в їх єдності та боротьбі. Вони поділяються на внутрішні та зовнішні, основні та неосновні, антагоністичні та неантагоністичні.

Розглянемо суперечності, які виникають під час формування соціально-економічного знання на сучасному етапі. У постіндустріальному суспільстві (Д. Белл) насамперед проявляється неантагоністична суперечність між теоретичною підготовкою членів суспільства та вимогами виробництва до працівників [16]. Суперечності виникають між соціальними потребами (попитом на наукові ідеї та рекомендації) та наявними засобами їх задоволення, які можуть дати наука й практика, зумовлені як відкриттям нових фактів і зв'язків, так і появою нових запитів практики, що потребують розробки нових теоретичних знань. З'являються нові знання – третій член „діалектичної пари”, який розв'язує суперечність. У складній природі науки містяться внутрішні протиріччя, які є джерелом її розвитку. Знання – це не лише система понять, а й процес його розвитку, а значить – заперечення старого.

Постіндустріальне суспільство відрізняється від індустріального наступними домінуючими факторами:

- не сфера виробництва, а сфера послуг;
- не кваліфікована робоча сила, а висококваліфіковані вчені та фахівці;
- не енергетична технологія, а інформаційна;

- не протидія продуктам техніки, а співіснування;
- не емпірична методологія, а заснована на інтегрованій науковій теорії;
- не адаптація та проектування, а орієнтація на майбутнє і прогнозування [15, с. 34].

Розглянемо філософський аспект соціального пізнання. Соціальна філософія постає як наука, що вивчає загальнолюдські засади цивілізаційного існування й розвитку суспільства та людини. Особливість соціального пізнання обумовлена тією обставиною, що суспільство пізнає само себе. Воно водночас виступає в якості й об'єкта пізнання, і його суб'єкта. Суб'єктом пізнання завжди виступає людина. Коли вона пізнає природу, то об'єкт її пізнання є значною мірою поза нею, оскільки людина, як біологічна істота, також є частиною природи. Коли ж йдеться про пізнання суспільства – суб'єкт і об'єкт збігаються. Пізнаючи суспільство, людина пізнає себе. І, навпаки, пізнаючи себе – пізнає суспільство, в якому вона живе і діє.

Об'єктивність соціального пізнання полягає в тому, щоб бачити в суспільстві не те, що хочеться тому чи іншому суб'єктові, згідно з його власними потребами та інтересами, а те, чим воно є само по собі, як існуюче об'єктивно, тобто незалежно від них. Здійснити це можна лише через пізнання суспільства в контексті суспільно-історичної практики, де діють різноманітні суб'єкти – індивіди і соціальні спільності, що мають різноспрямовані та однакові інтереси й потреби, де існують боротьба і злагода історичного розвитку. Об'єктивність соціально-філософського пізнання у даному вимірі полягає у тому, якою мірою, як глибоко і ґрунтовно відтворює воно весь спектр суспільних суперечностей, потреб, інтересів; як чітко віддиференційовує воно ці суперечності стосовно різноманітних суб'єктів; як виважено та толерантно інтерпретує різноспрямовані точки зору й залучає їх до пошуку шляхів побудови оптимально організованого суспільства [5, с.15-16].

Філософський аспект формування соціально-економічних знань полягає у подоланні суперечностей між потребами особистості та вимогами суспільства й урахуванні особливостей соціального пізнання на сучасному етапі.

Соціологічний аспект формування соціально-економічних знань передбачає вплив соціальних чинників: суспільства загалом, класів, інституцій, соціальних відносин тощо. Одна з найважливіших проблем – узгодження соціальної детермінації знання з його істинністю – досліджується соціологією знання.

Виходячи з інтерпретацій знання, соціальних чинників і типу відношення, можна виділити різні напрями у соціології знання. Неокантіанський підхід розглядає залежність знання від ціннісних орієнтацій, структура яких ототожнюється з певними соціальними групами чи типами суспільств [109, с. 26].

Соціологія знання прагне зрозуміти мислення у його конкретному зв'язку з історичною і соціальною ситуацією. Окремий індивід лише бере участь у певному процесі мислення, який виник задовго до нього, й вносить сюди лише певні корективи. Люди мислять і розуміють світ крізь призму їх колективної діяльності, і їх індивідуальна свідомість несе на собі відбиток колективної, групової, яка ніколи не вільна від впливу цінностей та колективно-підсвідомих імпульсів.

Мета соціології знання і полягає в тому, щоб висвітлити, усвідомити ці неусвідомлені виміри нашого мислення та пояснити, зокрема, чому на ту саму проблему суспільного життя представники різних верств мають різні, часто діаметрально протилежні погляди. Соціологія знання, зводячи ідеології класів до їх соціального буття, покликана зняти цю однобічність, дати повну істину [139, с. 93-94]. Представники франкфуртської школи (М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, Ю. Хабермас) вважали, що знання включене в соціальне ціле (тотальність) і визначається ним [215]. Принципова відмінність між

різновидами знання та їх функціональною приналежністю полягає, на думку М. Шелера, в тому, що за своїми джерелами й кінцевим призначенням знання позитивне і є не чим іншим, як розвитком певних інстинктів, котрі вже властиві психіці вищих тварин. Іншими словами, його функція адаптивна [139, с. 90-91].

Ф. Знанецький аналізував вплив соціальної групи на знання, яке вона поділяє, і вплив знання на конститування групи [159, с. 533]. Глибокий аналіз концепцій соціології знання та власну позицію запропонували П. Бергер та Т. Лукман. З позиції цих науковців соціологічне тлумачення термінів „реальність” і „знання” слід відрізнити від повсякденного та філософського змісту цих термінів. А соціологія знання „має вивчати все те, що вважається в суспільстві „знанням”, незважаючи на обумовленість чи необумовленість такого знання” [18, с. 13].

Оскільки будь-яке людське знання розвивається, передається і зберігається в соціальних ситуаціях, соціологія знання повинна зрозуміти процеси, за допомогою яких це відбувається і в результаті чого „знання” стає „реальністю” для людини. Соціологія знання має справу зі соціальним конструюванням реальності. Вона вивчає не лише емпіричну багатоманітність „знання”, що існує в різноманітних людських суспільствах, а також процеси, з допомогою яких будь-яка система „знання” стає соціально визнаною в якості „реальності”. Для специфічних соціальних контекстів характерні специфічні агломерати „реальності” і „знання”, а вивчення їх взаємозв’язків – предмет відповідного соціологічного аналізу. Наприклад, те, що реально для тибетського монаха, не може бути реальним для американського бізнесмена, а знання злочинця відрізняється від знання криміналіста.

Соціологічний аспект формування соціально-економічних знань розглядається як певний етап чи специфічна форма прояву закономірностей розвитку суспільства.

Економічний аспект формування соціально-економічних знань розглядає вплив економічної системи на розвиток ідей, теорій та економічних якостей людини. Економічні якості характеризуються наявністю певних поглядів, рис характеру, знань, умінь і навичок, які дозволяють їй відповідним чином діяти у певних економічних умовах. У сфері економіки індивід стикається з необхідністю: знати – мати необхідні знання про наявні економічні відносини; хотіти — бажати діяти в господарській сфері, що обумовлено впливом певної системи стимулів і мотивів; уміти – відповідним чином (ефективно) діяти і працювати.

Принцип економіки становить підґрунтя специфіки економічної поведінки. Максимум ефекту, досягнення, успіху, користі, зиску за мінімум витрат внутрішніх і зовнішніх ресурсів індивіда, групи або суспільства становить сутність цього принципу. Поняття цілераціональності згодом трансформувалося в принцип, тож максимізаційна парадигма й досі становить підґрунтя переважної частини визначень економічної поведінки. Установка на максимум досягнень, одержуваних благ, як принцип поведінки, видається переважно формаційною моделлю господарської життєдіяльності й більшою мірою зумовлена її „квасіспецифікою”, ніж специфікою господарства як такого [164, с. 169].

Економічні якості людини реалізуються в ході її трудової діяльності, в процесі праці. Праця під кутом зору її економічного та етичного значення оцінюється як найважливіше призначення людини. За своєю природою праця є засобом самореалізації, виявом особистої сутності людини. Економічні інтереси прямо впливають на цільові установки і мотивацію економічної діяльності господарських суб'єктів. Економічні інтереси різноманітні. Стимули і мотиви економічної діяльності в умовах ринкових відносин – це величезний пласт культури особистості та суспільства. Розвиток ринкової системи господарювання

об'єктивно формує й новий, ринковий, тип економічної культури й мислення людей.

Основою економічної культури особистості є економічна свідомість. На вид трудової діяльності людини впливає низка засадничих чинників: структура галузей, підприємств, робочих місць тощо. Вони визначають здібності, які необхідні особистості для входження в економіку, активної в ній участі у вигляді причетності до різних видів трудової діяльності, та є формами духовних чинників, котрі дозволяють усвідомити актуальність економічної культури людини [26, с. 47].

Економічна свідомість виконує декілька функцій: по-перше, це пізнавальна функція, яка реалізується в процесі наукової діяльності й у практиці економічного життя; по-друге, це регулятивна функція, яка реалізується за допомогою права, моралі, політики у сфері виробництва й розподілу матеріальних благ; по-третє, це евристична функція, яка забезпечує індивідуальні й суспільні програми економічної діяльності, творчо трансформує й адаптує їх до нових умов економічного життя; по-четверте, це виховна функція, яка реалізується в якостях підприємництва, працьовитості, бережливості, екологічності. Економічна свідомість найбільш тісно пов'язана з політичною, правовою, моральною й екологічною свідомістю. Механізми взаємодії економічної свідомості з названими видами суспільної свідомості детермінуються відповідними зв'язками між економікою і політикою, економікою і правом, економікою і мораллю, економікою й екологією [126, с. 75].

Таким чином, є підстави вести мову про соціально-економічну свідомість, яка формується при вивченні відповідних наук, або інтегрованих галузей знань.

Останнє десятиріччя XX ст. характеризується стрімким розвитком на Заході соціоекономіки. В 1989 р. в Гарвардській школі бізнесу сформувалося Міжнародне товариство розвитку соціоекономіки (SASE), основоположником якого став А. Етціоні. До товариства увійшли вчені,

які працювали на стикові економіки та інших суспільних наук – соціології, психології, політології, права, філософії, історії тощо .

Ф. Бородкін вважає, що у світі склалася нова форма господарювання, яку прийнято називати соціоекономікою, а також відповідна галузь знань. Соціоекономіка як галузь знань рівноцінна економіці. Соціоекономіка органічно включає в себе багато концепцій, теорій та методологічних прийомів, що розроблені в економічній соціології, політології, соціальній психології, антропології та деяких інших гуманітарних науках [24, с. 153].

Соціоекономіка на різних рівнях соціальної реальності вивчає: економічні аспекти відтворення соціуму; соціальні аспекти відтворення економіки; їх взаємозв'язки і взаємообумовленості; проводить вимір цих взаємозв'язків та взаємообумовленостей на основі оцінки співвідношення затрат та результатів діяльності акторів різних рівнів [188, с. 128].

Історія появи та поширення в літературі терміну „соціоекономіка” детально описана у Р. Шведберга. Він вважає, що принципи соціоекономіки – це реакція на економічний матеріалізм в науці та на нездатність економічних наук включити в дослідження господарської діяльності всі соціальні фактори, що мають реальний вплив на результати і процеси господарювання [226]. Деякі дослідники вважають що соціоекономіка – це галузь знань, що з'явилася і як спроба пояснити нову дійсність, і як розвиток та узагальнення уже накопиченого знання [227].

На думку А. Етціоні, соціоекономічна парадигма важливе місце відводить моральним обов'язкам, соціальним очікуванням і зверхнім відносинам, які впливають на поведінку економічних акторів. Соціоекономіка виходить з того, що учасникам економічної діяльності притаманні як егоїстичні прагнення, так і прагнення, що керуються культурними нормами, включаючи моральні обставини. Ціннісні орієнтації економічних акторів обмежують спектр вибору як цілей, так і засобів їх досягнення [219, с.110-117].

В. Лагутіним розроблено навчальний курс “Людина і економіка: соціоекономіка” [100], який побудований на поєднанні знань з економіки, соціології та права. У його основу покладена ідея гуманізації економічної науки. Особлива увага в даному курсі приділяється таким проблемам, як роль людини в економіці, українська економічна ментальність, соціоекономічна роль сім’ї, соціально-економічні свободи й права особистості, демократія й економічна свобода, право людини на власність, людина як власник, право людини на працю, ринок, справедливість і рівність, доходи людини, соціальний захист та безпека людини. Навчальний курс бере за основу творче розуміння молоддю економічних, соціальних і соціально-економічних проблем нашого суспільства як єдиної цілісності.

Соціально-економічна підготовка сприяє формуванню в молодих людей нових ціннісних орієнтирів, які базуються на знанні життя з його реальними проблемами, допомагає їм знайти своє місце в суспільстві й економічних відносинах.

Економічний аспект формування соціально-економічних знань показує залежність професійного успіху від відповідності економічних якостей людини вимогам економічної системи.

Психологічний аспект формування соціально-економічних знань розглядає ці знання як ціннісне утворення. З цих позицій можна говорити про соціальний та індивідуальний аспекти. Процес передання загальнолюдського досвіду є культурно-історичною цінністю. Здобуття знання є соціальною формою діяльності індивіда, яка розгортається в конкретних історичних умовах існування суспільства і тому набуває відповідних ознак історичного, соціально-економічного, соціально-політичного, загальнокультурного розвитку. В такій діяльності представлені загальнолюдські, суспільні, соціальні інтереси та формується індивідуальний досвід пізнання і перетворення явищ світу.

Проте знання виступає не лише як зміст діяльності (те, що передається), а й як мета діяльності. Засвоєння досвіду індивідом завжди відбувається своєрідним, властивим даному індивіду шляхом. Якщо даний досвід присвоюється індивідом і переноситься у план індивідуального досвіду, то набуте знання стає індивідуальним здобутком. Найважливішим у життєдіяльності людини, взагалі, та під час взаємодії з соціально-економічним середовищем, зокрема, є пізнавальні процеси. Людина здатна опосередковано пізнавати світ через різні канали інформації. У процесі позитивної взаємодії людини та середовища в учасників економічної поведінки формуються розкутість, освіченість, упевненість у своїх здібностях, гнучкість мислення і дії, цілеспрямованість, здатність долати значні труднощі, оперативність у прийнятті рішень і висновків.

За суттю та структурою психічні процеси під час взаємодії людини та економіки поділяють на дві групи: 1) ті, що формуються внутрішніми рисами людини, її особистісними властивостями; 2) ті, які виникають внаслідок взаємин особистості з зовнішнім світом, явищами та процесами економічного середовища. Зовнішні чинники поділяються на ті, що являють собою робочі місця, де людина повинна застосовувати знання, вміння, досвід, проявити емоції, почуття, переживання та ті, що становлять систему економічних відносин з іншими суб'єктами економіки: фірмами, представниками торгівлі, транспорту, зв'язку тощо [25, с. 19].

Цікавими є дослідження Л. Фестінгера, який є автором теорії когнітивного дисонансу, яка пояснює процеси мотивування поведінки індивіда [218]. Людина в кожний момент своєї діяльності або поведінки розглядається як індивід, який має відносно сталий досвід реагування, взаємодії або протистояння явищам навколишнього середовища, тобто має деяку „вихідну інформацію”. „Нова інформація” , яка виступає збудником активності даного індивіда, може викликати в нього „згоду”

або „незгоду”, що з емоційної та активаційної точки зору визначає процес пізнання як такий. Незгода спонукає людину до її подолання. Вихід зі стану, що складається, може здійснюватись індивідом двома шляхами: або через зміну, переоцінку „вихідної інформації”, або через зміну власної поведінки [125, с. 242].

Психологічний аспект формування соціально-економічних знань показує, що ці знання мають світоглядний характер, вони розглядаються як потреба та ціннісне утворення.

Новою науковою галуззю є соціальна економіка, функціонування якої спрямовується на задоволення матеріальних і духовних потреб і запитів людини, а основними засадами її функціонування повинні стати цінності, моральні засади, гуманістична спрямованість. Серед російських дослідників, які внесли вагомий внесок у вивчення соціоекономіки як науки, ми відносимо Ф. Бородкіна та М. Шабанову [24; 195]. Вони підійшли до цієї проблеми з огляду економічної та соціологічної науки.

Соціально-економічні знання – це безпосередня виробнича, практична сила суспільства, яка перетворює не лише матеріальне виробництво, а й духовну сферу. Людина в залежності від своїх здібностей, підготовки та оточуючих обставин займається відповідним видом діяльності для забезпечення свого існування.

Можна зробити висновок, що *формування соціально-економічних знань – це процес їх здобуття, застосування та результат діяльності соціальної групи в певних соціально-економічних умовах.*

Усі вищевказані аспекти розглядалися нами у педагогічному контексті, оскільки ми трактуємо формування соціально-економічних знань як результат освіти. Тому проаналізуємо концепції змісту освіти.

С. Гончаренко розрізняє три концепції формування змісту освіти. Перша концепція розглядає зміст освіти як педагогічно адаптовані основи наук. Вона спрямована на залучення людини у систему виробництва та її

перетворення у засіб виробництва. Друга концепція розуміє зміст освіти як сукупність знань, умінь і навичок. Третя концепція пов'язана з особистісно орієнтованою освітою, яка базується на передачі наступним поколінням педагогічно адаптованого соціального досвіду людства, що відповідає структурі певного аспекту людської культури.

Згідно цієї концепції, зміст освіти формується не лише з „готових” знань і досвіду здійснення діяльності за зразком, а також містить досвід творчої діяльності й емоційно-ціннісних відношень. Цілісне засвоєння соціального досвіду дасть змогу людині не лише успішно функціонувати в суспільстві, бути добрим виконавцем, а й діяти самостійно; не лише пристосовуватися до соціальної системи, а й змінювати її.

На думку С. Гончаренка, „до змісту освіти мають входити досвід творчої діяльності й досвід емоційно-ціннісного ставлення. Творчості можна й треба навчати, вона має свій зміст, який треба включати в програми як завдання та в формі проблемних завдань і підтримки. Процедурами творчості, яким треба навчати, має бути самостійний перенос засвоєних знань і вмінь у нову ситуацію, бачення проблеми в знайомих умовах, бачення структури об'єкта, його можливої нової функції, альтернативний підхід до розв'язання проблеми та комбінування низки відомих способів розв'язання” [47, с. 24-25].

Педагогічний контекст формування соціально-економічних знань дає можливість розглядати ці знання як педагогічно адаптовані основи відповідних наук, як єдність відповідних знань, умінь і навичок, як досвід творчої самостійної діяльності емоційно-ціннісного ставлення.

Формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів ми розглядаємо з позицій таких **підходів: системного, структурного, соціокультурного, інформаційного, гуманістичного, компетентнісного.** Кожний із цих підходів має свої переваги та сфери застосування (додаток Б).

Системний підхід до формування системи соціально-економічних знань дозволяє представити освіту як складну, відкриту, нелінійну систему. Поглиблене вивчення цього підходу і створення параметричної загальної теорії систем дозволило виділити й пояснити системні дескриптори: концепт, структуру і субстрат освіти. Під концептом розуміється певна властивість, заздалегідь передбачуваний зміст, заздалегідь відомі суб'єктові цілі, якась вихідна інформація, необхідна для системного подання об'єкта, на яку опирається суб'єкт пізнання. Структура являє собою системотвірне відношення, але таке, котре відповідає прийнятому концепту. Субстрат – це сама освіта, що представляється у вигляді системи, зокрема, її елементи [173].

Л. Берталанфі займався реальною розробкою моделі, здатної інтегрувати знання різного роду (фізичні, біологічні, соціальні тощо) в одну загальну дисципліну. Він опублікував свої фундаментальні праці, присвячені „загальній теорії систем”, які принесли цій людині загальне визнання. Проте насправді концепція системи є давньою і може зустрітися ще у греків. Однак у формі, в якій поширюється сьогодні, вона вимагає ширшої гами ідей, ніж їх синтезував сам Л. Берталанфі: наявна ясна тенденція до інтеграції соціальних і природничих наук. Ця тенденція має орієнтацію на загальну теорію систем, яка, розвиваючи уніфікаційні принципи, пронизує вертикально окремі всесвіти наук, наближаючи нас до єдиної науки; наявні принципи певних наук, які є чинними і в інших науках, коли об'єкти мають системну конфігурацію, що дозволяє загальній теорії систем служити основою для спілкування науковців різних дисциплін; система – це структура, котра організована так, щоб досягти певної мети, узгоджуючи причини з наслідками, або ввідні величини з вихідними [225].

Система утворюється, якщо є мета, якої треба досягти. Вона формується складовими частинами, які пов'язані між собою. Форма, яку приймають ці відношення, є функцією мети. Організація може

змінюватися, якщо модифікуються цілі. Будь-які зміни в одному з елементів системи впливають на інші елементи. Однією з цілей будь-якої системи є підтримка своєї внутрішньої рівноваги, іншими словами, її організація. Вона досягає її в міру того, як є здатною підтримувати зв'язки з оточенням, адаптуючись до релевантних чинників і контролюючи їх. Система досягає мети, головним чином, через інформацію, оскільки остання становить основу для досягнення упорядкованості. Відкриті системи мають здатність до зміни і є реверсивними, а закриті – навпаки. Теорія систем приділяє основну увагу концепції відкритої системи [220, с. 22-23].

Системний підхід, будучи загальнонауковим способом бачення та перетворення дійсності, застосовується на всіх рівнях пізнання та діяльності, „оскільки він передбачає перехід до пояснення зовнішньої функції внутрішньою організацією чи внутрішнім механізмом” [149, с. 29].

В основі системного підходу лежить вивчення властивостей, характеристик, походження, зв'язків і структури об'єкта.

Найважливішими рисами системи є розчленованість і цілісність, причому елементи визначають зміст системи, а зв'язки між ними – її форму. Характерною ознакою системи є відносна однорідність елементів. Якщо елементами системи знань є поняття, то їх визначення можливе лише у зв'язку з іншими поняттями даної системи.

Проблема структурування змісту соціально-економічних знань у процесі навчання полягає у дотриманні принципу системності під час вивчення як загальноосвітніх, так і професійних дисциплін.

Основні переваги системного підходу полягають у можливості: аналізувати конкретні ситуації з погляду їх оптимізації; підвищувати внутрішню ефективність шляхом здійснення контролю різних змін у професійній діяльності, а також дозволяють визначити найсильніші та

найслабкіші сторони наявних систем і вказати шляхи оптимального розв'язання цих проблем.

Поняття „ціле” характеризує предмет у певному зв'язку його складових частин і володіє такими новими властивостями, яких не має окремо жодна з частин, але які з'являються в результаті взаємного зв'язку всіх частин. Яку б частину змісту з навчального курсу ми не взяли (наприклад, ринкова економіка), вона є чимось цілим і разом з тим частиною цілого (наприклад, основи галузевої економіки). Це ціле є, у свою чергу, частиною більшого цілого (наприклад, економічної теорії). Останнє є частиною ще більшого цілого (наприклад, економічної освіти) тощо.

Переваги, які випливають із застосування системної методології, зумовлені загальними правилами, до яких І. Вільш зараховує [29, с. 31]: повне охоплення проблем і їх всебічне виявлення; урахування складності проблем і різноманітності причин, які їх зумовлюють; урахування процесів і змін, які відбуваються в об'єкті дослідження, а також в його оточенні; забезпечення точного аналізу і високої ефективності рішення; оцінку рішень за допомогою застосування більш повних критеріїв якості; доповнення неповної інформації про проблему, що досліджується. Системний підхід при проектуванні інтенсивних педагогічних систем знаходить вираження в таких закономірностях і особливостях: педагогічні проблеми професійної освіти не можуть бути розв'язані без відповідних форм інтеграції соціального, економічного, природничо-наукового, технічного, технологічного та іншого знання, без достатньої опори на пізнання процесів, які відбуваються у сфері економіки, культури і виробництва.

За системним підходом доцільно організовувати навчання з економічних дисциплін, оскільки економічні науки дають багатогранне підґрунтя для дослідницьких робіт студентами і є складними структурованими галузями. Другим важелем використання і

розповсюдження системного підходу є викладання економічних дисциплін, які будуються за наскрізною методикою, охоплюючи всі форми і види навчання [153, с. 85].

Важливою рисою сучасного фахівця є використання системи різнопредметних знань, умінь і навичок. Це можливо забезпечити лише за умов, коли в процесі навчання формуються як самі знання та вміння, так і зв'язки між ними.

Системний підхід до аналізу соціально-економічних знань розглядає знання як певну систему. Він полягає в розробці моделі, здатної інтегрувати знання різного роду в одну загальну дисципліну.

Системно-структурний характер соціально-економічних знань забезпечується завдяки формуванню структури цих знань під час вивчення дисциплін різних циклів і обґрунтування зв'язків між ними, що зумовило використання *структурного підходу до їх формування*.

Поняття структури розвивається через поняття елементів. Елементи – це відносно неподільні частини системи, які за своїми індивідуальними властивостями якісно відрізняються від системи як від цілого та один від одного. Вибраний для дослідження об'єкт можна подати як систему різними способами. Це залежить від вибору елементів системи (властивостей, внутрішніх і зовнішніх зв'язків, відношень, станів тощо). Під час переходу до структурного опису системи головний акцент робиться не на способі зв'язків, а на особливому типі відношень між елементами структури. У нашому випадку результатом структурування та систематизації соціально-економічних знань є система інтегрованих соціально-економічних знань для учнів професійно-технічних навчальних закладів, які готують фахівців для сфери обслуговування.

Розглянемо це на прикладі впорядкованості економічних понять у загальносистемному сенсі, що містить не лише прості поняття „бізнес”, „підприємство”, „торгівля”, а й такі більш загальні соціально-економічні поняття, як „суспільне виробництво”, „ринок праці”, „податки” тощо.

Така особливість системного підходу дає можливість ефективно використовувати його у педагогіці, зокрема дидактиці. Структуру системи можна означити як вид чи закон композиції (упорядкованості) елементів, який зберігається стосовно певних визначених змін.

Зовнішні чинники змінюють середовище, але не завжди так, як очікується. Вони викликають реакцію з боку середовища, але доволіно її не міняють. Викликати ж зміни, які зумовлюють виникнення структури, можливо, але тільки в тому разі, якщо задані початкові умови відповідають тим можливостям, які має це середовище. Потрібно знати, як функціонують складні системи, і спрямувати свої зусилля на те, щоб викликати появу структур, властивих цьому середовищу. У всіх випадках система складається з дуже великого числа підсистем. При зміні певних умов утворюються якісно нові підсистеми. Системний підхід настільки тісно пов'язаний зі структурним, що їх доцільно розглядати у єдності.

Розглянемо різні способи формування знання. Використання знання спирається на основні закони логіки та логічні прийоми. Порівняння – встановлення схожості та відмінності різних предметів, явищ. Порівнювати можна лише такі поняття, які відображають пов'язані один з одним предмети й явища, причому за суттєвими ознаками. Абстрагування – мисленнєве виділення окремих ознак та властивостей предмета чи явища, відсторонення від множини ознак, властивостей, зв'язків і сторін цього предмета. Судження – основна форма мислення, в якій утверджується або заперечується наявність у предметах тих чи інших ознак, властивостей, зв'язків або відношень між ними. Судження одиничні стосуються предмета, окремі – частини предметів класу, а загальні – всього класу предметів. Загальні судження під час інтеграції знань є більш глибокими та місткими. Умовиводи – форма мислення, коли з одного чи кількох суджень виводиться нове судження, яке містить нове знання про предмет [47, с. 322].

Використання суджень, які стосуються знань із різних дисциплін, сприяє формуванню нового знання. Особливу роль тут відіграють силогізми – умовиводи, де з двох суджень, пов'язаних спільним терміном, одержується третє судження – висновок. Аналогія – умовивід, де робиться висновок про те, що досліджуваний предмет, можливо, має ознаку Х, оскільки решта відомих ознак цього предмета схожі з ознаками іншого предмета, який володіє і ознакою Х. Узагальнення – мисленнєве виділення якихось відмінних ознак, що належать тільки даному класові предметів, і формулювання такого висновку, який поширюється на кожен окремий предмет цього класу.

Знання характеризуються певними властивостями. В процесі розгляду категорії знання у різних аспектах змінюється набір ознак та їх співвідношення. Так до якісних властивостей знання відносять швидкість його актуалізації (мобільність) та співвідношення зі змінною ситуацією (істинність, точність знань). Кількісні характеристики знання оцінюються за системою параметрів, зокрема, гнучкістю, повнотою, глибиною, системністю тощо [43].

Знання мають різну природу і рівні узагальнення, оцінюються за якісними та кількісними характеристиками. Визначають такі функції знання: онтологічна (створення уявлення, в тому числі теоретичного, про оточуючий світ); орієнтаційна (вказує напрям і спосіб цілеспрямованої діяльності); оціночна (вказує норми ціннісного відношення, систему ідеалів суспільства чи першого шару суспільства). До знань відносяться досвід, інформація, стереотипи, установки. Проаналізуємо знання в контексті кожного з цих елементів. Досвід – це стала змістовна одиниця в постійних змінах культурних форм, що утворює традиції, форми яких постійно змінюються в часі без зміни внутрішнього змістовного навантаження – зв'язок поколінь у часі. Для науки взагалі досвід є об'єктивним результатом будь-якої діяльності суб'єкта. Отже, якщо ця діяльність є діяльністю суб'єкта, то він одночасно є і суб'єктивним

результатом. Досвід можна розглядати як одну з якісних людських ознак, одну з її сутнісних сил і, таким чином, як одну з категорій культури [169, с. 149].

Неможливо забезпечити високий рівень освіти, якщо учні не розуміють значущості соціально-економічних знань для освоєння професії та для розвитку природних здібностей кожного учня зокрема, для формування особистості фахівця та громадянина. Часто учні не бачать навіть посередніх зв'язків між соціально-економічними знаннями та перспективами їх використання для професійного удосконалення.

При цьому засвоєння, доповнення та конкретизація соціально-економічних знань (як в процесі навчання, так і в безпосередній професійній діяльності) мають у свідомості учнів чітко визначену адресу. Отримані нові знання тепер розташовуються у призначеному місці системи знань, що сприяє розвитку, взаємодії та творчому використанню знань у професійній діяльності.

Аналіз змісту навчального матеріалу та вироблення критеріїв його відбору проводяться у відповідності до загальних тенденцій розвитку сучасної науки та виробництва, з урахуванням важливості соціально-економічних знань для працівників сфери обслуговування. Системний підхід забезпечує формування соціально-економічних знань як системи.

Структурний підхід полягає у розкритті складу системи, її елементів, у їх взаємозв'язку та відношенні. Це свого роду зріз системи, її кількісна характеристика. За допомогою структурного аналізу визначається необхідність кожного з елементів у складі системи; нові властивості, яких набувають елементи у системі, а також внутрішній механізм поведінки системи. Цей підхід має кілька різновидів: структурний, структурно-функціональний, організаційно-функціональний тощо.

Структурний підхід розглядає зміст (те, з чого складається предмет, сукупність суттєвих властивостей і внутрішніх процесів, які складають

його основу), знання і їх форму (порядок розташування складових елементів змісту, внутрішня організація, що робить можливим його існування як чогось якісно визначеного). Причому, під складом розуміють сукупність елементів, а під структурою – систему відношень елементів. Внутрішня структура сучасного наукового знання „пов’язана з взаємопроникненням окремих галузей знання і разом з тим зі збереженням їх автономності, динамічною рухливістю науки, її стійкістю та єдністю” [160, с. 32].

Одним із важливих завдань структурування знань є спрямування різнорідних форм пізнання на формування цілісної системи знань. Структура певної системи знань відповідає загальним тенденціям розвитку всіх сфер життя суспільства. Структурування соціально-економічного знання відбувається за певними принципами. Серед них принципи відповідності, проблемності, соціальної зумовленості тощо.

Поняття структури розвивається через поняття елементів. Елементи – це відносно неподільні частини системи, які за своїми індивідуальними властивостями якісно відрізняються від системи як від цілого та один від одного (наприклад, елементами є соціальні й економічні знання).

Ми вважаємо, що під час формування соціально-економічних знань учнів вихідним положенням є визначення структури навчального матеріалу. Під структурою навчального матеріалу розуміємо послідовність вивчення окремих тем при максимальному розкритті ознак явищ та змісту понять.

Структурний підхід до формування соціально-економічного знання розглядає особливості економічних і соціальних знань, форму їх формування, передбачає визначення спільних та індивідуальних елементів, наприклад: понять, явищ, закономірностей.

Оскільки з інформаційної точки зору знання – це система, створена для збирання, аналізу й переробки інформації, розглянемо далі

інформаційний підхід до формування соціально-економічних знань. Інформація – це відомості про навколишній світ, процеси, які в ньому відбуваються, про події, ситуації, діяльність, що їх сприймають людина і живі організми, керуючі машини та інші системи [156, с. 293].. Інформаційна діяльність – це закінчений процес одержання, переробки та передачі знань, який закінчується перетворенням об'єкта в нове цільове утворення з врахуванням вимог споживача. Формування інформаційного підходу до пізнання дійсності означає, що поняття інформації стало одним із тих фундаментальних понять науки, які об'єднують під загальним кутом зору найрізноманітніші явища як об'єктивної реальності, так і людської психіки, сфери ідеального [150, с. 7]. На перший погляд, знання за своєю суттю співпадають з інформацією, у відповідності з якою людина формує свої погляди і спрямовує дії. Розбіжності проявляються у тому, що знання охоплює саме змістову частину даних про світ, тоді як інформація включає відомості про відносну значущість. Проте ці розбіжності не стільки змістові, скільки функціональні.

Таким чином, інформація складається, передусім, з повідомлень, а принципи передачі та функціонування повідомлень складають теорію комунікації. Інформація стає важливим і постійно діючим засобом регуляції відносин у суспільстві. Вона поєднує елементи знання, віри та ідеології, але відрізняється від них тим, що у склад інформації входить суспільна думка, сформована не лише під впливом фактичних знань, а й суб'єктивних установок, емоцій і вольових чинників. Саме тому інформація стає впливовим стимулом діяльності. Інформація необхідна для функціонування у різноманітних сферах діяльності. Влада не може обійтися без даних про стан суспільства й тому формує свої джерела інформації як закриті, так і відкриті. Інформаційні дані стають важливим елементом управління суспільством. Корисність і адекватність інформації давно стала важливою проблемою для сучасного суспільства [42].

Розглянемо співвідношення знання та інформації. З одного боку, інформація – це важливий ресурс економіки, товар, який є результатом всієї людської діяльності, з другого боку, інформація є знаннями. Проте лише потрібні для певної діяльності знання є інформацією.

У сучасному визначенні інформаційна діяльність – це робота інформаційного органу щодо здійснення певного технологічного науково-інформаційного процесу, спрямованого на виготовлення інформаційної продукції (продуктів і послуг) і доведення одержаного кінцевого результату до споживачів з метою задоволення їхніх інформаційних потреб чи запитів. Проміжний результат інформаційної діяльності, як і будь-якої виробничої, виступає у формі інформаційного продукту конкретних технологічних операцій або їх сукупності, кінцевий – у формі його реалізації. Вихідною сировиною для виконання технологічних процесів є потік будь-яких джерел інформації, які потребують додаткової обробки з метою наближення їх до умов споживання, тобто для одержання кінцевого результату інформаційної технології. Крім цього, інформаційна продукція може класифікуватися залежно від посадового і кваліфікаційного рівня споживача, від рівня ретроспекції інформації, яка надається, від оперативності обслуговування і т.п.

Якщо в загальних рисах інформація – це повідомлення певних знань чи відомостей, то інформаційні ресурси – це знання в інформаційному вираженні через певні коди (ідеї, мисленнєві образи тощо), тобто, об'єктивні або закодовані (подані семантично) за допомогою слів, символів чи інших знаків і перетворені у повідомлення – інформацію. В процесі цього інформація теж становить особливий вид ресурсів, що мають особисті характеристики, відрізняють їх від інших видів ресурсів. Це ресурси, які сприяють виробленню і реалізації різноманітних наукових, управлінських чи будь-яких інших розв'язків і розглядаються з інформаційного боку, з інформаційної складової [112, с. 6-11].

Отже, інформаційна продукція – це різні види подання знань, якихось даних, відомостей, розрахунків тощо, практично все, що пов'язане з одержанням і фіксацією знань, які можна використати в даний час або відкласти на майбутнє. Вищою цінністю їх є точність, достовірність, своєчасність та лаконічність, її якість значною мірою залежить від інформаційних ресурсів, які, на відміну від інших ресурсів, мають властивість накопичуватися і, завдяки цьому, володіють специфічним впливом на процеси ресурсозбереження і технологічні процеси підготовки.

Інформаційний підхід розглядає знання як джерело інформації, дає можливість узагальнити соціально-економічні знання на єдиній інформаційній основі.

З позицій *соціокультурного підходу* освіта постає як соціальна цінність. Вона представлена як система суб'єктно-суб'єктних відносин, що спрямована на трансляцію загального й спеціалізованого соціального досвіду, навчання знанням, умінням і навичкам продуктивної діяльності в межах освоюваної суб'єктом соціально-функціональної ролі в суспільстві. Важливим є співвідношення раціонального та ірраціонального в змісті освіти; розкриттю специфіки простору і часу, як форм буття освіти; перспективам становлення єдиного освітнього простору; формуванню методологічної й інноваційної культури фахівця [63].

Суспільство – це сукупність пов'язаних між собою людей, яка розвивається передусім завдяки розвитку й вдосконаленню індивіда, а провідну роль у цьому процесі відіграє освіта. Такий розгляд відповідає парадигмі факторного суб'єктивізму в поясненні соціальних змін. Завданням освіти, таким чином, є формування нового типу суб'єктивності, створення умов для соціальної трансформації через вплив на формування свідомих і соціально-відповідальних осіб. Отже, освіта – це набуття таких знань, які мають передусім світоглядно-методологічний

характер і спрямовують до практичної, соціально-перетворюючої діяльності [143].

Людина як соціальна істота повинна співвідносити свої прагнення з інтересами інших, а також культурними вимогами. Засобами культури створюються знаки, назви, імена, що дозволяють уяві людини відтворювати образи предметів, перерахувати та співставляти їх у певній послідовності. Завдяки культурі породжується розгалужена система значень, за допомогою яких розрізняються та диференціюються найтонші відтінки в переживаннях та явищах видимого світу. В процесі визначення та оцінки явища людина впорядковує, тлумачить, осмислює світ і своє буття в ньому, одержує можливість орієнтуватися в дійсності.

З соціокультурної точки зору постійно відбувається розподіл нового знання у різних науках. Існує потреба в синтетичному, феноменологічному знанні про соціальне життя. Провідні українські науковці звертають увагу дослідників на необхідність вивчення „духовних генів”, „пересупозицій”, тобто схильностей, що „утворюють певні прототипи чи можуть бути реконструйовані як прототипи” (С. Кримський) [97, с. 97-98].

Також існує необхідність дослідження „універсальних соціальних феноменів”, які наявні у суспільстві „незалежно від форм його організації”, визначаються за „критерієм просторово-часової інваріантності” й мають аналоги у тваринних спільнотах. Зокрема, йдеться про так звані „кумулятивні соціальні феномени”, які зі своєю появою утворюють підґрунтя для подальшого поступального розвитку людської цивілізації, антропо- та соціогенезу (Є. Головаха) [45, с. 8].

Такі феномени неможливо вивчити ані в рамках традиційної лінійної парадигми, ані однієї науки. Одним з таких соціальних феноменів є культура. Культура „характеризується здатністю не тільки бачити типове в явищах і подіях, а й помічати і розуміти особливе і індивідуальне, не відкидаючи індивідуального в процесі пізнання. Її

розвиток базується на пізнавальній здатності визначати межу значущого і незначущого, тобто виявляти цінність” [193, с. 72].

Сучасна культура орієнтована на самоцінність людини, її унікальність, на теперішній час. У зв'язку з цим формується новий тип раціональності: уміння зрозуміти нове, що з'явилося тут і зараз, а головне – уміння вписати це нове у свою діяльність.

Ми торкнемося лише одного аспекта – формування професійної культури майбутнього фахівця. Професійна культура – соціально-професійна якість суб'єкта праці. Це поняття включає сукупність принципів, норм, правил, методів, які сформувалися історично, регулюють професійну діяльність людини. Основу професійної культури складають знання та цінності, вироблені конкретною соціально-професійною групою та закріплені у традиціях її життєдіяльності. У структурі професійної культури фахівця розрізняють 2 блоки: професійно-організаційний (знання, вміння, досвід, майстерність) та соціально-моральний (ціннісні орієнтації, морально-вольові якості, котрі визначають ставлення до предмета, процесу, суб'єктів діяльності, засобів і результатів праці). Невід'ємною складовою професійної культури є професійна компетентність. За межі професійної компетентності виходять такі складники професійної культури особистості: творче здійснення праці, розвиненість професійно важливих компонентів мотивації та самосвідомості, відкритість світовим досягненням, долученість до інших галузей культури тощо. Професійна культура взаємопов'язана з усіма компонентами особистісної культури, у першу чергу, з моральною, правовою, гендерною, розумовою, естетичною, економічною, екологічною тощо. На їх розвиток впливає весь комплекс соціальних, економічних, педагогічних чинників. Професійна культура нерозривно пов'язана із загальним рівнем культури особистості [70, с. 724].

Поряд з професійною культурою для майбутніх фахівців сфери обслуговування важливим є формування професійної етики. Л. Гасюк [36]

пропонує застосовувати поняття „тип професійної етики”, який визначив би сферу конкретної реалізації та прояву особливостей етично-моральної поведінки представника певної професії. Зокрема, риси професійної діяльності фахівця сфери обслуговування визначають тип професійної етики. Вона розглядає зміст професійної етики фахівця сфери обслуговування як сукупності певних вимог до проявів етичної свідомості фахівця на двох рівнях: теоретичному та практичному. Теоретичний рівень містить у собі теоретично-етичні знання, принципи, переконання, всі елементи світогляду особи, що мають етично-соціальне спрямування. Практичний рівень об'єднує форми конкретно-діяльнісного вияву професійної етики працівника, тобто вимагає наявності спеціальних якостей особистості, встановлюючи рівень професійної сформованості за певними градаційними шкалами. На цьому рівні форми прояву етики фахівця сфери обслуговування інтегруються у нормативно-регулятивну систему норм та звичаїв.

З позицій соціокультурного підходу формування соціально-економічних знань тісно пов'язано з формуванням професійної культури. А самі знання розглядаються як певний архетип, за допомогою якого передається досвід з покоління до покоління.

Проаналізуємо особливості *гуманістичного підходу* до формування соціально-економічних знань. В умовах докорінної зміни усієї системи суспільних відносин, побудови демократичного громадянського суспільства відбувається зростання ролі особистості у здійсненні цих перетворень, виховання її духовних якостей. А саме соціально-економічні знання спрямовані на розвиток важливих для суспільства якостей учнів професійно-технічних навчальних закладів.

Сьогодні головне завдання полягає в тому, щоб звільнити знання від штучних нашарувань, стереотипів, різних ідеологічних схем. Пошук шляхів поглиблення гуманістичних основ професійної освіти має

визначатися зверненням до людини, до її реального стану, потенціалу, потреб. [101, с. 134–135].

Саме під час вивчення суспільних дисциплін учні пізнають людину і суспільство. У гуманістичній методології пізнання особистості панує над розумінням унікальності людської особистості, яка народжується й проявляється лише в діалогічному спілкуванні. М. Бахтін [13] зауважував, що тільки у спілкуванні, під час взаємодії людини з людиною розкривається людина. На думку О. Вознюк, гуманітаризація освіти забезпечує знання про людину, а гуманізація – моральні й естетичні цінності людини. На її думку, у специфіці гуманітарного мислення закладені великі потенційні можливості для розвитку творчих здібностей людини [32].

Потреба в гуманітарному мисленні виникає саме тоді, коли людина хоче реалізувати свої творчі задуми, вирішити їх або проаналізувати отримані результати [152, с. 32-33].

Основою науки про феномен людини можуть стати соціальні знання. Фундаментальні особливості людини, що визначають розвиток людства загалом, стають дискусійними. Наприклад, справжньою суверенністю і абсолютною свободою володіє тільки індивід. Однак поодинці він не може реалізувати свій життєвий цикл. Передумовою спільної діяльності служить усвідомлення суверенності і свободи іншої людини. У той же час спільна діяльність можлива лише в умовах самообмеження суверенітету кожного суб'єкта діяльності (відповідальність).

Проблематика наук про феномен людини широка, а необхідність введення науки про людину очевидна. Зрозумілі і труднощі створення такої дисципліни [108]. Для створення в Україні економічно організованого суспільства треба, щоб система освіти, як складова культури, була адекватна вимогам управління за умов ринкових відносин. Всі ці елементи мають бути між собою в гармонії.

Ми погоджуємося з думкою Г. Тарасенко, що структура ціннісних ставлень до світу є багатокомпонентним утворенням, що „функціонально розгортається від інтелектуально-когнітивних через емоційно-мотиваційні до вчинково-оцінних аспектів”, а набуття ціннісних орієнтацій є процесом „поступових, часто одночасних змін у розумовій, морально-естетичній, діяльнісно-вольовій сферах особистості” [167, с. 59]. Формування ціннісних ставлень детерміноване: соціальними умовами життя й діяльності індивіда; усвідомленням особистістю свого місця та ролі в оточуючому світі; виробленням уявлення про власне „Я”; знаходженням свого об’єкта ідентифікації; соціальною ідентифікацією із референтними групами; емоційними процесами, які сигналізують про хід реалізації біологічних та психологічних програм; конфліктністю ціннісно-сміслових структур.

Система світоглядних універсальї містить категорії, що найбільш загально характеризують світ: простір, час, цивілізація, інформація, інформатизація, глобалізація, відповідальність, рух, кількість, якість, причинність, особа, індивідуальність, краса, справедливість, економічна свобода, управління, ринок.

Гуманістичний підхід до формування соціально-економічних знань забезпечує формування таких якостей особистості, які сприяють професійній адаптації, соціалізації, економічній поведінці майбутнього фахівця.

Важливим під час формування соціально-економічних знань є *компетентнісний підхід*. Сьогодні для оцінки професійних якостей особистості використовуються суміжні поняття „професіоналізм” та „компетентність”. Компетентність, компетенції, професійна компетентність й професійні компетенції є складовими поняття професіоналізму. Професіоналізм (лат. profiteer – оголошую своєю справою) – сукупність знань, навичок поведінки та дій, що свідчать про професійну підготовку, навченість, придатність людини до виконання

професійних функцій; сформована в процесі навчання та практичної діяльності готовність до компетентного виконання функціональних обов'язків, що оплачуються [70,с. 742].

Рівень майстерності у професійній діяльності, що відповідає мірі складності роботи. Розвиток професіоналізму зумовлений підвищенням рівня складності виробничих завдань. Швидкість пристосування до нових умов і вимог виробництва є основою для досягнення і розвитку професіоналізму робітника широкого профілю [110].

За Н. Кузьміною, професіоналізм характеризується наявністю у фахівця знань, умінь і навичок, що дають йому можливість здійснювати свою діяльність відповідно до сучасних вимог науки і техніки. Оскільки будь-яка діяльність передбачає вирішення низки завдань, професіоналізм у ній виявляється в умінні бачити завдання, формулювати їх, застосовувати методологію й методи соціальних наук для встановлення діагнозу й прогнозу під час вирішення завдань, оцінювати й обирати методи, що найкраще сприяють їхньому вирішенню [98, с. 53].

У процесі аналізу поняття „професіоналізм” О. Черепехіна виділила три підходи. Перший підхід показує, що у визначенні терміна прослідковується діяльнісна орієнтація. Другий підхід являє собою притаманність особистості психофізіологічних та психічних рис, яких набуває людина під час розумової та фізичної діяльності. Третій полягає в поєднанні психофізіологічних рис з діяльнісною орієнтацією, що забезпечує досить високий рівень професійної кваліфікації [183].

Ми керуємося таким визначенням поняття „професіоналізм”: сформованість у фахівця знань, умінь і навичок, що дають йому можливість майстерно оволодівати способами успішної діяльності та поведінки у процесі виконання професійних функцій відповідно до вимог виробництва.

Проблемам формування професійної компетенції фахівців присвячені дослідження останніх років О. Гури [50], І. Матвійків [111], В. Петрук [144], Т. Шаргун тощо [189].

Професійна компетентність – (лат. *profession* – офіційно оголошене заняття; *compro* – досягати, відповідати, підходити) – інтегративна характеристика ділових і особистісних якостей фахівця, що відображає рівень знань, умінь, досвіду, достатніх для досягнення мети з певного виду професійної діяльності, а також моральну позицію фахівця. Компетентність – це сукупність знань і вмінь, необхідних фахівцю для здійснення ефективної професійної діяльності: вміння аналізувати і прогнозувати результати праці, використовувати сучасну інформацію щодо певної галузі виробництва. Компетентність фахівця включає професійні знання, вміння і навички, досвід роботи в певній галузі виробництва, соціально-комунікативні й індивідуальні здібності особистості, що забезпечують самостійність у здійсненні професійної діяльності [70, с. 772].

Компетентності у навчанні набуває молода людина не лише під час вивчення предмета, групи предметів, а й за допомогою засобів неформальної освіти, внаслідок впливу середовища тощо. Компетентність у навчанні розуміється як набута характеристика особистості, що сприяє успішному входженню молодої людини в життя сучасного суспільства; інтегрований результат, що передбачає зміщення акцентів з накопичення нормативно визначених знань, умінь і навичок до формування і розвитку в учнів здатності практично діяти, застосовувати досвід успішної діяльності в певній сфері. У досвіді країн, які реалізують компетентнісний підхід до освіти протягом тривалого часу, спостерігаються спільні тенденції щодо розробки певної системи компетентності у навчанні на різних рівнях змісту. Склалась їх певна ієрархія: ключові надпредметні, або базові, що опираються на пізнавальні процеси і виявляються в різних контекстах; загальнопредметні – належать до певної сукупності предметів

або освітніх галузей; вони відрізняються високим ступенем узагальненості і комплексності; предметні – часткові щодо названих вище, яких набувають у процесі вивчення певних предметів. Українськими науковцями запропоновано такий перелік ключових компетенцій у навчанні: навчальна (уміння вчитися); громадянська; загальнокультурна, інформаційна; соціальна; здоров'язберігаюча, які деталізуються в комплекс знань, умінь, навичок, цінностей, ставлень, здатностей за навчальними галузями й життєвими сферами учнів [70, с. 408].

Компетентність свідчить про поінформованість, обізнаність, авторитетність особистості. Якщо співвіднести поняття „професіоналізм” та „компетентність”, то ми приєднуємося до позицій Г. Балла [10] та О. Дубасенюк [66], котрі вважають компетентність необхідним, важливим компонентом професіоналізму. Професійна компетентність є одним із щаблів професіоналізму і являє собою сукупність знань, вмінь, навичок, способів діяльності, професійно важливих психологічних якостей, необхідних фахівцю для здійснення ефективної професійної діяльності. Компетентність, компетенції, професійна компетентність й професійні компетенції є складовими поняття професіоналізму [131, с. 15].

За І. Зязюном [79, с. 38], інтелектуальна компетентність – особливий тип організації знань, що забезпечує можливість прийняття ефективних рішень у певній предметній галузі діяльності. Вона забезпечується формуванням системи інтелектуальних якостей фахівця, які визначають рівень індивідуальних можливостей особистості. Ця система повинна містити такі елементи: різнобічність, артикульованість, гнучкість, швидкість актуалізації, наявність ключових елементів, категоріальний характер знань тощо.

В. Петрук визначає поняття фахової компетентності як системи знань, умінь і навичок, професійно значущих якостей особистості, що

забезпечують можливість виконання професійних обов'язків певного рівня, а компонентами фахової компетентності є компетенції [131, с. 345].

Компетентність конкретизується у компетенціях, які визначаються як коло повноважень якої-небудь організації, установи або особи; коло питань, в яких дана особа має певні повноваження, знання, досвід [56 с. 345]. Згідно Болонської декларації, компетенції поділяють на загальні та спеціальні. Якщо загальні є спільними для всіх освітніх галузей, то останні визначаються напрямом підготовки. Окрім того, розрізняють інструментальні, міжособистісні і системні компетенції. До інструментальних належать когнітивні здібності, технологічні та лінгвістичні уміння, комунікативні компетенції тощо. До міжособистісних – уміння формувати стосунки та працювати в колективі, соціальні навички взаємодії і співпраці та ін. До системних компетенцій належать розуміння, сприйняття, співвідношення, планування, удосконалення знань та конструювання нових систем знань [28, с. 154].

У сучасних дослідженнях чітко розмежовуються поняття компетентність і компетенція. Так Т. Шаргун [189] трактує компетентність як властивість майбутнього фахівця, яка формується у процесі професійної підготовки, а компетенцію – з позицій змісту професійної підготовки, тобто як знання і досвід, що передається майбутнім фахівцям. До компетенцій, крім знань, умінь та навичок, відносять і способи поведінки. [4, с. 26]. Компетенції – відчужена від суб'єкта наперед задана соціальна норма (вимога) до освітньої підготовки учня, необхідна для його якісної продуктивної діяльності в певній сфері, тобто соціально закріплений результат. Результатом набуття компетенції є компетентність, яка, на відміну від компетенції, передбачає особистісну характеристику, ставлення до предмета діяльності. Компетенції можуть бути виведені як реальні вимоги до засвоєння учнями сукупності знань, способів діяльності, досвіду ставлень з певної галузі знань, якостей особистості, яка діє в соціумі [70, с. 409]

На основі компетентнісного підходу ми розглядаємо і професійний розвиток майбутніх фахівців. На стадії професійної підготовки рушійною силою професійного розвитку є суперечність між вимогами цього виду підготовки і рівнем особистісного і професійного розвитку суб'єкта. Суперечності приводять до розвитку пізнавальних та професійних здібностей, підвищення соціально-професійної компетентності. На стадії професійної адаптації професійний розвиток детермінується суперечністю між вимогами нової для особистості соціально-професійної ситуації і рівнем соціально-професійної кваліфікації та компетентності. На стадії професіоналізації основним є суперечність між Я-діючим і Я-професійним, зумовлена потребою фахівця в розвитку кар'єри. Перехід на стадію професійної майстерності відбувається у процесі розв'язання суперечності між потребою особистості в самореалізації у професії та професійно-психологічним змістом і технологічними можливостями професійної діяльності. Тут чітко виявляється суперечність між Я-професійним і Я-потенційним. На початкових стадіях професійного становлення його рушійними силами виступають суперечності між зовнішніми і внутрішніми факторами, на наступних стадіях – внутрішні суперечності особисто фахівця, професіонала. До зовнішніх факторів, що ініціюють професійне становлення, відносяться соціально-економічні умови, зміст і технології виконання діяльності, система стимулювання розвитку [30, с. 74-75]. Таким чином, існує тісний зв'язок між професійною підготовкою, професійним становленням та професійним розвитком фахівця.

Компетентнісний підхід дозволяє визначити вплив рівня сформованості соціально-економічних знань на результативність професійної підготовки, професійного становлення та професійного розвитку майбутніх фахівців сфери обслуговування.

Таким чином, провідні засади системного, структурного, соціокультурного, інформаційного, гуманістичного, компетентнісного

підходів створюють у сукупності загальнонаукову основу для формування побудови соціально-економічних знань учнів ПТНЗ сфери обслуговування.

Висновки до першого розділу

Оновлення стандартів професійної освіти згідно з технологічним та економічним розвитком є особливо актуальним для сфери обслуговування. Важливим інструментом забезпечення якісної професійної підготовки є впровадження інтегративних процесів та їх ефективне використання у формуванні змісту освіти.

На сучасному етапі необхідно формувати нове мислення майбутнього фахівця, основою якого має стати ринкове сприйняття реалій суспільного життя. У процесі вивчення економічних дисциплін розв'язується завдання формування в учнів адекватного економічного мислення, а результатом є економічно обґрунтована практична діяльність. Освоєння учнями соціальних знань дозволяє будувати взаємовідносини з іншими людьми, суспільством, довкіллям та самим собою, тобто визначають їх поведінку в соціумі.

Соціально-економічні знання трактуємо як систему світоглядних уявлень про сутність соціально-економічних процесів, які сприяють формуванню усвідомленої професійно-економічної поведінки, мислення та взаємовідносин майбутнього фахівця. Педагогічний контекст дає можливість розглядати ці знання як педагогічно адаптовані основи відповідних наук, як єдність відповідних знань, умінь і навичок, як досвід творчої самостійної діяльності та емоційно-ціннісного ставлення. Формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів ми розглядаємо в таких аспектах: історичному, загальнонауковому, філософському, соціологічному, економічному, психологічному.

Загальнонауковою базою формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів є системний, структурний, соціокультурний, інформаційний, гуманістичний та компетентнісний підходи. Кожний із цих підходів має свої переваги та сфери застосування.

Основні результати розділу опубліковані у працях [198, 199, 201, 203].

РОЗДІЛ 2

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗНАТЬ УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

2.1. Педагогічні умови формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів

Педагогічними умовами формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування ми визначили такі:

1. Професійна спрямованість соціально-економічних знань на максимальне врахування змісту професійної підготовки і специфіки сфери обслуговування.

2. Інтеграція соціально-економічних знань в спеціальному проблемно-інтегративному курсі “Основи соціально-економічних знань”, який передбачає як цілісне його вивчення, так і використання окремих тем під час вивчення інших дисциплін.

3. Варіативність методик навчання соціально-економічних знань залежно від конкретних умов.

Розглянемо детальніше кожну з цих педагогічних умов.

Перша умова пов'язана з особливостями професійної спрямованості соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування. В умовах переходу нашої країни до ринкової економіки, свободи підприємництва, розширення мережі малих і середніх підприємств підвищується значення економічної освіти молоді, зростає необхідність органічного поєднання професійного та економічного навчання, перетворення останнього на суттєву і невід'ємну складову професійної підготовки фахівця, і особлива увага акцентується на професійній спрямованості економічного навчання. Це

передбачає, насамперед, орієнтацію учнів ПТНЗ на використання отриманих у процесі навчання економічних знань безпосередньо в своїй майбутній професійній діяльності. Досвід передових країн світу свідчить про те, що між підвищенням рівня економічної освіти і піднесенням економіки існує пряма залежність.

У широкому розумінні „професійна спрямованість в освіті – це орієнтація на формування соціальної і психологічної спрямованості на професійну діяльність” [68, с. 33]. В умовах професійно–технічної школи це поняття охоплює проблему органічного поєднання загальноосвітньої та професійно–технічної підготовки учнів. Тому під час вивчення загальноосвітніх дисциплін важливим є їхня професійна спрямованість та профілювання.

Професійна спрямованість розглядається як форма специфічного міжпредметного зв'язку та як засіб формування спрямованості на професійну діяльність.

Реалізація професійної спрямованості у вивченні основ наук вимагає збереження логічної та змістовної цілісності і єдності предметів кожного циклу, засвоєння у процесі навчання єдиних наукових понять, принципів основ наук, розвиток політехнічних умінь і навичок, використання під час формування основ професійної майстерності всієї системи наукових знань, оптимальне співвідношення індуктивного та дедуктивного методів навчання [54, с. 8].

Недостатня професійна спрямованість, дублювання навчального матеріалу, неузгодженість вивчення споріднених тем у часі породили ідею профілювання загальноосвітніх знань, формування інваріантної та варіативної частини освіти [67]. Одним із засобів реалізації професійної спрямованості є профілювання як цілеспрямована реалізація міжпредметних зв'язків загальноосвітніх та спеціальних дисциплін. Розглядають такі рівні профілізації: теоретичний, практичний і світоглядний [8].

Професійна спрямованість під час фахової підготовки виконує системотвірну функцію. О. Леонт'єв трактує спрямованість через мотивацію діяльності, яка розвивається з потреб особистості. Компонентами спрямованості також є мета та зміст, визначені суб'єктом діяльності [103].

Саме дидактичне розуміння принципу професійної спрямованості висуває Р. Гуревич. Сутність його полягає у своєрідному використанні педагогічних засобів, при якому забезпечується засвоєння учнями передбачених програмами навчальних дисциплін, знань, умінь, навичок, досвіду творчої діяльності і водночас успішно формується інтерес до обраної професії, ставлення до неї, професійні якості особистості майбутнього кваліфікованого робітника [53, с. 43].

Умова професійної спрямованості забезпечує формування такої системи соціально-економічних знань, яка сприяє включенню майбутнього фахівця сфери обслуговування у соціальні зв'язки, економічні відносини та професійну діяльність. Вона визначається професійною відповідністю соціально-економічної підготовки майбутніх фахівців сфери обслуговування.

Формування соціально-економічних знань ми розглядаємо в контексті професійної підготовки. Професійно-технічна освіта є підсистемою систем більш високого порядку (неперервної освіти), мета якої – всебічний розвиток особистості, гармонійне розкриття її сил та можливостей.

Протягом всього процесу професійного становлення і розвитку особистості перехід від однієї стадії до іншої часто супроводжується виникненням труднощів і суперечностей, а нерідко і кризових ситуацій. Ці проблеми можуть виникати не лише при переході від однієї стадії професійного становлення до іншої, але й усередині окремих стадій цього процесу. Аналіз досвіду організації професійної підготовки показав, що у практиці навчально-виховної роботи професійно-технічних навчальних

закладів частими є випадки, коли вже до кінця першого, а особливо на другому або третьому році навчання в учнів може змінитися ставлення до процесу оволодіння професією. Ця зміна (ставлення учнів до процесу оволодіння професією) зумовлена переосмисленням основних причин, мотивів і цілей, заради досягнення і задоволення яких вони обирали професію [117, с. 84].

Наступна умова пов'язана з особливостями *інтеграції* соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування. Нині у багатьох дослідженнях доведено, що інтеграція є необхідною умовою зв'язків між знаннями. Її сутність полягає в тому, що встановлення зв'язків між знаннями йде не від перебудови існуючих навчальних планів і програм, а шляхом дидактичного обґрунтування та перетворення реально існуючих зв'язків між поняттями, явищами, науками тощо. Інтеграція знань передбачає перетворення традиційного змісту освіти, структурну перебудову технологічного забезпечення, засвоєння інтегративних знань тощо. Аналіз особливостей інтеграції наук, а також науки і виробництва дозволяє визначити ті загальні тенденції її розвитку, які повинні знайти повне та глибоке відображення в процесі навчання [93, с. 7].

Інтеграційні процеси, на відміну від синтезу, здатні виконувати і організаційну роль. Вони дають можливість отримати нові результати в рамках тих самих компонентів, забезпечують сумісність наук і знань із різних систем завдяки загальній методології, універсальним логічним прийомам сучасного мислення, сприяють виробленню єдиних методів дослідження та подоланню розрізненості знань, ведуть до значного скорочення загального обсягу змісту середньої освіти та розвантаження навчальних програм. Інтеграція знань є також одним із критеріїв відбору та координації навчального матеріалу для різних навчальних предметів, дозволяє виявити наукові основи сучасного виробництва.

Аналіз характеристик інтеграції передбачає її рівні, чинники, типи,

види, форми, функції тощо. У зв'язку з багатоплановістю поняття „інтеграція” переобтяжене значною кількістю різноманітних характеристик, що зумовлює труднощі впровадження інтеграційних процесів у практику. Необгрунтовані науково спроби інтеграції знань посилюють фрагментарність та фактологічний характер змісту освіти, безпідставно руйнують системи вивчення окремих наук [93, с.9]. Інтегрований підхід застосовується для розв'язання проблеми формування знань учнів професійно-технічної школи. Він базується на розробці теоретичних основ дидактичної інтегративної педагогії як нової галузі педагогічного знання, методологічних підходів, концептуальних засад та закономірностей інтеграції знань з конкретизацією їх у окремих методиках.

На думку Л. Сліпчишин, провідна ідея використання інтегративного підходу до вивчення різноциклових дисциплін полягає у створенні передумов формування образного мислення учнів професійно-технічних навчальних закладів. Завдяки цим передумовам у свідомості учня на основі загальноосвітніх і професійних знань формуються інтегровані знання. Основним засобом формування інтегрованих знань учня є інтеграція наукового поняття та його образу, що відбувається за допомогою психологічних процесів і субмеханізмів інтеграції. Під час поетапного формування поняття важливою є фаза збагачення, на якій за допомогою таких субмеханізмів, як асоціації, аналогії та метафори, відбувається інтеграція різнорідних знань [155]. Наприклад, теоретичний аналіз стану вивчення різноциклових дисциплін дав змогу виявити основний шлях їх взаємного проникнення, тобто виділення у змісті дисциплін професійної підготовки компонента гуманітарного спрямування, який повинен мати зв'язок із компонентом професійного спрямування в гуманітарних дисциплінах. Досягти цього можна за допомогою інтегративного підходу до вивчення означених дисциплін. Взаємозв'язки гуманітарних і професійних дисциплін приховані, тому й

виявляються за допомогою внутрішньої гуманітаризації.

С. Ткаченко [170] на прикладі методики навчання фізики обґрунтовує принцип інтеграційного узгодження, що полягає в необхідності узгодженого викладання знань з методики навчання фізики, психології та педагогіки на основі взаємодії їх споріднених структур і структурних елементів. Відповідна підготовка педагога сприяє підвищенню готовності до організації та ефективного керування пошуковою навчально-пізнавальною діяльністю учнів на основі багатоваріантних методик, формує вміння організовувати навчання на різних рівнях складності.

Особливого значення набуває інтеграція знань під час підготовки фахівців за професіями, які використовуються у різних галузях, зокрема, сфері обслуговування. У міру зростання матеріального і культурного рівня життя потреби в послугах освіти, культури, охорони здоров'я ростуть відносно швидше за сукупність решти потреб населення через дію об'єктивного економічного закону піднесення потреб.

Наша позиція полягає у використанні для вивчення соціально-економічних знань учнів інтегративного підходу. Він базується на використанні та розвитку закономірностей інтеграції соціальних та економічних знань. Структурування соціально-економічних знань відбувається на основі внутрішньопредметної та міжпредметної узгодженості змісту. Інтеграція відіграє організаційну роль: сприяє координації цілей навчання, дозволяє досягнути сумісності компонентів соціальних та економічних знань, визначає критерії їх відбору тощо. Інтегративний підхід передбачає формування мінімальної функціонально повної бази соціально-економічних знань, забезпечує наступність та взаємозв'язок вивчення предметів.

Інтеграція у навчальному процесі враховує загальні закономірності та співвідношення, які існують між науковими знаннями. Сучасний зміст соціально-економічної підготовки учнів професійно-технічних

навчальних закладів не є цілісним: поряд з елементами основ наук учням повідомляються різноманітні відомості і схематично подані концепції. Це призводить до безсистемного нагромадження фактів, відомостей, дат, імен, формул і алгоритмів.

Для сучасного освітнього простору характерна недостатня інтеграція, відокремленість окремих дисциплін, що заважає здобуванню системних знань. Блокове розташування курсів у навчальних планах сприяє посиленню міжпредметних зв'язків, формуванню системного підходу до навчання. Їх слід систематизувати за елементами наукового знання і подавати згідно з розділами курсу у формі переліків, що відображають віхи його змісту [148, с. 84]. Окрім того, на сучасному етапі йде мова про перегляд змісту соціальних дисциплін та необхідність створення нової психології, соціології, нового знання про людину [82, с. 83].

На сьогодні неможливе розширення у навчальних планах переліку соціально-економічних дисциплін та вивчення учнями професійно-технічних навчальних закладів запланованих дисциплін в повному обсязі, щоб можна було б забезпечити самостійне формування системи цих знань. Тому доцільною є інтеграція соціально-економічних знань, що не вимагає додаткових затрат навчального часу і не збільшує обсяг навчального матеріалу.

Реалізація цієї умови передбачає виникнення нової якості в процесі інтеграції, обґрунтування підстави інтеграції, наявність різнорідних та однорідних елементів інтеграції, передбачення низки послідовних етапів інтеграції. Інтеграція дозволяє подолати розрізненість та забезпечити сумісність знань із різних систем. Вона забезпечує координацію цілей навчання соціально-економічних дисциплін, формування професійної та загальної культури учнів, формування мінімальної функціонально повної бази соціально-економічних знань.

На наш погляд, доцільним є впровадження нового виду

інтегративних курсів, а саме: тематично-проблемного інтегрованого курсу. Такий курс суттєво відрізняється від традиційних інтегрованих курсів, що формуються як один навчальний предмет та однозначно передбачають вивчення лише в цілості. Оскільки це виходить за межі відомих класифікацій, ми пропонуємо авторське визначення такого навчального курсу.

Тематично-проблемний інтегрований курс – це інтегрований курс, який за змістом охоплює одну педагогічну проблему і структурується на основі інтеграції її провідних тем, які можуть вивчатися як окремо у різних навчальних дисциплінах, так і цілісно як один інтегрований курс.

Виходячи з цього означення, тематично-проблемний інтегрований курс “Основи соціально-економічних знань” за рахунок зовнішньої інтеграції може викладатися як цілісний навчальний предмет (спецкурс), а за рахунок внутрішньої інтеграції – його окремі теми можуть включатися в структуру інших навчальних предметів як інтегровані теми.

Третя педагогічна умова є логічним продовженням другої умови і забезпечує *варіативність методик під час формування соціально-економічних знань* учнів професійно-технічних навчальних закладів. Ми пропонуємо під час формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів обирати один із варіантів:

1. Етапна методика викладання факультативного проблемно-тематичного інтегрованого курсу “Основи соціально-економічних знань”.
2. Конкретні методики на основі окремих тем інтегрованого курсу “Основи соціально-економічних знань”.
3. Соціально-економічний практикум.

Орієнтація на майбутню професійну діяльність забезпечується формуванням соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування на основі компетентнісного підходу. Тому при формуванні соціально-економічних знань необхідним є

передбачення професійної спрямованості та інтеграції цих знань, виходячи із попередніх умов.

Формування всебічно розвиненої особистості майбутнього фахівця здійснюється на основі сукупності принципів [171, с. 43-44], на основі яких виділяємо вимоги до розробки методик формування соціально-економічних знань: фахівець, як професіонал, має бути не лише спеціалістом у своїй галузі, але й висококультурною особистістю з багатим внутрішнім світом та гуманістичним світоглядом; фахівець на достатньому рівні має володіти людинознавчими знаннями, використовувати їх для самовдосконалення та сприяння реалізації особистісного потенціалу і творчих можливостей кожного працівника; у професійній діяльності фахівець має орієнтуватися на інтереси і прагнення людини.

Психологічні основи навчання пов'язані з формуванням інтегративних понять, умінь і навичок узагальненого характеру, що значно підвищує роль психологічної функції інтеграції в навчальному процесі. Це визначається такими положеннями [91]: розвиток мислення з використанням оптимально поєднаних предметних та інтегрованих знань сприяє загальному розвитку особистості; відтворення необхідних знань за інтегративного підходу до навчання відбувається швидше та повніше, як і перенос засвоєних прийомів діяльності з одного навчального предмета в інший, з навчальної діяльності у ненавчальну тощо; функціонування інтелектуальних операцій у сфері інтегрованих знань має більший обсяг і кількість зв'язків, що веде до розвитку мислення; переструктурування ситуацій відбувається швидше та є більш умотивованим за використання для характеристик ситуацій інтегрованих знань; інтеграція знань сприяє розробці прогностичних аспектів мислення, оскільки базується на міждисциплінарних асоціаціях.

Під час формування соціально-економічних знань розробляються варіативні методики, які спираються на: принцип єдності свідомості та

діяльності; інтегровані асоціації, які є найскладнішими різновидами зв'язків психологічних процесів, що забезпечують повноту та цілісність знань; інтегративний підхід для вироблення професійного мислення; розвиток мотиваційного аспекту професійної діяльності на основі інтеграції різноманітних моральних та матеріальних чинників; розвиток прогностичних аспектів мислення, зокрема, на базі міждисциплінарних асоціацій.

Важливим аспектом формування соціально-економічних знань учнів ПТНЗ, на наш погляд, є побудова системи цих знань і пошук закономірних зв'язків між ними. Однією з основних вимог до формування соціально-економічних знань є їх системність. У процесі навчання увага акцентується на системному характері отримуваних знань. З цією метою проводився аналіз навчального матеріалу, виділялися ключові проблеми, встановлювалася логічна послідовність розгортання змісту навчального матеріалу. Вивчення основ соціально-економічних знань набувало, поруч із загальноосвітнім, професійно спрямованого характеру. При цьому весь обсяг навчального матеріалу формується як цілісна система знань, виходячи з критеріїв цілісності та системності знань.

Основним інструментальним засобом побудови цілісної системи соціально-економічних знань учнів є системний підхід до організації змісту та форм навчання, виходячи з об'єктивного зв'язку між процесами систематизації та інтеграції знань. Вивчення учнями професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування більшого обсягу навчального матеріалу можна забезпечити на належному рівні лише на основі ущільнення та інтегративно-системного „згортання” навчального матеріалу. Такий підхід не вимагає додаткових затрат навчального часу [225].

Одним із важливих аспектів під час вивчення соціально-економічних дисциплін є формування наукового світогляду учнів та їх розумове виховання, що націлює учнів на творчий підхід до використання

отриманих знань та розвиває їх особистісні якості. У зв'язку з цим, при розробці змісту навчального матеріалу постійно враховувалися такі фактори: як зв'язок навчального матеріалу з життям, акцентувалися зв'язки між соціально-економічними та професійними знаннями, наголошувалася роль висококваліфікованого фахівця для розвитку та стабільності держави.

Ефективність професійної підготовки фахівців сфери обслуговування визначається рівнем розвитку професійних та особистісних якостей. Такими якостями є професійна компетентність, відповідальність, комунікабельність, професійна етика та ін. Готовність випускників професійно-технічних навчальних закладів до професійної діяльності – це інтегральне утворення особистості, цілісність якого забезпечують взаємопов'язані компоненти – мотиваційний, цільовий, інформаційний, операційний, оцінний, коректуючий, – змодельовані за вектором „мотив-ціль” [116].

Таким чином, умова варіативності методичних розробок під час формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування реалізується, якщо відбувається: урахування специфіки професійної підготовки фахівців; орієнтація на сучасний розвиток та прогностичні тенденції у розвитку галузі; розробка знаннєвої основи для формування соціально-економічних знань, переконань, інтересів та мотивів; конкретизація та коригування загальних цілей навчання соціально-економічних дисциплін в умовах підготовки фахівців конкретних професій; реалізація міжпредметних зв'язків, реалізація ідей професійного спрямування, комплексне використання інтегрованих форм і методів навчання відповідно до інтегрованого змісту; формування логічного розвитку соціально-економічних знань.

Розглянемо особливості *етапної методики*. Соціально-економічні знання учнів професійно-технічних навчальних закладів формуються по-

етапно на трьох рівнях: загальноосвітньому, професійно-теоретичному та професійно-прикладному. Загальноосвітній рівень дозволяє ознайомити учнів з приналежністю знань до певної наукової галузі, що відображається у вивченні відповідних навчальних предметів. Професійно-теоретичний рівень дозволяє поглибити ті соціально-економічні знання, які сприятимуть освоєнню даної професії. Цей рівень забезпечується під час вивчення дисциплін професійного циклу. Професійно-прикладний рівень дозволяє сформулювати конкретні соціально-економічні знання, необхідні при освоєнні відповідного фаху. Цей рівень забезпечується під час вивчення спеціальних курсів або під час виробничого навчання.

Тематика соціально-економічної підготовки майбутніх фахівців сфери обслуговування відображена у розробленій нами експериментальній програмі проблемно-тематичного інтегрованого курсу. Навчальна програма є коротким системним описом навчальної інформації, що визначає зміст процесу навчання. У навчальній програмі визначений зміст навчання і найбільш доцільні способи організації його засвоєння. Вона є ескізною інформаційною моделлю певної педагогічної системи, що відображає такі елементи системи, як цілі навчання і виховання, що реалізуються вивченням даного навчального предмета [191]. Під час розроблення навчальної програми соціально-економічної підготовки ми дотримувались науково обґрунтованих етапів.

Перший етап пов'язаний із визначенням призначення навчального предмета в підготовці майбутнього фахівця, а також цілей його вивчення. Для цього проводився аналіз кваліфікаційної характеристики і встановлювалось, які її вимоги можуть бути виконані за рахунок вивчення даного предмета. Тим самим обґрунтовується необхідність уведення певного курсу в навчальний план. Для визначення призначення цього предмета виділяється об'єкт його вивчення та його значущість у професійній діяльності.

Другий етап формування навчальної програми пов'язаний із визначенням її складу і структури. Головним системоутворюючим елементом при визначенні структури навчальної програми є її об'єкт, зміст якого відображає професійну діяльність майбутнього фахівця. Якщо навчальний предмет забезпечує науковий фундамент професійної діяльності, в основу його структури повинна бути покладена логіка відповідної науки; якщо навчальний предмет характеризує будь-які об'єкти (кінцевий результат праці, матеріали, машини і механізми), то основу його структури становить класифікація об'єктів, яка найбільше відповідає професійній діяльності; якщо він дає уявлення про майбутню діяльність, то його структурування підпорядковується послідовності (основним етапам) професійної діяльності. Якщо навчальний предмет має не один об'єкт вивчення, то цей факт потрібно враховувати при його структуруванні. Подальше структурування предмета всередині розділу здійснюється на основі виділення інформації, потрібної і достатньої для всебічної характеристики об'єктів вивчення предмета щодо професійної діяльності. Структурування навчальної програми також нерозривно пов'язано із встановленням внутрішньопредметних зв'язків. На основі взаємозв'язків між темами відбувається систематизація навчальної інформації: виявлення навчального матеріалу, якого не вистачає, послідовність вивчення навчальних тем. Структура соціально-економічних знань знаходить відображення в орієнтовному тематичному плані навчальної програми.

Третій етап роботи пов'язаний із визначенням вимог до рівнів засвоєння знань і умінь з кожної теми, які є подальшою конкретизацією освітніх цілей навчального предмета. Вони є цілями навчання та формулюються в діагностичній формі так, щоб після закінчення вивчення теми можна було зіставляти засвоєння учнями відповідних знань та оволодіння необхідними вміннями і навичками з еталоном.

Четвертий етап розроблення навчальної програми пов'язаний із

плануванням практичних занять. При формуванні змісту практичних робіт доцільно виходити з того, що їх дидактичною метою є практичне підтвердження вивчених теоретичних положень.

П'ятий етап роботи пов'язаний із відбором змісту навчального матеріалу з кожної навчальної теми. При цьому важливо забезпечити найбільшу спрямованість на досягнення кінцевих результатів формування системи знань і умінь фахівців, спиратися на дидактичні принципи науковості та доступності навчального матеріалу, систематичності і послідовності навчання, зв'язку навчання з життям, виховного і розвиваючого впливу. Надзвичайно важливе значення має здійснення цілеспрямованого науково-педагогічного аналізу змісту й форм організації підготовки майбутніх фахівців.

Навчальна програма проблемно-тематичного інтегрованого курсу „Основи соціально-економічних знань” розроблялася на основі аналізу наявних навчальних програм і досвіду їх впровадження, науково обґрунтованого здійснення відбору, розподілу і дозування матеріалу. Програма відображає цільові установки і змістовну основу навчального курсу, логіку побудови курсу, принципи вибору технологій навчання, методів контролю досягнутого рівня соціально-економічних знань.

Особливістю професійного спрямування соціально-економічних знань на загальноосвітньому рівні є правильний відбір знань, які стануть фундаментом для освоєння майбутнього фаху. Так базові економічні знання здобуваються у процесі загальноосвітньої підготовки при вивченні „Економіки”. Вони є тими інструментами економічного мислення, якими користуються в процесі аналізу й вирішенні економічних проблем, закономірностей, а також способами розрахунків і розкриття різних економічних питань [3, с. 71].

Розглянемо особливості професійно-теоретичного рівня формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів. Ці знання формуються під час вивчення дисципліни

„Основи галузевої економіки і підприємництва”. Вони сприяють орієнтації на галузеві й регіональні інтереси, що забезпечує підготовку фахівців з урахуванням кон’юнктури ринку, велику свободу вибору освітнього маршруту відповідно до їхніх здібностей, схильностей і інтересів.

Професійно-прикладний рівень має найбільшу ступінь професійного спрямування. Це проявляється у вузькопрофесійному змісті спеціальних курсів або у проблемному характері виробничих завдань під час виробничого навчання. Наприклад, для продавців непродовольчих товарів курс „Основи бухгалтерського обліку” містить такі теми, як: „Облік товарних операцій”, „Облік касових операцій”, „Інвентаризація товарно-матеріальних цінностей”. А темою виробничого навчання є „Інвентаризація товарів у відділах”.

Таким чином, етапна методика формування соціально-економічних знань у професійно-технічних навчальних закладах сфери обслуговування має на меті створення цілісної системи знань. Вона дає можливість підійти до різнорідних явищ та процесів з єдиної точки зору, з урахуванням загальних інтегративних тенденцій сучасного суспільства. Соціально-економічні знання учнів формуються поетапно на трьох рівнях: загальноосвітньому, професійно-теоретичному та професійно-прикладному. Загальноосвітній рівень забезпечується вивченням предметів шкільної програми („Економіка”, „Правознавство”, „Людина і світ”) та знайомить учнів з структурою, сферою застосування та тенденціями розвитку даних наукових галузей. На етапі професійно-теоретичної підготовки вивчаються економіко-організаційні особливості діяльності в сфері обслуговування, що дозволяє поглибити ті соціально-економічні знання, які сприятимуть освоєнню даної професії. Для підвищення рівня знань на цьому етапі ми пропонуємо вивчення окремих тем, які містять інтегровані соціально-економічні знання. Професійно-прикладний рівень необхідний для поєднання навчання з виробничою

працею.

Розглянемо особливості методики формування соціально-економічних знань на основі проблемно-тематичного інтегрованого курсу. Інтегровані курси передбачають усунення багатопредметності, концентрацію знань, укрупнення організаційних форм процесу навчання та економію годин. Це сприяє розвитку мотиваційної сфери учнів і викладачів (немає постійної зміни мотивів учіння) та інтелектуальної сфери (концентрується увага на відносно завершеному блоці навчального матеріалу, успішно формуються способи розумових дій, плідно розвиваються пізнавальні і навчальні уміння, системно і ґрунтовно засвоюються знання).

Зміст проблемно-тематичного інтегрованого курсу „Основи соціально-економічних знань” носить прогностично-мотиваційний характер. Це пов'язано з підвищенням мотивації вивчення соціально-економічних дисциплін, з формуванням базових понять та положень, як основи для поглибленого вивчення професійно-необхідних соціально-економічних знань. Такий підхід дає можливість майбутнім фахівцям оновлювати ці знання, враховуючи як інтеграцію знань так і їх професійне спрямування.

Цілі проблемно-тематичного інтегрованого курсу „Основи соціально-економічних знань”, його завдання, функції, зміст і структура утілюються в навчальній програмі курсу. Загальними вимогами до навчальних програм є: цілісність змісту освіти в даному типі навчального закладу; повнота і конкретність представлення змісту навчального предмету, включення всіх необхідних і достатніх для реалізації висунутих цілей елементів з їх характеристиками і взаємозв'язками. Кожен компонент змісту освіти має свою особливу форму фіксації в тексті програми. Знання вводяться списком понять, законів, теорій; способи діяльності позначаються переліком умінь; досвід творчої діяльності фіксується у проблемних завданнях; виховний компонент вводиться через

оцінні знання, уміння і ідеї.

Розробка змісту проблемно-тематичного інтегрованого курсу „Основи соціально-економічних знань” передбачає забезпечення наступності знань: між загальноосвітньою та професійною підготовкою. Важливим моментом є також забезпечення наступності знань учнів з врахуванням специфіки професій, оскільки частина навчального матеріалу вивчається учнями у загальноосвітній школі без профілювання цих знань. При вивченні інтегрованого курсу „Основи соціально-економічних знань” передбачається використання прийомів, спрямованих на розвиток логічного мислення учнів, постійно наводяться приклади міжпредметного характеру.

Програма розробленого нами проблемно-тематичного інтегрованого курсу „Основи соціально-економічних знань” має загальноприйнятну структуру: обґрунтування актуальності, цілі і завдання курсу; вимоги до рівня підготовки учнів, зміст навчального матеріалу, який розподілений по розділах і темах з вказівкою годинного дозування; список літератури, яка може бути використана учнями при самостійному вивченні питань програми; список літератури, яка може бути використана при конструюванні методики навчання і при підготовці до занять; теми самостійної роботи учнів.

Пропонований курс „Основи соціально-економічних знань” з’ясовує можливості використання соціально-економічних знань на засадах вищезазначених підходів, забезпечує формування соціально необхідних якостей і вмінь. Він не дублює матеріал загальноосвітнього предмету „Людина і світ”, а виконує систематизуючу функцію щодо соціально-економічних знань у процесі фахової підготовки. Тому вивчення учнями проблемно-тематичного інтегрованого курсу „Основи соціально-економічних знань” сприяє готовності майбутніх фахівців до професійної діяльності. Мета його впровадження полягає у формуванні усвідомленої професійно-економічної поведінки, мислення та

взаємовідносин майбутнього фахівця в сучасних соціально-економічних умовах.

Структура курсу розроблена у відповідності до структури економічних та соціальних знань. Запропонований нами інтегрований курс „Основи соціально-економічних знань” охоплює 9 тем (30 годин), з них 20 годин теоретичних занять, 10 – практичних. Для впровадження курсу використовуються різні можливості: за рахунок резерву часу як предмет професійно-теоретичної підготовки, що вільно обирається; за рахунок вивільнених години під час інтеграції навчальних програм загальноосвітніх предметів в зміст навчальної програми інтегрованого курсу; за рахунок вилучення дубльованих тем з предметів загальнопрофесійної підготовки; за рахунок перенесення практичної частини курсу у програму професійно-практичної підготовки.

Тематичний план проблемно-тематичного інтегрованого курсу „Основи соціально-економічних знань” подано в додатку 3.

В усіх формах і методах викладання інтегрованих курсів мають бути представлені реальні особливості майбутньої професії, що значною мірою знімає проблему мотиваційного забезпечення учіння. Навчальна діяльність у цьому разі набуває для учня особистісного смислу, оскільки в ній проглядаються контури майбутньої професії, створюються реальні можливості для переходу від пізнавальної мотивації до професійної [87, с. 45]. Основне мотиваційне навантаження при цьому виконує професійний мотив – прагнення підготуватися до ефективного виконання майбутньої професійної діяльності.

Для практичного впровадження інтегрованих курсів у навчально-виховний процес ПТНЗ необхідно відбирати найбільш результативні методи та організаційні форми навчання. Метод навчання є одним з найважливіших компонентів навчального процесу. Під методом навчання слід розуміти спосіб упорядкованої, взаємозв'язаної діяльності учителя й учнів, спрямованої на розв'язання завдань навчання. Він є сполучною

ланкою між визначеною ціллю і кінцевим результатом. Мету навчання методи реалізують повною мірою, оскільки вони виконують мотиваційну, навчальну, розвиваючу, виховну, організаційну функції. У процесі навчання зв'язок методу з іншими компонентами взаємо-зворотний: метод є похідним від цілі, завдань, змісту, форм навчання; водночас він суттєво впливає на можливості їх практичної реалізації [116, с. 267].

Найбільш доцільним при вивченні інтегрованих курсів є використання інтегрованих методів навчання. Ми погоджуємося з позицією О. Білик [21], щодо необхідності розробки системи інтегрованих методів навчання. При їх виборі враховується інтегративний характер зв'язку між методами навчання та цілями і змістом навчання фахових дисциплін; значна частина методів навчання та методів професійної діяльності співпадають: проблемний метод діяльності – проблемний метод навчання; структурно метод навчання розглядають як інтеграцію прийомів, а компоненти методу виділяються такі: змістовий (зв'язок зі змістом навчального матеріалу); емоційний (вплив на чуттєву сферу учня); мотиваційний (використання саме цього методу чи інтегрованої сукупності прийомів); креативний (спрямування на творчу діяльність учня); діяльнісний (сукупність дій та операцій, прийомів, які складають метод); інтеграція методів по вертикалі за ланками освіти (загальноосвітня школа – професійна школа). Це важлива умова, яка забезпечує адаптацію учнів не лише до змісту навчального матеріалу, але й координує методи навчання.

Для оцінювання якості формування соціально-економічних знань під час вивчення інтегративних курсів ми використовуємо систему контролю розроблену Л. Джулай [59]. Контроль повинен організуватися таким чином, щоб забезпечити відповідність цілей навчання й одержаного результату навчання, особливо у випадках його формування на стиках різних дисциплін. Нині контроль виконує значно більшу кількість функцій, ніж за традиційного підходу до навчання, а саме: навчальну,

контролюючу, виховну, коригуючу, мотиваційну тощо. Реалізація цих функцій у навчальному процесі пов'язана з умінням викладача обирати види, типи, методи контролю, розробляти (відповідно до етапу навчання) засоби контролю, здійснювати розподіл навчального матеріалу на модулі та визначати частоту контролю тощо.

До традиційних форм навчання у ПТНЗ належить, насамперед, урок та його різновидності, але також можливі семінари, лекції, лабораторні заняття, факультативи, заліки, конференції, екскурсії, практикуми, самостійна робота та ін. Водночас, для впровадження інтегративних курсів доцільно використовувати такі організаційні форми навчання, в яких були б закладені основи інтеграції знань.

Форми навчання інтегрованих знань передбачають формування цілісних уявлень про об'єктивну дійсність (факти, гіпотези, закони, теорії тощо) та різних видів діяльності. Вони пов'язані із суміщенням в одних темах різних дисциплінарних образів одного об'єкта, розкриттям змісту загальнонаукових та міждисциплінарних понять тощо. У рамках дидактичної інтегродогмати вирізняють [92, с. 167]: інтеграцію форм навчання – обґрунтоване поєднання відомих форм навчання на інтегративній основі; інтегративні форми навчання – створення нових форм навчання на основі інтегративного підходу або модифікація відомих форм навчання згідно з ідеєю інтеграції; форми інтеграції (зокрема, форми інтеграції знань) – засоби оформлення результатів інтеграції, зокрема, інтегрованих знань.

У зв'язку з кризою класно-урочної системи, в теорії і практиці навчання особлива увага приділяється питанням інтеграції і диференціації форм організації навчання. Основними тенденціями розвитку інтеграції форм організації навчання є: посилення інтеграційних початків у розробці уроку; формування комплексних форм організації навчання, що розосередилися в часі вивчення конкретного предмета (інтеграція по горизонталі), обґрунтування узагальнених форм організації навчання –

навчального дня, навчального тижня (інтеграція по вертикалі).

Перша тенденція пов'язана з інтеграцією внутрішніх компонентів уроку, наприклад, його основних функцій – навчальної, розвивальної та виховної. Інша її лінія відображає процес теоретичного і практичного обґрунтування нового типу уроку – інтегративного, показником якого виступає синтез змісту матеріалу, що вивчається, теоретичного і виробничого навчання; предметів загальноосвітнього циклу між собою; синтез діяльності двох і більше педагогів тощо. Ще одна лінія розвитку першої тенденції – пошук шляхів інтеграції уроків різних видів: уроків-лекцій з уроками-заліками, уроками-семінарами тощо [157].

Організаційні форми навчання є інертними і тому майже не змінюються протягом тривалого часу. Як і століття тому, основною формою організації навчальної роботи в загальноосвітній школі, професійно-технічних навчальних закладах залишається урок, а у вищих навчальних закладах – лекції, семінарські заняття, лабораторні практикуми. На сучасному етапі практично всі професійно-технічні навчальні заклади будують навчальну роботу на основі класно-урочної системи. На уроках здійснюється багатогранний, складний процес навчання, який передбачає не тільки повідомлення учням інформації і формування в них умінь та навичок, а й формування в них світогляду, моральності тощо.

Розглянемо особливості поетапної методики під час вивчення окремих *інтегрованих тем*. У даному випадку формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування відбувається на основі внутрішньої інтеграції: його окремі теми курсу “Основи соціально-економічних знань” входять у структуру інших навчальних предметів як інтегровані теми.

Одним з можливих варіантів є інтеграція теми курсу „Основи соціально-економічних знань” у зміст навчальних програм професійно-теоретичної підготовки. Так теми „Соціально-економічні питання праці і

забезпечення зайнятості молоді. Конкуреноспроможність фахівців сфери обслуговування”, „Особливості правового регулювання життєдіяльності людини та підприємництва в сфері обслуговування. Оплата праці.” інтегруються в предмет „Основи правознавства”, а теми „Соціально-економічна нерівність в суспільстві. Професійне зростання працівника сфери обслуговування”, „Людина в системі відносин власності. Податки та ціноутворення у сфері послуг” інтегруються в предмет „Основи економіки і підприємництва”. За рахунок інтеграції підвищується рівень соціальної та професійної спрямованості навчання. Наприклад, тему „Структура і механізм функціонування ринкової економіки” дисципліни „Основи галузевої економіки і підприємництва”, що належить до загальнопрофесійної підготовки, уточнюємо як „Соціальні питання праці і забезпечення зайнятості молоді. Праця як складова економічної діяльності людини. Сучасний стан зайнятості молоді. Орієнтації молоді в сучасних соціально-економічних умовах. Конкуреноспроможність фахівців сфери обслуговування”.

Разом з тим, можлива інтеграція курсу „Основи соціально-економічних знань” з предметами загальноосвітньої підготовки шляхом вивчення інтегрованих тем. Так тему „Соціалізація особистості” предмету „Людина і світ”, що передбачається навчальним планом загальноосвітньої підготовки, уточнюємо як „Особистість в суспільстві та економіці. Соціальні ролі. Соціальні спільності та групи. Соціальна структура суспільства. Соціальна адаптація. Економічні якості людини. Економічні інтереси. Мотиви і стимули економічної діяльності людини. Економічна культура. Економічна поведінка. Соціально-економічне значення сфери обслуговування”.

При інтеграції навчальної програми курсу „Основи соціально-економічних знань” з програмами загальноосвітньої підготовки, наприклад з предметом „Людина і світ”, враховуємо те, що цей предмет також є інтегрованими, тому основними при його вивченні є інтегровані

форми навчання (уроки-лекції, уроки-семінари, уроки-практикуми). Структура інтегрованих занять вимагає особливої чіткості, продуманості й логічного взаємозв'язку матеріалу різних предметів на всіх етапах вивчення. Це успішно досягається за рахунок компактного, сконцентрованого використання навчального матеріалу програми [9, с. 17].

Тому важливим при вивченні інтегрованих тем є використання методу проектів – системи навчання, за якої учні набувають знань і умінь в процесі планування і виконання практичних завдань-проектів, які поступово ускладнюються. Метод проектів ґрунтується на навчанні через діяльність, розглядаючи при цьому діяльність як різновид творчої роботи, де учень виступає її активним учасником [70].

В основі цієї методики лежить діяльнісний підхід, спрямований на формування в учнів комплексу розумових здібностей, необхідних для дослідницької діяльності, а також конкретних практичних умінь і навичок. Навчальний проект – це спільна навчально-пізнавальна, творча або ігрова діяльність учнів, яка має спільну мету, узгоджені методи, способи діяльності і яка спрямована на досягнення спільного конкретного результату із розв'язування деякої проблеми, що є практично значущою для учасників проекту [223]. Проектна технологія має комплексний характер, оскільки її реалізація передбачає використання сукупності інших інтерактивних методів: навчання у малих групах співпраці, „мозкової атаки”, дискусії, рольових ігор, рефлексії.

Одним із методів проблемного навчання є дидактична гра. Оптимальна організація дидактичної гри передбачає, що в її ході учні не тільки набувають і закріплюють потрібні професійні знання і уміння, а й одночасно вчаться: бачити себе збоку; аналізувати свою діяльність; оцінювати результати своєї праці і спілкування згідно з вимогами та очікуваннями значущих для них людей; представляти і розуміти колективну діяльність групи, її цілі; розподіляти ролі в спільній

діяльності і визначати в ній свою роль. Нарешті, у грі формуються певні відносини між членами мікроколективу, набуваються цінні етичні якості і т. д.

Після розроблення сценарію дидактичної гри можна встановити остаточний перелік загальнонавчальних умінь із розділу. До них відносять: уміння сприймати й осмислювати знання; закріплювати і застосовувати їх; планувати, аналізувати і синтезувати результати своєї діяльності; виконувати завдання та здійснювати самоконтроль в умовах індивідуальної і колективної діяльності; самостійно ставити в новій ситуації цілі і завдання навчальної діяльності; критично оцінювати свою діяльність в особистому і соціальному аспектах та корегувати її хід [184, с.113-115]. Оволодіння учнями цими умінями сприяє зміцненню інтересу до вивчення навчального предмета і формуванню позитивних мотивів навчальних дій.

Важливе місце під час освоєння інтегрованих тем займає самостійна робота. Її сутність та особливості як певного виду навчальної діяльності розглядаються А. Цюприком на основі діяльнісного підходу, коли під час самостійної роботи учень з об'єкта навчання перетворюється в його суб'єкт [180]. Під час самостійної роботи важливим є як предметний результат навчальної діяльності (реферат, домашнє завдання, рецензія тощо), так і особистісний результат, до якого відноситься стан особистості (самореалізація, самовизначення, саморозвиток). Педагог бере участь у роботі учнів опосередковано, тобто створює умови й оцінює результат їхньої діяльності. Серед значущих особистісних якостей учня, які формуються під час самостійної роботи, можна назвати здатність до самомотивації, самоорганізації, самоконтролю. Важливою для учня є адекватна самооцінка самостійної роботи.

Розглянемо особливості методики формування соціально-економічних знань під час виробничого навчання формі *практикуму*. На нашу думку, особливості формування соціально-економічних знань

відображають два основні напрями засвоєння: сутнісного та процесуального змісту. Перший напрям базується на тезі: не можна скористатися тим, чого не знаєш. Другий напрям базується на тезі: лише скориставшись знаннями можна говорити про їх сформованість. Тому під час виробничого навчання ми рекомендуємо проводити соціально-економічний практикум, що дозволяє сформувати конкретні соціально-економічні знання, необхідні при освоєнні відповідного фаху.

Пошукове засвоєння знань, умінь, навичок, а саме цього вимагає інтеграція знань, вивчення багатоаспектних об'єктів передбачає насамперед розв'язання учнями реальних виробничих проблем і проблемних ситуацій, застосування знань у нестандартних умовах, творчі практичні роботи тощо.

Під час *соціально-економічного практикуму* часто використовується метод аналізу конкретної ситуації. Перші приклади використання цього методу можна знайти ще у педагогів Стародавнього Риму. Наприклад, від учнів, які вивчали право, вимагали доведення особистих поглядів на основі аналізу автентичних судових прикладів. Методична цінність цього методу полягає в тому, що він передбачає оволодіння професійними знаннями шляхом самостійного вирішення проблем, які містять дидактично обґрунтовані та відповідно підібрані ситуації, а не пасивним прослуховуванням інформації. Він також цікавий тим, що забезпечує розвиток абстрактного і творчого мислення, яке сприяє підготовці та ухваленню рішень у складних ситуаціях і формуванню вміння використовувати набуті теоретичні знання. Аналіз конкретної ситуації, в основі якої лежить певна проблема, відрізняється від традиційних методів навчання тим, що практичних навичок учні набувають за допомогою реальних прикладів із життя країни, класу, школи, а також із певної професійної діяльності. На основі цього відбувається дискусія, що сприяє вирішенню суттєвої ситуаційної проблеми. Характерна особливість цього методу – отримання учнями

більш чи менш складної ситуації, для вирішення якої немає повного обсягу інформації, але водночас воно є обов'язковим для учнів. Спираючись на індуктивний і дедуктивний методи розв'язання різноманітних складних ситуацій, створюються вигідні умови для набуття і розвитку вмінь аналізувати та ухвалювати обґрунтовані рішення в різних сферах діяльності [89].

Ефективності цього методу сприяє тісний зв'язок теорії з практикою з урахуванням досвіду учнів – обговорення ними реальних ситуацій, що мали місце в їхній практичній діяльності. Завдяки цьому виникають сприятливі умови для розгляду в широкому обсязі і за короткий час різноманітних, інколи дуже важких і складних проблем практичного характеру. Цей метод дає можливість порушувати будь-які проблеми, що випливають із ситуаційного опису. Тому він полегшує виникнення змістовних емоційних дискусій, мета яких – опрацювання обґрунтованого плану діяльності та прийняття відповідного рішення. Вивільняючи творче мислення під час всебічного аналізу конкретної ситуації, цей метод спонукає учнів до творчої дії та колективного самовдосконалення.

Необхідність обов'язкового прийняття обґрунтованого рішення вимагає від учнів виконати такі дії: знайти серед великої кількості різноманітної та суперечливої інформації необхідну проблему, виокремити її та ясно сформулювати; означити серед багатьох чинників ті, що суттєво впливають на цю проблему; розглянути та проаналізувати вплив цих чинників на об'єктивний стан явища, що вивчається; опрацювати альтернативні варіанти вирішення проблеми та оцінити їх; провести аналіз і зробити порівняння всіх альтернативних варіантів, вибрати найбільш оптимальний серед них; ухвалити рішення проблеми та сформулювати рекомендації для його реалізації; запланувати контрольні дії за ходом реалізації ухваленого рішення та його результатів.

Залежно від дидактичної мети можна провести заняття,

застосовуючи такі різновиди методу аналізу конкретної ситуації: розв'язання ситуаційних задач – метод аналізу; розбір інцидентів (явищ) – метод інцидентів; розбір конфліктів – метод конфліктів, метод „лабіринту дій”; метод послідовних ситуацій [87].

Соціально-економічний практикум не може обійтися без розв'язання ситуаційних завдань, які є одним із ефективних методів навчання. Його дидактична цінність полягає в тому, що він навчає правильно і логічно мислити, розвиває вміння спостерігати й аналізувати проблеми, які впливають із певної професійної діяльності. Цей різновид рекомендується застосовувати тоді, коли є необхідність розвитку в учнів самостійного і творчого мислення, формування у них переконання, що немає готових стандартних рішень. І, навпаки, кожне рішення потребує всебічного аналізу ситуації та врахування різноманітних чинників, які на неї впливають. Безумовно, не кожену ситуацію можна розглядати як ситуаційну задачу. Така ситуація має, окрім матеріалу для аналізу, обов'язково містити і проблему, що потребує вирішення. Тільки у такому разі її використовують як навчальний матеріал для вдосконалення професійних знань, навичок та вмінь учнів у прийнятті рішень.

Таким чином, пропоновані методики передбачають використання різноманітних методів і прийомів навчання та реалізуються в різних формах занять у процесі загальноосвітньої, професійно-теоретичної та професійно-практичної підготовки. Ці засоби спрямовані не лише на відтворення, повторення, закріплення, систематизацію та практичне застосування знань, а й, значною мірою, забезпечують поєднання репродуктивної та пошукової пізнавальної діяльності.

2.2. Модель формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів

У процесі моделювання ми виділяємо найбільш важливі сторони

формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів - підготовку майбутніх фахівців сфери обслуговування. Модель формування соціально-економічних знань учнів ПТНЗ виступає основою процесу, трансформуючись у педагогічний результат: педагогічні цілі, зміст, форми, методи і критерії оцінки цього процесу.

Використання таких категорій як система, елемент, структура, функція, інформація, модель стали основою нових підходів у науці та виробництві. Разом з тим виникла проблема розмежування філософських і загальнонаукових категорій. Цю різницю низка науковців вбачають у тому, що різниця між філософським і загальнонауковим феноменом полягає не стільки у масштабах загальності, скільки у глибині проникнення в суть суб'єктивних відношень. „Між філософією та загальнонауковою методологією як двома типами логіко-методологічних інструментів науки у відомому сенсі наявне співвідношення всезагального (універсального) і загального” [77, с. 140].

Розроблена модель відображає взаємозв'язки між чинниками формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування: підходи до формування соціально-економічних знань учнів, на основі яких визначаються проблемні блоки моделі, педагогічні умови формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування, які забезпечують формування параметрів знань; структурні компоненти соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування знань, які проектуються на критерії їх сформованості; показники сформованості соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування є основою для визначення їх рівнів; методичні положення, що є орієнтаційною основою формування змісту, форм та методів засвоєння соціально-економічних знань.

У моделі ми розрізняємо об'єктивні, суб'єктивні та змістові чинники формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування. До суб'єктивних чинників формування соціально-економічних знань відносяться якості майбутнього фахівця. Ці якості формуються під дією зовнішнього впливу – об'єктивних чинників. Об'єктивними чинниками визначається власне процес формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування; суб'єктивними чинниками визначається сформованість цих знань; змістовий чинник визначає структуру соціально-економічних знань та досягнуті результати. Модель формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування ми розглядаємо через взаємодію об'єктивних, суб'єктивних та змістових чинників.

У розробці моделі ми виходили як зі специфіки самих соціально-економічних знань, так і з методологічної основи дидактичної організації її змісту. Формування системи соціально-економічних знань передбачає розробку педагогічних проектів як під час теоретичного, так і під час виробничого навчання. Ці проекти побудовані на інтеграції економічних, соціальних, правових та психологічних знань.

Під час розробки моделі формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування нами виділено **проблемні блоки соціального, економічного та особистісного спрямування**. Деталізуємо, які завдання розв'язуються кожним з цих блоків.

Проблемний **блок соціального спрямування** визначається соціальною зумовленістю професійної підготовки майбутніх фахівців сфери обслуговування. Звернемося до історичного аспекту дослідження соціально-економічного знання у професійній підготовці майбутніх фахівців. Молоді люди, що мають необхідні знання та досконало володіють професією, є головним здобутком кожного суспільства.

Основою для професійної орієнтації особистості є модель потрібного суспільству працівника, характеристики якої постійно змінюються під впливом соціально-економічних умов [211, с. 175-176]. Розглянемо, як змінювались соціально-економічні знання у сучасному суспільстві.

У повоєнні роки народне господарство потребувало швидкого піднесення продуктивних сил. Моделлю працівника став робітник, що швидко освоює потрібну професію і включається в систему виробництва. Цінними соціально-економічними знаннями були конкретні знання про дане виробництво. Професійна підготовка була спрямована на вузьку спеціалізацію та швидку професійну віддачу.

Бурхливий розвиток науки та техніки у 60-70 роки минулого століття характеризується швидким оновленням предметів і знарядь праці, механізацією й автоматизацією виробничих процесів, використанням нових матеріалів, глибокими перетвореннями в організації та технології виробництва. Ці зміни, в свою чергу, вимагали підвищення уваги до загальноосвітньої підготовки молоді. Тому обов'язковою умовою для здобуття професії стає середня освіта. Успіхи в професійній діяльності зумовлювалися рівнем соціально-економічних знань у межах загальноосвітньої школи того часу, наприклад: знання з економічної географії, суспільствознавства тощо.

Виникнення нових галузей виробництва, впровадження нових технічних засобів і технологічних процесів породжували якісно нові професії, що вимагали ґрунтовних теоретичних, науково-технічних та професійних знань, умінь і навичок. Працівник виводився з виробничого процесу як механічний виконавець. Якщо раніше продукти виробництва здобувалися тільки за рахунок знарядь праці й фізичних зусиль, то тепер все більш необхідні досягнення науки і розумові зусилля. Моделлю працівника, потрібного суспільству у 70-80 роки ХХ століття, стала ініціативна, думаюча, творча особистість. Це фахівець, що добре орієнтувався в певній галузі виробництва і мав, нарівні з відповідною

спеціальною підготовкою, необхідні загальнопрофесійні соціально-економічні знання, зокрема, до них належали наукові основи даного виробництва.

Впровадження у виробництво високотехнологічних процесів (80-90 роки минулого століття) висувало більш зростаючі вимоги до рівня кваліфікації. Фахівець високого рівня кваліфікації оволодівав такими соціально-економічними знаннями, що надавали йому можливість легко орієнтуватися як в системі виробництва даної галузі промисловості, так і у новій виробничій обстановці, оволодівати новими знаннями.

Соціально-економічні умови першого десятиріччя XXI століття викликають необхідність змін в системі соціально-економічних знань молоді. Спеціальні знання, висока професійна підготовка і професійна мобільність перетворюються в обов'язкову умову успішної професійної діяльності молоді. Стає необхідним формування такого типу фахівця, який міг би орієнтуватися в соціально-економічних умовах діяльності і у самій діяльності, як об'єктивному процесі. Моделлю сучасного фахівця є конкурентоздатний працівник, що володіє гнучкими соціально-економічними знаннями.

Сучасні ринкові умови висувують принципово нові вимоги до професійної підготовки майбутніх фахівців із врахуванням потреб ринку праці. В інформаційному суспільстві мова йде про потребу в творчих, здатних до продуктивної самореалізації людях. Людина майбутнього – це, насамперед, фахівець, здатний гнучко перебудовуватися, постійно навчатися і перенавчатися.

Спираючись на фундамент суспільного досвіду, сьогодні соціально-економічні знання мають формувати нові ціннісні орієнтири майбутніх фахівців. Саме соціально-економічні знання сприяють економічній соціалізації майбутніх фахівців сфери обслуговування. Соціалізація – процес засвоєння індивідом знань, досвіду, норм, цінностей, включення його до системи соціальних зв'язків і відносин,

необхідних для його становлення і життєдіяльності в даному суспільстві [159, с. 479]. Професіоналом може стати творча особистість, яка має високий рівень самовизначення та соціальної відповідальності. Всі ці обставини викликають необхідність детального дослідження ролі соціально-економічних знань для ефективного здійснення цього процесу.

Дослідження економічної соціалізації у вітчизняній науці проводилися лише в останнє п'ятиріччя (Г. Авер'янова [1], Н. Побірченко [138]). В західних країнах вони здійснюються вже кілька десятків років.

Економічна соціалізація розглядається як окрема модель (вид) соціалізації, особливості якої визначаються нормативно-ціннісною системою економічної інституції суспільства, що інтеріоризується індивідом. У результаті цього формується соціально-економічний тип особистості, який є, з одного боку, втіленням обов'язкових вимог до індивідів з боку соціально-економічної системи суспільства, а з іншого – реалізацією певних індивідуально-психологічних особливостей і можливостей індивіда. Взаємодія цих сторін (складових) соціалізації може бути як узгодженою, взаємопідкріплюючою, так і неузгодженою, антагоністичною. Проблема економічної соціалізації пов'язана з певною нормою, яка повинна визначатись з урахуванням цих двох сторін. Відповідність цих сторін визначатиме рівень економічної соціалізованості особистості.

Дослідження економічної соціалізації у зв'язку з аналізом економічних цінностей суспільства в їх структурно-системному ракурсі, а саме: розгляд їх, з одного боку, як елемента загальної системи цінностей, а з іншого – як системи окремих елементів, зумовленої індивідуально-психологічними особливостями особистості, дозволяє створити концептуальну модель економічної соціалізації, яку можна трансформувати в операціональну модель, що складається з окремих індикаторів процесу економічної соціалізації особистості. Це важливо для визначення критеріїв її соціалізованості. Виходячи з такого бачення

особливостей процесу економічної соціалізації, виділяються окремі складові аналізу цього процесу, а саме: 1) визначення особливостей ціннісної системи економічної інституції, в межах якої здійснюється інтеграція індивідів в економічну сферу суспільства; 2) виокремлення основних системоутворюючих цінностей економічної інституції, в межах якої розглядається соціалізація особистості; 3) визначення форми ціннісних репрезентацій, в якій найкраще узгоджено цінності економічної інституції з системою потреб індивіда; 4) виявлення певної конфігурації когнітивного, афективного і конативного компонентів певної форми ціннісних репрезентацій як фактора, що визначає особливості економічної соціалізації. Важливим у розумінні процесу економічної соціалізації особистості є поняття „суб’єкт економічної діяльності” або „економічний суб’єкт”, у яких відображено взаємозв’язок і взаємодію економічних та соціально-психологічних феноменів [69].

Поряд з економічною соціалізацією, що стосується тих процесів, завдяки яким люди навчаються ефективно діяти в економічній сфері суспільства, важливою є правова соціалізація, що стосується процесу соціального становлення індивіда, формування, виховання, вмілого використання його прав свобод закріплених Конституцією, шанобливого ставлення до прав і свобод, інших людей і розвиток його соціальної сутності.

Правова соціалізація передбачає залучення індивіда до культури, систематичне правове навчання і виховання, вироблення в індивіда світоглядних установок, засвоєння зразків поведінки, соціальних норм і цінностей, необхідних для його успішного функціонування в суспільстві. Правова соціалізація – найважливіший швидко зростаючий напрям, що розвивається на основі світового гуманітарного, у тому числі соціально-педагогічного, досвіду з використанням національної специфіки, багатоманітності освітніх підходів. В умовах глибоких соціально-політичних перетворень необхідна цілісна система правової соціалізації,

спрямована на виховання громадян демократичного суспільства, підвищення політико-правової культури українського суспільства. Процес правової соціалізації молоді особистості в широкому значенні слова містить у собі викладання предметів гуманітарно-правового циклу й окремих тем в інших гуманітарних дисциплінах [137, с. 79].

Процес соціалізації складається як із формування індивідуального, так і з засвоєння соціального досвіду. Засвоюючи цей досвід, людина перетворюється на суб'єкт соціальної адаптації. Соціальна адаптація – вид взаємодії окремої особи чи соціальної спільності із середовищем, у процесі якої погоджуються вимоги та очікування її учасників. Це також результат процесу їх пристосування до нового соціального оточення. Соціальний механізм адаптації передбачає зближення ціннісних орієнтацій індивіда та групи, засвоєння норм, традицій та звичаїв культурного середовища, освоєння рольової поведінки в ньому [159, с. 8].

Процес соціальної адаптації людини до нового середовища має свої особливості і залежить від багатьох чинників, різних за походженням, складністю, ступенем і спрямованістю впливу на цей процес. Чинники адаптації не є постійно заданими, незмінними. Під час аналізу чинників та умов соціальної адаптації І. Городняк застосувала трирівневий підхід, що передбачає їх задіяність на особистісному, поведінковому та соціальному (соцієтальному) рівнях.

Особистісний рівень визначається чинниками індивідуально-психологічного та статусного характеру. Його формують: індивідуально-психологічні характеристики адаптанта; потреби, інтереси, соціальні установки та цінності особистості; професійно-ділові якості; знання та навички; соціально-демографічні характеристики та статус адаптанта у суспільстві, рівень його матеріальної забезпеченості. Даний рівень регулюючих чинників визначає потенційну здатність людини до засвоєння (успішного чи неуспішного) вимог зовнішнього середовища (виробничого, економічного, соціального тощо).

Поведінковий рівень детермінується процесами співставлення наявних особистісних можливостей та ресурсів з вимогами ситуації, що склалася на момент адаптації. Значною мірою цей рівень знаходиться під впливом когнітивних процесів та уявних чи реальних моделей поведінки. За своєю природою поведінковий рівень є ситуативним. Його, окрім ситуації, формують такі чинники як: рольові очікування адаптанта щодо власного місця в системі виробничих і професійних відносин; стратегії життєвого (професійного) шляху особистості; моделі трудової, економічної поведінки (наявні і можливі); системи дій і засобів, підпорядкованих досягненню мети (потенційної успішності адаптації).

Соціальний (соцієтальний) рівень формує адаптивне середовище, умови адаптації і включає три групи регулюючих чинників, серед них: чинники групової підтримки адаптанта (наприклад, з боку сім'ї, друзів тощо); інституціональні чинники, пов'язані з ефективністю функціонування освітніх систем; з наявністю у суспільстві інституцій (наприклад, центрів зайнятості та професійної перепідготовки населення, соціальної реабілітації та ін.), здатних забезпечити професійну та психологічну підтримку адаптанту; соцієтальні чинники: економічне становище держави і особливості ринку праці, наявність відповідної молодіжної політики; задіяність чітких норм, критеріїв, взірців оцінки адаптаційного процесу та культурологічних традицій адаптації; ментальність соціуму, його відкритість до інноваційних процесів [50, с. 13-14].

При співставленні виділених типологій І. Городняк визначила основні, домінуючі типи щодо оволодіння та використання соціально-економічних знань. Їх поведінкові характеристики за результатами самооціночних суджень є такими: реально-активний (адаптивно-ринковий) тип – це ті, хто завжди відкриті для нового, порівняно недавно підвищили рівень власних соціально-економічних знань у відповідності до нових вимог часу та професійної діяльності, активно використовують

соціально-економічні знання у професійній діяльності та повсякденному житті; потенційно-активний (умовно-неадаптивний) тип – це ті, хто за природою є діяльними, протягом тривалого часу не підвищували рівня власних соціально-економічних знань, але мають намір поглибити їх найближчим часом (закінчити навчальний заклад, відвідати фахові курси, семінари тощо), не завжди активно використовують набуті соціально-економічні знання у своїй професійній діяльності та повсякденному житті; вимушено-активний (приспосовницько-адаптивний) тип – це ті, хто змушені постійно поглиблювати соціально-економічні знання відповідно до обставин, пристосовуються до них, здатні до поглиблення та використання соціально-економічних знань у відповідності до ситуацій (виконуваної професійної діяльності, життєвих ситуацій тощо); потенційно-пасивний (консервативно-стабільний) тип – це ті, хто задоволені рівнем своїх соціально-економічних знань, не прагнуть їх поглиблювати, вважають, що соціально-економічні знання не є важливими для професійної діяльності та у повсякденному житті, не потребують їх [49, с. 202].

У сучасному суспільстві наявна необхідність адаптації молоді до нових вимог, що пред'являються до фахівця ринком праці. Особливо актуалізується питання професійної культури, яке стає все більш важливим у зв'язку із зростаючою конкуренцією. Важка ситуація склалася з працевлаштуванням молодих фахівців. Роботодавець, маючи надлишок робочої сили на ринку праці, вважає за краще брати на роботу професіоналів зі стажем. Молодим фахівцям з року в рік все важче влаштуватися. Прослідковується відсутність бажання трудитися, соціальна незрілість, інфантильність, бажання перекласти свої турботи на плечі батьків. В умовах формування ринкової економіки поява безробіття боляче ударила по молодих, посиливши і без того нелегкий вантаж молодіжних проблем. Лише кожна третя молода людина, що звернулася в пошуках роботи, знаходить її. На показник працевлаштування значний

вплив надає чинник професійного складу безробітних: педагоги, інженери, водії, бухгалтери, швачки, кравці, продавці, секретарі-друкарки і т.п. Тобто ті професії, які не користуються попитом на ринку праці або попит на них невеликий. Тому молоді необхідно орієнтуватися на потреби ринку праці в робочій силі.

Соціально-економічні знання є необхідними в питаннях професійної орієнтації, виборі оптимального вибору сфери зайнятості з урахуванням соціально-економічної ситуації на ринку праці. Враховуючи труднощі, пов'язані з працевлаштуванням випускників професійно-технічних навчальних закладів, до роботи з молоддю активно залучаються психологи-профконсультанти центрів зайнятості, які розв'язують весь комплекс питань, пов'язаний з профорієнтаційною роботою, навчанням і перенавчанням. Зростає кількість послуг, що надаються профконсультантами з питань професійного самовизначення молоді, профвідбору, психологічної підтримки [105, с. 3–9].

Проблемний блок соціального спрямування забезпечує формування таких знань учнів: поняття про соціум і соціальні науки; соціальні ролі; соціальні спільноти та групи; соціально-економічна структура суспільства; особливості соціалізації особистості в сучасних соціально-економічних умовах; основні етапи соціалізації людини; економічна і правова соціалізація; соціальна адаптація; поняття професійної адаптації; особливості професійної адаптації фахівців сфери обслуговування; справедливість і рівність; соціальна політика держави; основні напрямки соціального захисту людини; соціальне страхування; соціальні гарантії поняття про соціальну, економічну та соціально-економічну мобільність; види соціальної мобільності; професійна мобільність населення; працевлаштування та кар'єра.

Таким чином, проблемний блок соціального спрямування вирішує такі завдання: визначення сучасних вимог до потрібного суспільству працівника сфери обслуговування, сприяння професійній орієнтації,

економічній та правовій соціалізації, соціальній адаптації майбутніх фахівців до нового середовища професійної діяльності.

Проблемний *блок економічного спрямування* визначається економічними закономірностями життєдіяльності суспільства, зокрема, рівнем економічної культури майбутніх фахівців сфери обслуговування. Нині в українському суспільстві одним із дефіцитів є дефіцит культури, причому культури як загальної, так і „спеціальної” – політичної, правової, економічної, професійної. Під дефіцитом культури розуміються певні особливості масової економічної свідомості та поведінки людей, для яких характерна відсутність: 1) розуміння структури та механізмів ринкової економіки; 2) досвіду участі у роботі ринкових структур; 3) уміння відігравати певні економічні ролі за умов ринкових реалій. Тобто, дефіцит ринкової економічної культури стосується всіх рівнів людської свідомості: знань, практичного досвіду, вмінь та навичок.

Масова економічна культура є важливим чинником оновлення економіки. Природно, що для її оновлення необхідно, щоб люди навчилися вибирати найраціональніші варіанти рішень, оцінювати витрати та прибуток, шукати ринки збуту тощо. Під ринковою економічною культурою слід розуміти сукупність таких моделей соціально-економічної поведінки, які є адекватними природі ринкових відносин. Такі моделі соціально-економічної поведінки в усіх цивілізованих країнах є невід’ємною істотною рисою ринкової економіки [134, с.198-199].

Економічна культура – це відображення в свідомості людей стану економічного життя, сукупності засвоєних економічних знань і досвіду, накопиченого суспільством, який сприяє активній трудовій і суспільній діяльності. До економічної культури входять такі властивості індивіда: підприємливість, економність, обачливість, вміння швидко і оперативно реагувати на зміну зовнішніх обставин.

Економічна культура в широкому розумінні – це грамотна

організація господарського життя в країні, результатом якої є матеріальний добробут населення. Економічна культура – це концентрація досвіду, рівня розвитку, цінностей, традицій, навичок [130, с.112].

Під економічною культурою ми розуміємо спосіб ціннісного освоєння дійсності, вміння використовувати знання та норми в економічній діяльності. У вузькому розумінні економічна культура – це система цінностей, норм, потреб, інтересів, що визначають економічну поведінку майбутнього фахівця сфери обслуговування. Тому формування економічної культури дозволить визначити, який працівник потрібен економіці сьогодні і яким він буде в найближчому часі. А від того, якими будуть носії економічної культури, залежить, як швидко економічне зростання стане реальністю.

Між економічною культурою та економічною освітою існує прямий зв'язок. Якщо освіта є складовою культури, то при підвищенні її рівня підвищується загальний рівень культури фахівця. Економічна культура включає економічні знання і економічну поведінку; економічна освіта – економічні знання і економічне виховання.

Економічна освіта полягає у формуванні економічних знань, вмінь та навичок господарювання, засвоєння попереднього досвіду у соціально-економічній дійсності. Економічна освіта спрямована на зміну економічної поведінки людей. На відміну від економічного виховання, економічна освіта здобувається лише в навчальних закладах. Тому економічна культура значною мірою залежить від якості викладання економічних предметів в навчальних закладах.

У процесі навчання майбутні фахівці оволодівають конкретною технологією і професійною діяльністю на основі економічних підходів, що застосовується до певного рівня культури професійної сфери, а також змістом циклу економічних дисциплін, які викладаються йому різними методами в різних формах, що визначаються характером навчальної

діяльності і за допомогою різних засобів, що певним чином визначають чи містять цю навчальну інформацію.

Соціально-економічні знання визначають також рівень економічного виховання. Його метою є забезпечення засвоєння соціального досвіду старших поколінь, формування в них громадянської свідомості, розуміння законів економічного розвитку, політики України, потреби брати участь в економічному житті країни. Отже, дисципліни соціально-економічного спрямування дають можливість ґрунтовно та ефективно вирішувати проблему соціалізації молодих людей за умови методично правильної побудови навчально-виховного процесу.

Важливою складовою демократичного будівництва на всіх його етапах є формування нової людини, зокрема, цілеспрямований розвиток у всіх членів демократичного суспільства високої економічної культури. Це здійснюється шляхом освіти і виховання. Потрібно не лише давати значущий обсяг економічних знань, але й прищеплювати вміння користуватися ними і створювати нові. Економічна освіта і виховання допомагають людині легше орієнтуватися в економічній діяльності і приймати правильне рішення, виконувати свої економічні функції. Рівень економічного виховання може бути одним із показників соціального прогресу. Історичний характер економічного виховання населення залежить від певного способу виробництва, визначається характером, завданнями і методами економічної діяльності [3, с. 160-161].

У педагогіці під економічним вихованням молоді розуміють систематичний, цілеспрямований вплив на неї з метою формування у неї потреб та інтересів, стилю мислення, які відповідають принципам і нормам ринкового господарювання, демократичної моралі. Бережливе господарювання, раціональне використання всіх ресурсів, діловитість, організованість, свідома дисципліна – ці важливі риси є об'єднуючою ланкою між трудовими, моральними, політичними та іншими напрямками системи виховання. На сучасному етапі слід розвивати інтерес до

систематичного поповнення і засвоєння економічних знань, формування і закріплення навичок, умінь, стимулів і мотивів ефективної економічної діяльності, прищеплення прагнення по-господарськи ставитись до власності, примножувати власні і державні надбання, збільшувати творчу активність в утвердженні й розвитку ринкових принципів господарювання і управління [3, с. 165].

Особлива актуальність економічного виховання зумовлена тим, що кожна людина зіштовхується з проблемами економіки в професійній діяльності і в особистому житті. Молода людина, як майбутній працівник, має оволодіти економічними навичками в плануванні і організації своєї праці; виконанні професійних обов'язків, трудових завдань згідно зі встановленими економічними та іншими нормативами; оцінювати результати своєї праці за відповідними критеріями; шукати шляхи підвищення ефективності своєї праці; вдосконалювати виробництво в галузі своєї професійної діяльності; планувати та організовувати особистий бюджет, доходи і витрати своєї сім'ї; економічно обґрунтовувати оцінку товарів, що їх купують для особистого користування, раціонально ними користуватись. Зауважимо, що головним в економічному вихованні є зв'язок з життям, із практикою. Якщо молодим людям, які здобули економічну освіту, дати можливість отримати хорошу практику, то покращується стиль і форми економічної поведінки, які є домінуючими факторами у формуванні економічної культури особистості

Економічне виховання конкретизується в таких завданнях: виховання нової людини, яка вміє бути господарем своєї долі, здатна об'єктивно оцінювати своє становище в суспільстві, свої вчинки й дії з погляду економічної доцільності та результативності, вміє планувати свою життєдіяльність, розраховувати і прогнозувати її; розвиток діловитості, творчої пошукової активності, схильності до підприємницької діяльності, вміння будувати цивілізовані стосунки з

діловими партнерами, орієнтуватися в нових економічних відносинах; озброєння основами соціально-економічних знань і вмінь, які дозволяють випускникам навчальних закладів вступати в ринкову систему виробничих відносин, сприяють професійному самовизначенню учнів і продовженню економічного навчання в професійних навчальних закладах; формування покоління, позитивно налаштованого до суттєвих перетворень в житті суспільства, особистої власності, конкуренції та багатьох інших нових економічних явищ, здатного усвідомлено сприймати „ринкову” модель поведінки; виховання культури ділових стосунків; розвиток потреби в самопізнанні і саморозвитку економічно значимих якостей, адекватної самооцінки своєї готовності до різних видів економічної діяльності.

При цьому системотвірним чинником, який визначає впорядкування економічної підготовки у різних її аспектах, виступає усвідомлена необхідність економічних знань і вмінь для забезпечення успішної життєдіяльності в нових умовах господарювання.

Економічна поведінка – це сукупність послідовних вчинків людини в сфері економіки. Регуляторами поведінки служать суспільні і економічні норми. Теорія економічної поведінки – один з важливих напрямків соціоекономічних досліджень. Класичним зразком аналізу індивідуальної економічної поведінки є теорія праксеології (загальна теорія людської дії) економіста Людвіга фон Мізеса, який стверджував, що економіка є частиною праксеології як більш універсальної науки [221, с. 6].

Вибір моделі економічної поведінки визначається умовами, в яких живе і працює людина. Це рівень культури, освіченості і вихованості, соціальне оточення, набутий економічний досвід, індивідуальні нахили та симпатії тощо [100, с. 80–81].

Важливим завданням у процесі формування соціально-економічного знання є вивчення економічної поведінки людей і чинників,

що цю поведінку визначають. Як відомо, економічна поведінка складається з: мотивації, що спрямована на підвищення свого добробуту (підвищення кваліфікації); мислення, що віддзеркалює економічні зв'язки та відношення між суспільними, виробничими й особистісними суб'єктами; вчинків, що базуються, з одного боку, на національних традиціях, а з іншого – на спеціальних знаннях та вміннях, які реалізуються в контактах між суб'єктами економічної діяльності.

Економічна освіта – основа формування економічної свідомості, економічного мислення, вихідним моментом якого є творення економічної культури. Вона включає в себе систему масової економічної освіти і спеціальну підготовку кадрів усіх сфер економіки, політики, культури. П. Бурдьє називав освіту „символічним капіталом”. Освіта відкриває велике поле можливостей для набуття цього капіталу, який неможливо ні купити, ні отримати в спадок. Потрібно прикласти власні зусилля, щоб досягти визнання, стати професіоналом високого класу. Це – ”символічний капітал”, котрий дає шанс для самореалізації особистості і підвищення її соціального статусу. Поряд із традиційним розумінням капіталу як економічного багатства Бурдьє відзначає оволодіння освітою як капіталом для досягнення високого становища в суспільстві [5].

Структуру й сутність економічної освіти й інтелектуального розвитку учнів доцільно підрозділити на три основні етапи. На першому етапі формування особистісних економічних відносин необхідно залучати учнів до практичної діяльності з метою виконання певного завдання. Основна мета цього етапу полягає в тому, щоб сформувати особистий досвід раціонального господарювання виконавця, навчити його сприймати, осмислювати й оцінювати результати економічної діяльності, вносити свій внесок у зміцнення економічного потенціалу суспільства.

На другому етапі основною метою педагогів повинно стати формування основних напрямків розвитку економічного мислення учнів. Основними засобами цього етапу повинна бути колективна діяльність, у

якій особистий досвід кожного учасника економічної роботи переростає в колективний. Тут на перший план висувається залучення учнів до групових форм роботи для спільного вирішення поставленого завдання, наприклад: у сфері економіки навчального закладу, економічного життя району, міста, області і країни. Значна увага повинна приділятися різним формам економічної пропаганди й агітації в колективі, включаючи організацію економічних гуртків і факультативів, вивчення спеціальних курсів з економічних проблем, використовуючи при цьому аналітичні методи і комп'ютерні тренажери.

На третьому етапі формується особистісне відношення до колективу, суспільства, визначається економічна освіченість учня. При цьому важливими факторами виступають уміння учня узагальнювати й аналізувати економічні ситуації, розуміти важливість і необхідність покращення економічних показників, впроваджувати у виробництво передові методи і прийоми праці, постійне вдосконалення отриманих у процесі навчання власних економічних знань в особистому житті й у трудовій діяльності [165].

Головне завдання економічної освіти – розкриття змісту економічних понять, категорій, законів, розвиток інтересу до економіки і потреби в постійному оновленні знань, формуванні навиків економічного мислення, формуванні економічної свідомості [3, с. 183]. Така освіта спрямована на підвищення компетентності молодих спеціалістів, їхніх професійних, економічних знань, на виховання у них турботливості про інтереси суспільства, примноження його національного багатства, його економічної міцності, а також виховання почуття господаря, ділової ініціативності, організованості, дисциплінованості, вміння працювати економно і високопродуктивно у відповідності з принципами ринкової економіки, відігравати певні економічні ролі за умов ринкових реалій.

Економічні знання являють собою сукупність економічних теорій про зміст, характер, особливості матеріальних благ, їх виробництво,

обмін, розподіл і споживання, про вплив матеріального життя на розвиток суспільства, а також про шляхи, форми і методи, котрі сприяють прискоренню розвитку суспільства [3]. Вони є відображенням у свідомості людей реального економічного життя, результатів дії об'єктивних економічних законів. Це – суттєва частина духовного багатства суспільства. Майстерність і знання (наукової сили) самих фахівців є їх основним надбанням. Опановуючи економічні знання, працівники повинні правильно їх використовувати, тобто вміти застосовувати економічні знання на практиці.

Ці знання розширюють кругозір підростаючого покоління, сприяють глибшому розумінню ним своєї ролі в розвитку суспільного виробництва, допомагають йому впевнено почувати себе, працювати ефективніше. Від їх наявності значною мірою залежить активна економічна діяльність. Радикально змінюються вимоги до професійної підготовки молоді. Вони полягають у тому, щоб сформувати сучасну економічну свідомість, ринкову економічну культуру, допомогти юнакам і дівчатам оволодіти елементами економічної поведінки і навиками роботи в умовах ринку, навчити нести відповідальність за прийняте рішення, відчувати повагу до ділових партнерів, прагнути до чесного накопичення капіталу. Необхідність підвищення рівня економічної освіти в Україні потребує розробки стратегії і тактики викладання економічних дисциплін на засадах національної концепції економічної освіти [96]. В умовах постсоціалістичного розвитку, коли у старшого покоління немає ринкового мислення, надзвичайно важливою стає освіта молоді.

Основною метою економічної освіти можна вважати формування економічного мислення, а її результатом – економічно обґрунтовану практичну діяльність. У практиці викладання економіки найважливішим є не лише розкрити зміст економічних категорій і концепцій, а й знайти ефективні форми знань, домогтись їх засвоєння на рівні мислення та поведінки людини. В економічному навчанні необхідна не лише система

знань та навичок, а й певний досвід економічної поведінки.

Сьогодні невідкладною методичною проблемою, зокрема соціально-економічних дисциплін, є створення навчальних програм, в основу яких було б покладено всі необхідні умови для оволодіння такими видами діяльності, які дають учням професійно-технічних навчальних закладів широку орієнтацію в системі суб'єктно-об'єктних відносин. Реалізація цього завдання вимагає іншого підходу до предметного навчання (не як до замкнутого в своєму змісті набору окремих предметів), виділення й моделювання видів діяльності, через які здійснюється активне ставлення учня до світу.

Це вже не просто освітнє середовище (навіть оптимально побудоване), а спеціально організований простір для освоєння різних видів і форм людської діяльності, де майбутні фахівці набувають наукових знань, досвіду, емоційно-ціннісного ставлення до світу, речей та людей, досвіду спілкування, взаємодії.

Звернемося до концепції шкільної економічної освіти. В останні роки в Україні відкрито багато спеціалізованих шкіл – гімназій, ліцеїв, коледжів, класів з поглибленим вивченням основ економіки, ринкової економіки тощо. Одним із головних питань організації навчання в таких навчальних закладах залишається визначення змісту підготовки учнів до економічної діяльності. Поки що в Україні не достатньо розроблено зміст такої підготовки. Курси економічних дисциплін, що викладаються в школах, запозичені з інших країн і не адаптовані до наших умов. Їх програми передбачають знайомство з бізнесовими моделями, які формувались багато років і успішно функціонують в країнах з розвиненою економікою. Ці програми не розкривають особливостей перехідного періоду до ринкової економіки, шляхів подолання негативних тенденцій. Необхідно поєднати класичні ринкові схеми та особливості перехідного періоду в національній економіці України.

З цієї точки зору досить цікавою є програма дій Академії дитячого

підприємництва „Ділові діти України” (м. Київ). Її діяльність спрямована на розробку та реалізацію пакету програм, орієнтованих на безперервний розвиток економічного й підприємницького мислення учнів. Розробляються такі навчальні програми: „Орієнтир”, „Вибір”, „Самовизначення”, „Професіонал”. Паралельно проводились роботи з розробки засобів для виявлення та розвитку рис особистості, які є професійно значущими для спеціальностей у сфері бізнесу, навчання діловій іноземній мові та інше, тобто створюється цілісна система безперервної багатоступеневої підготовки школярів у галузі економіки та бізнесу.

Колективом авторів розроблено педагогічні основи трудового становлення, професійного самовизначення, формування економічного мислення учнівської молоді. Запропонований ними підхід вирішує соціально-педагогічні проблеми: формування економічних знань учнів, готовності учнівської молоді до підприємницької діяльності, зміст та форми підготовки школярів до трудової діяльності в сфері бізнесу, формування та розвиток у старшокласників готовності до підприємницької діяльності [135, с. 162-164].

Концепція неперервної економічної освіти ґрунтується на необхідності наявності в суспільстві певного рівня загальної економічної культури й освіти. Якщо в загальноосвітній школі закладається база економічних знань, мислення і поведінки, то в системі спеціальної економічної освіти для молоді (ліцеї, коледжі, академії) формується підприємець для ринкових відносин [96].

У системі професійно-технічної освіти економічна підготовка обирається не для престижу, а для практичної професійної діяльності. Вона є особливо важливою для тих, хто сферу обслуговування обрав своєю професійною діяльністю. Ефективність економічного виховання майбутніх фахівців залежить від раціонального здійснення кожного етапу: засвоєння економічних знань; перетворення економічних знань у

переконання та установки; набуття вмінь реалізовувати знання в економічній дійсності.

Проблемний блок економічного спрямування забезпечує формування таких знань учнів: поняття про економіку як суспільний феномен; соціально-економічне значення сфери обслуговування; економічні якості людини; економічні інтереси; мотиви і стимули економічної діяльності людини; економічна культура; економічна поведінка; економічна соціалізація людини; поняття про економічну та соціально-економічну мобільність; працевлаштування та кар'єра; власність і підприємництво; структура відносин власності; формування культури підприємництва; податки та ціноутворення у сфері послуг; праця як складова економічної діяльності людини; оплата праці; сучасний стан зайнятості молоді; конкурентоспроможність на ринку праці; молодь і підприємництво; правове регулювання молодіжного підприємництва в Україні.

Таким чином, проблемний блок економічного спрямування вирішує завдання економічної культури, освіти та виховання, соціально-економічної поведінки та мислення майбутніх фахівців сфери обслуговування.

Проблемний *блок особистісного спрямування* вирішує завдання формування особистісних професійно необхідних якостей майбутніх фахівців сфери обслуговування.

Важливим завданням під час професійного навчання є задіяння мотиваційних механізмів. У процесі формування соціально-економічних знань важливими є як зовнішні, так і внутрішні мотиви. До зовнішніх мотивів відносяться: можливість здобути перспективну професію, отримати роботу, бути соціально захищеним та матеріально незалежним. Усвідомлення ролі соціально-економічних знань у майбутній професійній діяльності також є зовнішнім мотивом.

Особливу увагу проблемі внутрішньої мотивації учіння приділяє М. Мільман [113, с. 23]. Він поділяє внутрішні мотиви на пізнавальні та

мотиви досягнення. Пізнавальні мотиви передбачають інтерес учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування до знань, необхідних для майбутньої професійної діяльності. Окрім того, цікавим для учнів є і сам процес навчання, коли пізнаються нові факти, розв'язуються теоретичні та виробничі проблеми.

Іншу групу становлять мотиви досягнення, в основі яких лежить прагнення до успіху й уникнення невдач. Це можуть бути: широкі соціальні мотиви обов'язку, мотиви самовизначення, мотиви вдосконалення; вузько корисні мотиви: намагання одержати заохочення, високі оцінки (мотивація благополуччя), мотивація престижу; негативні мотиви (мотивація уникнення неприємностей) [195, с. 19].

Розглянемо вплив внутрішньої мотивації на успішність учнів професійно-технічних навчальних закладів. На рівень навчальних досягнень впливають два чинники: здібності та мотивація. Вони знаходяться в діалектичній єдності, й кожний із них певним чином впливає на рівень успішності. Інтерес до професії (навіть при відсутності яскраво виражених здібностей) може допомогти учневі досягнути значних успіхів у навчанні. Тому саме в професійній мотивації закладені можливості підвищення рівня соціально-економічних знань учнів.

Задоволеність професією є тим інтегративним показником, який відображає відношення суб'єкта до обраної професії. Він цілком необхідний і важливий саме як узагальнена характеристика. Низька задоволеність професією у більшості випадків є причиною плинності кадрів, яка, в свою чергу, призводить до негативних економічних наслідків. Не можна досягнути суттєвих зрушень у свідомості молоді, не змінюючи реальних умов праці в матеріальному виробництві, не підвищуючи культуру самого виробництва.

Не менш важливим під час формування соціально-економічних знань є особистісні переконання — усвідомлені потреби, які спонукають особистість діяти відповідно до її ціннісних орієнтацій [145, с. 23].

Потреба – рушійне джерело активності людини. Чинник, що детермінує соціально-економічну діяльність особистості, називається соціогенною потребою. У прагненні особистості домогтися визнання її громадкістю полягає суть соціогенної потреби. Критерієм задоволення потреби є відчуття самореалізації, самоствердження. У свідомості суб'єкта проектується соціальна дійсність і конструюються власні інформаційні моделі її перетворення з метою оптимізації життєдіяльності. Соціогенну потребу можна трактувати як проблему досягнень [177, с. 51-56].

Важливим є вплив соціально-економічних знань на професійне самовизначення майбутніх фахівців сфери обслуговування. Зупинимося на трактуванні поняття „самовизначення” в його соціальному та професійному аспектах. В соціології самовизначення розуміють як усвідомлення індивідом свого місця в соціальній структурі суспільства. Об'єктивною передумовою соціального самовизначення є наявність соціальних, професійно-кваліфікаційних, соціально-демографічних, етнічних, територіальних спільностей, які визначають основні характеристики соціального стану людей, специфіку їх соціально-економічних, політичних та інших інтересів. Водночас самовизначення, як соціальне утворення, що належить до духовного світу людини, несе на собі відбиток умов і обставин її життя, здібностей та уподобань, оцінок наявних можливостей для їх справдження. У своїй завершеній розвинутій формі соціальне самовизначення передбачає: усвідомлення особистістю соціальних позицій, які вона займає в різних спільностях – складових елементах соціальної структури; усвідомлення нею шляхів і перспектив свого подальшого соціального просування, обумовленого зростанням її фахового та загальнокультурного потенціалу, об'єктивними можливостями для його реалізації.

Соціальне самовизначення – усвідомлення людиною своєї соціальної сутності, свого місця в суспільстві. В широкому розумінні соціальне самовизначення трактується як процес і результат формування

соціальної самосвідомості особистості, сукупності її філософських, політичних, правових, етичних, естетичних поглядів та уявлень, обумовлених даним історичним етапом розвитку суспільства й віддзеркалюваних у більш-менш систематизованих ставленнях особистості до соціальної дійсності. Соціальне самовизначення індивіда є необхідною умовою успішної орієнтації в соціальній реальності, гармонійного поєднання його життєвих цілей з суспільними потребами [159, с. 492-493].

Професійне самовизначення – процес прийняття рішення особистістю щодо вибору майбутньої трудової діяльності. Професійне самовизначення полягає в усвідомленні особистістю себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності та передбачає самооцінку людиною індивідуально-психологічних якостей і зіставлення своїх можливостей з психологічними вимогами професії до фахівця [48, с. 275].

Але на сьогодні не завжди під час вибору професії визначальним є професійний інтерес. На думку соціологів, не може не тривожити тенденція, у межах якої основним критерієм для багатьох молодих людей у процесі вибору професії виступає оплата праці. Можливості для творчості, розмаїтість, не говорячи вже про соціальну значимість професії, не завжди можуть скласти конкуренцію бажанню добре заробляти. Зростає інтерес до тих професій, що обіцяють високу оплату праці незалежно від її змісту. Мотивацію до одержання освіти зумовлює конфлікт цінностей – „матеріалістичних” (коли основними цілями виступають потреби забезпечення фізичної безпеки та комфорту) і „постматеріалістичних” (коли основною метою є інтелектуальний розвиток) [212, с. 316-320].

Проблемний блок особистісного спрямування забезпечує формування таких знань учнів: про особистість; про економічні якості людини; про економічні інтереси; про мотиви і стимули економічної діяльності людини; про професійну компетентність; про вимоги до

професійної культури фахівця сфери обслуговування; про формування культури підприємництва; про міжособистісні стосунки під час надання послуг; про професійне зростання фахівців сфери обслуговування; про професійну освіту; про самовизначення та саморозвиток особистості.

Таким чином, блок особистісного спрямування вирішує проблеми підвищення рівня задоволеності професією та професійного самовизначення, залучення мотиваційних механізмів, формування особистісних переконань та професійних інтересів.

Цілісність формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування забезпечують **взаємопов'язані компоненти: мотиваційний, цільовий, змістовий, діяльнісний, результативний.**

Мотиваційний компонент репрезентує позитивне ставлення майбутніх фахівців сфери обслуговування до освоєння професійної діяльності, усвідомлення ними суспільно-економічної значущості цієї діяльності, проявляючись у задоволенні професією та прагненні до самоосвіти.

У процесі формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування, важливу роль відіграють як зовнішні так і внутрішні мотиви. Серед зовнішніх мотивів навчання розрізняють: широкі соціальні мотиви, що полягають у прагненні отримати знання, щоб бути корисним суспільству, в розумінні необхідності навчатись і в почутті відповідальності; мотиви самоствердження, що означають прагнення зайняти певну позицію, місце в стосунках з оточенням, заслужити в нього авторитет; мотиви соціального співробітництва, бажання підтримувати добрі стосунки з оточуючими. До внутрішніх мотивів належать: широкі пізнавальні мотиви, що полягають в орієнтації школяра на оволодіння новими знаннями. навчально-пізнавальні мотиви, що полягають в орієнтації школярів на засвоєння способів добування знань: інтерес до прийомів

самостійного засвоєння знань, до методів наукового пізнання, до способів саморегуляції та раціональної організації своєї навчальної діяльності [128, с. 110].

Позитивна мотивація виявляється в інтересі до соціально-економічних знань, який спонукає учнів до активної пізнавальної діяльності. Інший компонент цього процесу – рефлексія – необхідний для подолання особистістю інертності спочатку чуттєвого сприйняття, уявлень, а потім суджень і, нарешті, самих методів пізнання процесу мислення [184, с. 15].

Результативне особистісне ставлення учнів до здобутих соціально-економічних знань та можливості їх застосування у майбутній професійній діяльності, повсякденному житті відображає розуміння цілей і завдань навчального процесу. Задоволення від отриманої інформації визначається зацікавленим ставленням учнів до навчального процесу. Застосування теоретичних знань у практичній діяльності передбачає засвоєння провідних соціально-економічних ідей, понять, фактів, важливих щодо майбутньої професійної діяльності, стимулює мотивацію до учіння.

Критеріями сформованості мотиваційного компонента є інтерес до соціально-економічних знань, активність та самостійність учнів під час навчання, задоволення від отриманої інформації, що проявляється в усвідомленості цих знань. Ми визначаємо його як критерій мотивації формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування. Показниками цього критерію є усвідомленість знань та інтерес учнів до їх освоєння.

Цільовий компонент є мірою ефективності формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування. Згідно теорії діяльності О. Леонтєва [104], усвідомлений мотив визначає мету. Діяльність складається з дій, що спрямовані на досягнення цілі – результату діяльності. Тому цільовий

компонент слугує для визначення ступеня реалізації мети – готовності учнів до професійної діяльності. Мета (загальна ціль) має часткові цілі (підцілі), одна з яких полягає у формуванні системи соціально-економічних знань учнів. Під час формування цих знань враховуються як загальні цілі професійної підготовки у будь-якому професійно-технічному навчальному закладі, так і специфічні, зумовлені особливостями сфери обслуговування. Мета є початковим компонентом і формує загальне уявлення про кінцевий результат знань. Реалізація цільового компоненту формування соціально-економічних знань спрямовується на суспільний, особистісний та професійний розвиток учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування.

Найбільш важливими критеріями цільового компонента є вибір відповідних методів, засобів, способів для досягнення поставленої мети. Ми визначаємо його як критерій ефективності формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування. Показниками цього критерію є системність та узагальненість соціально-економічних знань учнів.

Змістовий компонент визначає сутність, особливості та критерії відбору соціально-економічних знань учнів професійно-технічних закладів сфери обслуговування. Особливість формування цих знань полягає в тому, що вони розглядаються через призму сприйняття, пам'яті, мислення, світосприймання.

Зміст професійної освіти і навчання постійно оновлюється з урахуванням динамічних змін у галузях економіки, техніки та технології. Він регламентується державними стандартами і формується з урахуванням галузевої та регіональної специфіки на кожному ступені навчання, а також наступності з повною загальною середньою та вищою освітою, забезпечення варіативності і гнучкості освітньо-професійних програм відповідно до змін на ринку праці та попиту на сучасні професії.

Виходячи з провідних концепцій змісту освіти (С. Гончаренко,

В Краєвський, І. Лернер, М. Скаткін, та інші), ми коротко охарактеризуємо ключові поняття та проблеми змісту освіти.

Зміст освіти – це система двох компонентів: предметно-процесуального та нормативно-підсумкового. Серед систем, які зумовлюють формування змісту освіти, основними є системи прийнятих цілей, соціальних і наукових досягнень, соціальних потреб, педагогічних можливостей тощо. Розв'язання проблеми змісту освіти має відповідати на питання про систему дисциплін (тем, ідей, предметів, курсів), які підлягають вивченню, та послідовність їх вивчення. Центральною тенденцією у формуванні змісту сучасної освіти є прагнення до цілісності.

У змісті освіти є багато дріб'язкового матеріалу, який відволікає від головного, а то й просто дублюється. Зростання обсягу знань робить проблематичною відтворюючу функцію змісту, коли під час підготовки майбутніх фахівців враховуються останні досягнення у даній галузі.

У сучасній дидактиці виділяють кілька рівнів формування змісту освіти [169]: загального теоретичного уявлення – зміст фіксується у формі узагальненого системного уявлення про склад (елементи), структуру (зв'язки між елементами) та суспільні функції соціального досвіду в його педагогічній інтерпретації; навчальної дисципліни – розгорнуте уявлення про певні частини освіти, які виконують специфічні функції в загальній освіті; навчального матеріалу – конкретні, фіксовані в дидактичних матеріалах елементи складу освіти (знання, вміння, навички тощо), які входять у курс вивчення певної навчальної дисципліни; процесу навчання - реалізація змісту освіти безпосередньо в діяльності навчання; структури особистості – рівень свідомості особистості, яка засвоїла цей зміст.

У дидактиці виділяють дві групи принципів відбору змісту: загальнометодологічні і спеціальні. Загальнометодологічні принципи передбачають системність, природовідповідність, науковість, фундаменталізацію, гуманістичну спрямованість, розвивальний характер

навчального матеріалу тощо. Серед спеціальних принципів формування змісту освіти виділяють такі принципи формування змісту навчальних дисциплін: відповідність навчального матеріалу рівню розвитку сучасної науки, принцип політехнізму, принцип єдності і протилежності логіки науки та навчальної дисципліни. Принципи відбору змісту освіти включають, зокрема, відомості, які вводять учнів у логічну модель науки за ступенем практичної цінності. Важливими є науковість, зв'язок теорії з практикою, доступність, єдність навчання та виховання, інтегральність і системність змісту освіти тощо. До принципів відбору змісту освіти відносять також принципи диференційованої організованості, інформаційної ємності, соціальної ефективності, діагностичної прогностичності. Важливими, окрім перерахованих вище, є принципи концентризму та модульний принцип відбору змісту навчання [169].

Загальнодидактична система принципів відбору змісту освіти орієнтовно відображає такі характеристики: цілісне відображення завдань творчо, самостійно мислячої людини; науковість і практична значущість навчального матеріалу; відповідність складності змісту навчального матеріалу реальним навчальним можливостям; відповідність обсягу змісту виділеному часу; врахування міжнародного досвіду побудови навчальних програм. Всі ці принципи мають загальний характер, а для професійної підготовки необхідно їх конкретизувати для навчання фахівця певної галузі.

Основними критеріями сформованості змістового компонента є: освоєння змісту навчального матеріалу, володіння основними поняттями, уміння виділяти елементи знань, що мають професійну або особистісну спрямованість; уміння знаходити у змісті навчального матеріалу суперечності і моделювати їх використання у професійній діяльності. Змістовий компонент відображає наявний рівень соціально-економічних знань. У нашому дослідженні це критерій успішності формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних

зкладів сфери обслуговування, який відображає рівень засвоєння знань в процесі навчання. Показниками цього критерію є повнота знань та успішність учнів з соціально-економічних дисциплін.

Діяльнісний компонент формування соціально-економічних знань передбачає практичну реалізацію прийнятої особистістю програми дій, розгортання конкретних способів її виконання. При цьому учень самостійно створює умови для найповнішого прояву своїх можливостей і здібностей. Тому, розглядаючи знання як продукт пізнавальної діяльності, уміння знанням не протиставляються, а розглядаються як їхня складова. У свою чергу, знання проявляються у вмілих діях [166, с. 42].

В основі розроблення діяльнісного компонента лежить теорія діяльності О. Леонтьєва. Згідно цієї теорії діяльність людини поділяється на зовнішню та внутрішню, які мають спільну структуру та змінюють одна одну. Це дає можливість застосовувати спільні підходи до вивчення діяльності незалежно від форми, в якій вона відбувається [102, с. 153-157].

Діяльність складається із взаємопов'язаних між собою елементів, які поділяються на організаційні та соціально-психологічні. До першої групи відносяться суб'єкт, процес, предмет, умови та продукт діяльності. До другої – цілі, мотиви, способи та результати діяльності [90, с. 21-25].

Даний компонент розробляється на основі діяльнісного підходу. Цей підхід почав розвиватися в роботах А. Урсула (за об'єктом, методами та шляхами діяльності), М. Чепікова (за об'єктом, методами, результатами діяльності) та інших. Проектування діяльнісного підходу в освіту зроблено Б. Гершунським. Він пропонує шлях від суб'єктивно нового знання до об'єктивно нового знання через процес проблемно організованої освіти [41, с. 539].

З діяльнісної точки зору соціально-економічна підготовка – це особлива діяльність, спрямована на одержання і застосування знань. Знання розглядаються як основа і результат діяльності. Діяльнісний компонент формування соціально-економічних знань дозволяє розрізнити

їх об'єктивну й суб'єктивну сторони: об'єктивні й суб'єктивні цілі, відповідні результати та умови формування соціально-економічних знань.

Діяльнісний компонент забезпечує можливість використання майбутніми фахівцями сфери обслуговування соціально-економічних знань на практиці. Ми визначаємо його як критерій якості формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування, який відображає рівень використання цих знань: уміння структурувати і систематизувати зміст навчального матеріалу; уміння знаходити у змісті навчального матеріалу суперечності і моделювати їх подолання; комплексно обґрунтовувати і оцінювати прийняте рішення під час виконання завдань, використовувати набуті соціально-економічні знання. Цей компонент передбачає використання і таких показників, як ініціативність, організованість, самодисципліна, самоконтроль, самостійність, активність, продуктивність.

Результативний компонент відображає не тільки рівень оволодіння учнями соціально-економічними знаннями, але й тенденцію щодо розвитку пізнавальних умінь. Цей компонент дозволяє майбутньому фахівцю здобувати нову інформацію в залежності від потреб своєї діяльності. Якщо від соціально-економічної обізнаності залежать результати роботи, то отримані під час навчання знання дозволяють визначити правильний напрям щодо самостійного освоєння соціально-економічних знань, сприяють бажанню вдосконалювати свою діяльність відповідно до визначеної мети. Важливими критеріями результативного компонента вважається готовність учнів до самонавчання та освоєння нових рівнів соціально-економічних знань.

Під час структурування результативного компонента моделі ми використали положення досліджень А. Цюприка, який пропонує розрізняти предметний і особистісний результати навчання. Предметний результат відображає перетворення знань із неявного стану на явний, тобто форми (усні, письмові, наочні), що можуть бути передані іншим.

Особистісним результатом є сформовані якості майбутнього фахівця. Наприклад, під час оцінювання предметних результатів увага звертається на кількість помилок у контрольних завданнях учнів, а особистісних результатів – на брак самоконтролю і самокоригування. Важливими особистісними результатами під час навчання є: формування інтересу учнів до різноманітних проблем суспільного життя; перетворення їх у активно діючі особистості; формування професійного самовизначення; рівень самокерування тощо [178, с. 76].

Під час побудови результативного компонента моделі ми враховували як предметний, так і особистісний результати. Розвиток професійно важливих якостей майбутнього фахівця полягає в оновленні та творчому застосуванні теоретичних знань, у формуванні самостійності як риси характеру, в наближенні навчальної діяльності до майбутньої професії. Особистісний результат: рівень професійного самовизначення учнів, мотивацію або інтерес учнів, рівень самостійності учнів. Предметний результат: успішність учнів з соціально-економічних дисциплін, якість засвоєння знань учнями.

Результативний компонент виконує і діагностико-корекційну функцію у зв'язку з тим, що швидка зміна умов діяльності викликає необхідність оновлення соціально-економічних знань. Оновлення знань, що відповідає сучасним умовам, є функцією даного компонента [116].

Критерій сформованості цього компонента вимагає регулярного перегляду та оновлення змісту соціально-економічних знань, які пропонуються учням професійно-технічних закладів сфери обслуговування. Ми визначаємо його як критерій продуктивності формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування, що відображає уміння пошуку необхідних знань та їх використання у майбутній професійній діяльності.

Сукупність означених критеріїв, їх показників слугували

вихідними моментами при виділенні рівнів сформованості знань. Комплексне врахування показників сформованості цільового, мотиваційного, змістового, діяльнісного і результативного компонентів дало можливість визначити рівні сформованості соціально-економічних знань учнів.

Нами визначено такі *рівні сформованості соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування*: репродуктивний, продуктивний, пошуковий.

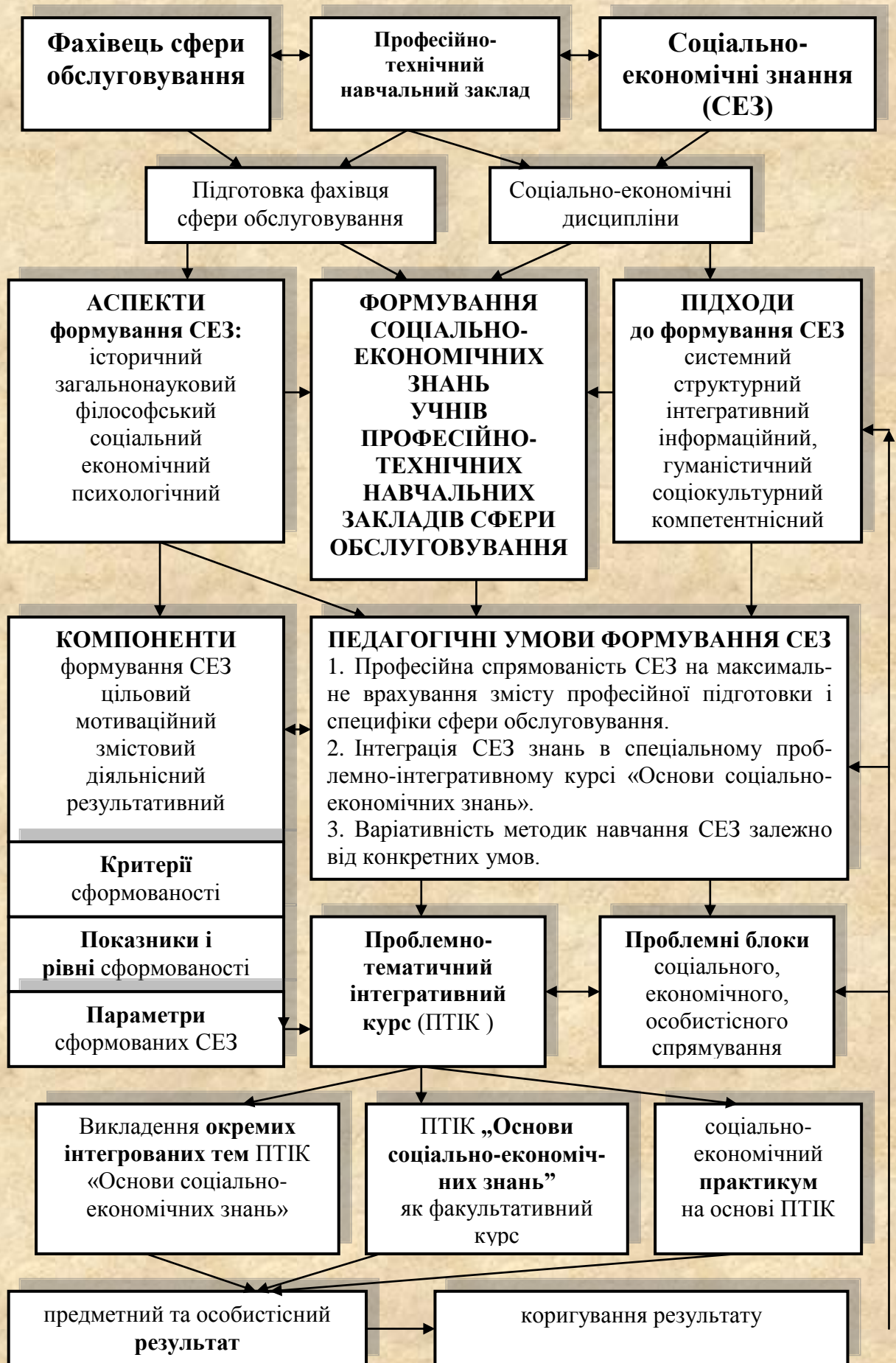
Низький рівень є репродуктивним рівнем формування соціально-економічних знань майбутніх фахівців сфери обслуговування, який характеризується байдужим ставленням учнів до соціально-економічних знань, характерними є однобічні, лише практичні інтереси до знань. Не заглиблюючись у причинно-наслідкові зв'язки, учні отримують лише поверхневі знання, мають низький рівень системності та узагальненості знань, загальне уявлення про кінцевий результат знань, не розуміють ролі соціально-економічних знань для майбутньої професії та можливість їх використання у практичній діяльності. Слабкими є мотивація та інтерес до соціально-економічних знань, низький рівень активності та самостійності учнів. Вони не завжди дістають задоволення від отриманої інформації. Володіють основними соціально-економічними поняттями, але мають низький рівень системності та узагальненості знань. У них проявляється недосконале аналітичне мислення; при вирішенні завдань переважають стереотипні підходи, їх дії неусвідомлені, виконуються за інтуїцією, носять шаблонний характер. Такі учні мають задовільну успішність з соціально-економічних дисциплін.

Середній рівень є продуктивним рівнем формування соціально-економічних знань майбутніх фахівців сфери обслуговування, який визначається здатністю швидко визначати суттєві і характерні особливості соціально-економічних знань, у більшості випадків усвідомлювати їхні взаємозв'язки з професійною діяльністю, вибір якої

також є достатньо свідомим. Вони можуть виявляти у соціально-економічних явищах прості закономірності. Ці учні мають середній рівень мотивації навчання та самостійності. Якість знань цих учнів хороша, на належному рівні ґрунтовність та повнота знань. Учні з продуктивним рівнем соціально-економічних знань мають загальне уявлення про кінцевий результат знань і отримують задоволення від отриманої інформації. Вони можуть виділяти професійно спрямовані елементи знань, структурувати і систематизувати зміст навчального матеріалу, оцінювати прийняте рішення під час виконання завдань. Такі учні мають добрі оцінки з соціально-економічних дисциплін.

Високий рівень є пошуково-творчим рівнем формування соціально-економічних знань майбутніх фахівців сфери обслуговування, який характеризується сформованістю в учнів розуміння структури соціально-економічних знань, домінуючу роль в якій відіграє орієнтація на успішність майбутньої професійної діяльності. Прийоми мислення, які забезпечують якість знань, є творчими. Їх знання мають ознаки системності та ґрунтовності. Учні адекватно усвідомлюють рівень знань і свої інтелектуальні можливості, розуміють важливість набутих способів освоєння знань. Вони характеризуються високим рівнем професійного самовизначення та мотивації навчання. Виробляється відповідний стиль освоєння знань: внутрішня потреба усвідомити місце і значення сприйнятих знань, потреба у пошуку нових знань, які необхідні для вирішення проблемної ситуації. У цих учнів висока якість засвоєння знань. Це учні з високим рівнем самостійності та успішності.

Модель представлена на рис. 2.1.

Розроблена нами модель відображає взаємозв'язки між об'єктивними, суб'єктивними та предметними чинниками формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних закладів сфери обслуговування: підходи до формування соціально-економічних знань учнів, на основі яких визначаються проблемні блоки соціально-економічних знань та методичні положення; педагогічні умови формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування, які забезпечують формування параметрів знань; структурні компоненти соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування знань, які проектуються на критерії їх сформованості; показники сформованості соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування є основою для визначення їх рівнів; методичні положення, що є орієнтаційною основою формування змісту, форм та методів формування соціально-економічних знань учнів.

Висновки до другого розділу

Педагогічними умовами формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування є такі: професійна спрямованість соціально-економічних знань на максимальне врахування змісту професійної підготовки і специфіки сфери обслуговування; інтеграція соціально-економічних знань в спеціальному проблемно-інтегративному курсі “Основи соціально-економічних знань”, який передбачає як цілісне його вивчення, так і використання окремих тем під час вивчення інших дисциплін; варіативність методик навчання соціально-економічних знань залежно від конкретних умов. Доцільним є впровадження нового виду інтегративних курсів, а саме: тематично-проблемного інтегрованого курсу. Такий курс суттєво відрізняється від традиційного інтегрованого курсу, що

формується як один навчальний предмет та однозначно передбачає вивчення лише в цілості.

Тематично-проблемний інтегрований курс “Основи соціально-економічних знань” за рахунок зовнішньої інтеграції може викладатися як цілісний навчальний предмет (спецкурс), а за рахунок внутрішньої інтеграції – його окремі теми можуть включатися в структуру інших навчальних предметів як окремі теми. Пропонується під час формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів обирати один із варіантів: етапна методика викладання факультативного проблемно-тематичного інтегрованого курсу „Основи соціально-економічних знань”, конкретні методики на основі окремих тем інтегрованого курсу “Основи соціально-економічних знань”, соціально-економічний практикум.

В моделі відображено взаємозв’язок суб’єктивного, об’єктивного та предметного чинників. Під час розробки моделі формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування нами виділено проблемні блоки соціального, економічного та особистісного спрямування. Цілісність формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування забезпечують взаємопов’язані компоненти: мотиваційний, цільовий, змістовий, діяльнісний, результативний.

Основні результати розділу опубліковані у працях [179, 180, 196, 197, 202, 206].

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ УМОВ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗНАНЬ УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ СФЕРИ ОБСЛУГОВУВАННЯ

3.1. Методика експериментальної роботи з оцінки формування соціально-економічних знань учнів

Відповідно до завдань дослідження порядок експериментальної роботи передбачав перевірку педагогічних умов та ефективності методики формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування.

Підготувати навчально-методичне забезпечення та методичні рекомендації з проблеми дослідження для інженерно-педагогічних працівників професійно-технічних навчальних закладів.

розробку методики експерименту, конструювання критеріїв оцінки одержаних результатів, визначення достовірності вибраних показників, підготовку експериментальної бази, виявлення умов реалізації дослідної роботи, проведення експерименту та перевірку підсумків за допомогою відповідних критеріїв.

Методологія експерименту дала можливість визначити загальні принципи та структуру експерименту, послідовність виконання експериментальних досліджень та передбачала розробку плану-програми експерименту, оцінку вимірювань та вибір засобів для проведення експерименту, методи проведення експерименту, обробку та аналіз експериментальних даних та встановлення їх адекватності.

План-програма експерименту передбачала визначення тих сторін професійної підготовки учнів професійно-технічних закладів сфери обслуговування, на які будуть досліджуватися в процесі експерименту;

вибір чинників активного впливу, які відповідають гіпотезі дослідження; визначення критеріїв сформованості соціально-економічних знань учнів; вимірювання параметрів цих знань; узагальнення отриманих даних, аналіз результатів.

Основу плану-програми експерименту складала *методика експерименту*, до складу якої увійшли такі основні частини: мета і завдання експерименту, вибір варіативних чинників, визначення обсягів вибірок, обґрунтування способів і засобів вимірювання, опис проведення експерименту, обґрунтування методів обробки та аналізу результатів експерименту.

Загальна мета педагогічного експерименту – підтвердження гіпотези дослідження щодо суттєвого впливу обґрунтованих педагогічних умов на показники сформованості соціально-економічних знань. У контексті досягнення загальної мети були проведені:

I. Аналіз стану формування соціально-економічних знань учнів ПТНЗ сфери обслуговування у реальному педагогічному процесі для виявлення причин існуючих недоліків, а також виявлення відповідності стану практики рівню запитів ринку праці.

II. Перевірка ефективності розробленого науково-методичного інструментарію шляхом визначення рівня сформованості соціально-економічних знань учнів експериментальних та контрольних груп на базі відповідних критеріїв, показників та параметрів (табл. 3.1, табл.3.2).

III. Впровадження результатів педагогічного дослідження.

Для розв'язання поставлених завдань використовувалися методи: емпіричні (анкетування, опитування, тестування, спостереження, аналіз продуктів діяльності учнів професійно-технічних навчальних закладів), які показали стан соціально-економічної підготовки учнів; теоретичні (вивчення документальних джерел), які дозволили визначити стан проблеми у практиці професійно-технічних навчальних закладів. Педагогічний експеримент був спрямований на виявлення умов

формування соціально-економічних знань учнів; статистичні та математичні методи використовувалися для обробки результатів педагогічного експерименту.

Оскільки для нашого дослідження особливо важливим було визначення якості знань за їх параметрами, широко використовувалися дробові коефіцієнти, побудовані за схемою: відношення реального результату до теоретично передбачуваного (необхідного) результату. Такими коефіцієнтами були коефіцієнти системності, узагальненості, усвідомленості, повноти, оперативності та ґрунтовності знань.

Для отримання основного масиву емпіричних даних був використаний метод анкетування (додатки Д, Е). Даний метод базується на висловлюваннях окремих осіб з приводу досліджуваної проблеми і дає змогу виявити особливості позиції респондентів. Оскільки під час анкетування відсутній контакт між респондентом і інтерв'юером, то можна сподіватись на щирість респондентів.

У ході роботи аналізувалися думки інженерно-педагогічних працівників, керівників виробничої практики, учнів та випускників професійно-технічних навчальних закладів.

Для опрацювання отриманих емпіричних результатів використовувалися аналіз й синтез, індукція й дедукції, узагальнення, порівняння. Застосовано такі підходи обробки отриманих даних: розчленування взаємодіючих блоків запитань в анкеті на складові частини за поставленими завданнями; вивчення відповідей окремо та отримання загальних результатів шляхом підсумовування за результатами цих частин. У дослідженні використано статистично-математичні методи обробки результатів за допомогою комп'ютерних програм Excel та ОСА (обробка соціологічних анкет). Узагальнені результати подані у вигляді таблиць, графіків та діаграм.

Беручи до уваги той факт, що на навчальний процес одночасно впливає багато чинників, постало питання вибору незалежної змінної

(причини) та залежної (наслідку). У ролі активного педагогічного чинника виступили педагогічні умови формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування. За гіпотезою дослідження, саме вони повинні позитивно вплинути на параметри, які характеризують якість професійної підготовки, а саме: якість соціально-економічних знань.

Відповідно до класичного педагогічного експерименту, проведена робота була поділена на три взаємопов'язані етапи: констатувальний, формувальний та контрольний. Констатувальний (діагностичний) експеримент спрямовувався на з'ясування стану вивчення соціально-економічних знань в умовах дії існуючого складу чинників, які були визначені до експерименту і не змінювались. Формувальний експеримент став основним видом дослідження рівня сформованості соціально-економічних знань (мета – довести вплив педагогічних умов на відповідні результати навчально-виховного процесу). Під час експерименту обиралися контрольні та експериментальні групи, які за вхідними параметрами були однорідними. Результати порівнювалися як на початку дослідження, так і після дії активного чинника.

У процесі експериментальної перевірки використовувались різні можливості впровадження курсу, інтегрованих тем та практикуму: за рахунок резерву часу як курс професійно-теоретичної підготовки; за рахунок інтеграції в зміст навчальних програм загальноосвітніх („Людина і світ”, „Економіка”, „Право”) або загальнопрофесійних дисциплін („Основи галузевої економіки і підприємництва”, „Основи правових знань”, „Основи професійної етики та культура спілкування”, „Психологія і етика ділових відносин”); за рахунок перенесення практичної частини курсу у програму професійно-практичної підготовки. Під час експерименту у навчальні дисципліни, передбачені навчальним планом, впроваджувалися окремі інтегровані теми, а під час професійно-практичної підготовки – практична частина курсу у формі практикуму.

На етапі контрольного експерименту перевірялась чинність основних положень теорії, тобто цілісне впровадження інтегрованого курсу “Основи соціально-економічних знань”. Згідно наказу МОН України від 03.08.2006 р. №593 „Про проведення апробації проектів державних стандартів професійно-технічної освіти з робітничих професій” апробацію проектів державних стандартів професійно-технічної освіти з робітничих професій ДСПТО 5141.2.000000 – перукар (перукар-модельєр) проводив Міжрегіональний центр професійно-технічної освіти художнього моделювання і дизайну м. Львова. Під час апробації державних стандартів даний курс читався як вибіркова частина загально професійної підготовки.

Обґрунтування організації експериментальної роботи базувалося на двох засадах. По-перше, це тривалість експерименту (упродовж 5 років), по-друге, кількість учнів та викладачів, охоплених експериментом.

Визначення генеральної сукупності і елементів (об’єм вибірки, похибки, репрезентативність) поєднувало цілеспрямований вибір з урахуванням статистичних аспектів. У масовому експерименті ставилося за мету одержати дані за достовірністю 0,95, тому на одні і ті ж самі запитання повинні були відповісти не менш, ніж 384 учні. В експериментальній роботі брали участь 538 учнів, 27 викладачів, 124 працівника сфери обслуговування. Експеримент проводився на базі професійно-технічних навчальних закладів Львівської та Закарпатської областей.

Під час експериментального дослідження формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування ми враховували як предметний, так і особистісний результати.

До особистісного результату ми відносили: рівень професійного самовизначення учнів, мотивацію або інтерес учнів, рівень сформованості соціально-економічної поведінки учнів. Для перевірки цих показників ми

використовували стандартизовані тести та опитувальники [81; 147].
Методика дослідження особистісних результатів формування соціально-економічних знань учнів представлена у таблиці 3.1 і подається нижче.

Таблиця 3.1

Методика
дослідження особистісних результатів формування
соціально-економічних знань учнів

Компонент	Мотиваційний компонент
Критерій	Пізнавальні мотиви
Опис критерію	Позитивне ставлення до соціально-економічних знань як до компоненту професії, орієнтація на оволодіння новими знаннями.
Показник	Рівень інтересу учнів до соціально-економічних знань
Методики дослідження	Опитувальник мотивації та мотивів навчання, методика незакінчених речень
Компонент	Цільовий компонент
Критерій	Професійне самовизначення
Опис критерію	Усвідомлення особистістю себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності,
Показник	Рівень сформованості професійних цінностей
Методики дослідження	Методика М.Розенберга „Шкала для вимірювання рівня самоповаги», методика ціннісних орієнтацій (М.Рокіч), методика вивчення привабливості роботи
Компонент	Змістовий компонент
Критерій	Професійна відповідність
Опис критерію	Зіставлення своїх можливостей з вимогами професії

Показник	Вибірковість у підході до об'єктів пізнання
Методики дослідження	Діагностична методика „Професійна готовність”
Компонент	Діяльнісний компонент
Критерій	Розвиток професійних схильностей
Опис критерію	Соціально-економічна поведінка
Показник	Рівень комунікативно-організаційних схильностей
Методики дослідження	Методика „КОС-І”
Компонент	Результативний компонент
Критерій	Саморозвиток
Опис критерію	Розвиток потреби в самопізнанні
Показник	Рівень самооцінки учнів
Методики дослідження	Самотест „Шляхи розвитку”, діагностика самоактуалізації особистості

Дослідження мотивації здобуття учнями професійно-технічних закладів сфери обслуговування соціально-економічних знань (*мотиваційний компонент*) проводилося за такими показниками: тип мотивації; структура мотивації; види мотивів; ієрархія мотивів.

Для цього досліджуваним пропонується перелік причин які спонукають вивчати соціально-економічні дисципліни (додаток Ж). Вони пронумеровані залежно від значущості. Нумерація суджень використовується для подальшого аналізу, і наведені судження репрезентують такі види мотивів: соціально-ціннісні; учбово-пізнавальні; соціальної ідентифікації; професійно і практично ціннісні; комунікативні; ситуаційні; позиційні; тривожності.

Аналіз результатів виконання учнями цього завдання дав змогу визначити ранговий статус кожного виду мотивів у структурі мотивації, виявити певні тенденції в мотивації учіння. У кожному окремому випадку

співвідношення різних мотивів у мотиваційній структурі не був однорідним. Але оптимальною для успішного навчання є така система мотивації, в структурі якої одне з провідних місць посідають мотиви, безпосередньо пов'язані з процесом учіння, інтересом до пізнання, прагненням до набуття нових знань і вмінь, до самовдосконалення. Їх відсутність – одна з причин низького рівня соціально-економічних знань.

Визначення структури мотивації вивчення соціально-економічних предметів ми здійснювали за методикою незакінчених речень. Учням пропонується продовжити твердження: „Соціально-економічні знання і вміння важливі у професії..... тому, що.....”, „Я цікавлюсь знаннями з ..., тому, що...”, „Я хочу одержати освіту тому, що ...” та ін.

Для дослідження мотиваційних впливів на вибір професії ми використовували опитувальник, розроблений Д. Барбуто та Р. Сколком. Учням пропонується перелік тверджень, а також завдання – записати своє ставлення до кожного з них у бальній системі за означеною схемою, наведеною у бланку. Прикладами тверджень є: „Якщо мені не подобається те, що треба робити, я кидаю цю роботу”, „Кожна година праці повинна бути оплачена”, „Я завзято працюю над завданням, якщо його виконання пов'язане із визнанням” тощо.

Інтерпретація результатів залежить від отриманих сум за видами мотивації:

- I. Внутрішня мотивація. Спрямованість на процес: бажання отримати задоволення та насолоду від процесу діяльності.
- II. Зовнішня мотивація. Матеріальна винагорода: бажання відчутної зовнішньої винагороди: заробітна плата, премія тощо.
- III. Зовнішня мотивація. Схвалення іншими: бажання прийняття й підтвердження своїх рис, компетентності й цінностей з боку інших індивідумів.
- IV. Внутрішня мотивація. Самовдосконалення, самореалізація: бажання відповідати власним стандартам рис, компетентності й

цінностей.

- V. Інтегративна мотивація. Узгодженість цілей учня із цілями професійної діяльності: бажання досягати мети, що відповідає інтегрованим цінностям.

З метою визначення рівня сформованості професійних цінностей учнів використовується об'єднана методика ціннісних орієнтацій (М. Рокіч) і методика М. Розенберга „Шкала для вимірювання рівня самоповаги”. Опитувальник складається з суджень такого типу: „Я відчуваю, що я гідна людина – принаймі не меншою мірою, ніж інші”; „Я схильний відчувати себе невдахою”; „Мені здається, що я маю й хороші якості”; „Я здатний надати професійні послуги не гірше, ніж інші”; „Гадаю, мені немає чим особливо пишатися”; „Я добре ставлюся до майбутньої професії”; „Загалом, я задоволений собою”; „Мені б хотілося більше поважати себе”; „Я іноді ясно відчуваю свою непотрібність”; „Часом думаю, що я в усьому поганий”; „Я стану майстром своєї справи” та ін. На кожне з них пропонується три градації відповідей. За результатами опрацювання отриманих відповідей за двома методиками із застосуванням відповідного програмного забезпечення визначаються 3 рівні сформованості професійних цінностей: низький, середній, високий.

З метою визначення професійної відповідності (*змістовий компонент*) використовувалася діагностична методика „Професійна готовність”, до складу якої ввійшли засоби визначення рівня задоволення учнів обраною професією і ступеня реалізації соціальних потреб у виробничому колективі.

Для визначення рівня задоволення учнів обраною професією використовувався набір спеціально підготовлених нескладних питань, на кожне з яких треба відповісти „так” або „ні”: „Перед тим, як щось вдіяти, чи обмірковуєш ти можливі наслідки, кінцевий результат?”, „Чи втрачаєш часом самовладання, відчуваєш злість?”, „Чи спадає тобі іноді на думку те, що ти не хотів би відкривати іншим?”, „Ти вважаєш за краще менше

говорити, коли перебуваєш у товаристві інших людей?”. Користуючись ключем, підраховують, скільки вийшло „так”, скільки – „ні” і відносять учнів до однієї з 3-ох типів:

Перший тип характеризується орієнтацією особистості на навколишній світ. Цю групу людей відзначають товариськість, чуйність, невимушеність, життєрадісність, впевненість у собі, прагнення до лідерства. Вони, як правило, мають багато друзів, оптимістичну вдачу, доброзичливі, веселі, завдяки гнучкості своєї поведінки легко знаходять контакти з різними людьми, але іноді запальні та нестримані, імпульсивні. Такі люди звичайно добре оволодівають професіями типу „людина-людина”.

Другий тип характеризується фіксацією інтересів особистості на явищах власного внутрішнього світу, який є для людей цієї групи найвищою цінністю. Такі люди спокійні, врівноважені, розсудливі, обачливі, контролюють свої вчинки, їх дії завжди продумані, раціональні. Вони нетовариські, часто замкнені, але миролюбні. Коло друзів у них невелике. Ці люди часто соціально пасивні, важко входять у колектив. Надають перевагу книжкам, схильні до самоаналізу, високо поцінують етичні норми. Таким людям легше оволодівати професіями типу „людина - техніка», „людина - природа». Працювати з іншими людьми їм важко, це потребує дуже багато сил.

Третій тип характеризується емоційно несталою сферою особистості. Люди цієї групи вирізняються нестабільністю, неврівноваженістю, легко збуджуються. Їм притаманні: часта зміна настроїв, чутливість, помисливість, схильність до песимізму, нерішучість.

Для вивчення ступеня реалізації соціальних потреб у виробничому колективі під час виробничої практики пропонуються питання анкети з судженнями „У роботі завжди є щось нове, незнайоме, дійсно цікаве”, „Хороші, не шкідливі для людини, санітарно-гігієнічні умови праці”, „У колективі теплі і дружні взаємини між людьми” та шкала оцінювання за

ступенем справедливості судження від 5 балів до 0.

Шкала потреб диференціюється за такими показниками: потреба у творчій та цікавій роботі, потреба у сприятливих умовах праці, потреба у теплих та довірчих відносинах у колективі, потреба у визнанні, в особистому авторитеті, потреба у власному розвитку, потреба в особистому матеріальному та соціальному забезпеченні.

Обчислення отриманих значень ми проводили за таким планом:

1. Знайти середнє арифметичне значення в кожному рядку (шкалі) окремо для першого (M_1) та другого (M_2) варіантів анкети.

2. Визначити ступінь суб'єктивної привабливості роботи в даному колективі шляхом знаходження різниці $M_1 - M_2$. Суттєвими є величина різниці та її знак: від'ємні значення інтерпретуються як незадоволеність тим або іншим аспектом роботи, додатні — як привабливі для людини.

3. Знайти інтегровані показники соціальних потреб у виробничому колективі, які є середніми арифметичними $M_1 - M_2$ для всіх респондентів.

Міра розсіювання середніх оцінок в індивідуальних відповідях може служити додатковим показником рівня розвитку соціальних потреб у колективі і інтерпретується як непрямий показник ступеня задоволення професією.

Для оцінки розвитку професійних схильностей, у рамках *діяльнісного компоненту*, використано методику „КОС-І” (комунікативні та організаторські схильності). Методика базується на позитивних чи негативних відповідях на запитання: „Чи легко Ви встановлюєте контакти з незнайомими людьми?”, „Чи правильним є твердження, що ви рідко прагнете довести свою правоту?”, „Чи правда, що ви не дуже впевнено почуваете себе в оточенні великої групи людей?” тощо. На кожне запитання потрібно поставити, якщо відповідь позитивна – знак „+”, негативна відповідь – знак „-”.

Обробка та оцінка матеріалів: за допомогою відповідних ключів у кожному розділі методики підраховуємо кількість відповідей, що

збігаються. Оцінний коефіцієнт (К) комунікативних та організаторських схильностей виражається відношенням кількості відповідей, що збіглися у кожному розділі, до максимально можливого числа збігів.

Обрахунок проводимо за формулою:

$$K = m/20, \text{ або } K = 0,05m, \quad (3.1)$$

де:

К – оцінний коефіцієнт;

m – число відповідей, що збіглися з ключем.

Коефіцієнти, одержані за цією методикою, можуть коливатися у межах від „0” до „1”. Ті з них, що наближаються до „1”, свідчать про високий рівень вияву тих або інших схильностей. Наближення ж значення коефіцієнта до „0” – свідчення низького рівня. Оціночний коефіцієнт (К) – це кількісна характеристика, якому відповідає певний рівень комунікативних та організаторських схильностей: від 0 до 0,45 – низький рівень, оцінка –1; від 0,46 до 0,55 – нижче середнього, оцінка –2; від 0,56 до 0,65 – середній, оцінка –3; від 0,66 до 0,75 – високий, оцінка –4; від 0,76 до 1,00 – дуже високий, оцінка –5.

Учні, які одержали оцінку „1”, характеризуються дуже низьким рівнем прояву схильності до комунікативної чи організаторської діяльності.

В учнів, які одержали оцінку „2”, розвиток зазначених схильностей нижчий середнього. Вони не прагнуть до спілкування, почувають себе невпевнено в новій компанії, колективі, проводять час наодинці з собою, обмежують свої знайомства, переживають труднощі в налагодженні контактів з людьми, у виступі перед аудиторією, погано орієнтуються в незнайомій ситуації, не відстоюють свою думку, важко переживають образи. Прояв ініціативи в суспільній діяльності дуже незначний, вони прагнуть не приймати самостійних рішень.

Для тих, хто одержав оцінку „3”, властивий середній рівень прояву

комунікативних чи організаторських схильностей. Особи з таким рівнем розвитку зазначених схильностей прагнуть до контакту з людьми, не обмежують коло власних знайомств, планують свою роботу, відстоюють свою думку. При цьому „потенціал” схильності не дуже стійкий. Ця група потребує серйозної та планомірної виховної роботи.

Ті, хто одержали оцінку „4”, віднесені до групи з високим рівнем прояву комунікативних чи організаторських схильностей. Вони швидко знаходять собі друзів, не губляться в нових обставинах, постійно розширюють коло знайомств, займаються суспільною діяльністю, допомагають близьким та друзям, виявляють ініціативу в спілкуванні, із задоволенням беруть участь у громадських заходах, здатні самостійно приймати рішення у важкій ситуації.

Ті, що одержали оцінку „5”, мають дуже високий рівень зазначених схильностей. Вони мають потребу у відповідній діяльності і активно до неї прагнуть. Швидка орієнтація у важких ситуаціях, невимушеність поведінки в новому колективі, ініціатива, прагнення до самостійних рішень, відстоювання власної думки, домагання того, щоби вона була прийнята, — усе це притаманно їм. Вони можуть внести позбавлення у незнайому компанію, полюбляють влаштовувати різні розваги, наполегливі в діяльності, яка їх приваблює. Вони шукають задоволення потреби в комунікативній та організаторській діяльності.

Згідно рівнів сформованості соціально-економічних знань учнів, які отримали оцінки 1 і 2, відносимо до низького; учнів, які отримали оцінку 3, відносимо до середнього рівня; учнів, які отримали оцінки 4 і 5, відносимо до високого рівня.

Для визначення потреб у розвитку (*результативний компонент*) використовувалась методика „Самотест шляхів розвитку” і діагностика самоактуалізації особистості. Наведемо варіанти запитань самотесту: „У мене часто з'являється бажання більше знати про себе”; „Я вважаю, що в мене немає потреби в чомусь змінюватись”; „Я впевнений у своїх силах”;

„Я вірю, що всі мої плани здійсняться”; „У мене немає бажання знати свої плюси та мінуси”; „У моїх планах я найчастіше сподіваюсь на щасливий випадок, ніж на себе”; „Я хочу краще та більш ефективно працювати”; „Я вмю примусити себе змінитися, коли це потрібно”; „Мої невдачі частіше пов'язані з невмінням працювати”; „Я цікавлюся думкою інших про мої якості та можливості”; „Мені важко самостійно домогтися того, що задумано”; „У будь-якій справі я не боюся невдач та помилок”; „Мої якості та вміння відповідають вимогам моєї професії”; „Обставини сильніші за мене, навіть якщо я дуже бажаю щось змінити”.

Результати опитування визначають один з 4 шляхів розвитку учнів: напрям А „Можу, але не бажаю змінюватись”; напрям Б „Хочу знати себе і можу вдосконалюватись”; напрям В „Не хочу знати себе і не хочу вдосконалюватись”; напрям Г „Хочу знати себе, але змінити себе не можу”. Згідно рівнів сформованості соціально-економічних знань учнів, які обрали напрям В, відносимо до низького; учнів, які обрали напрям А і Г, відносимо до середнього рівня; учнів, які обрали напрям Б, відносимо до високого рівня.

Під час експериментального дослідження ми враховували *предметний результат* формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування. До предметного результату ми відносимо: успішність з соціально-економічних дисциплін; якість засвоєння знань учнями. Методика дослідження предметних результатів формування соціально-економічних знань учнів представлена в таблиці 3.2 і описана нижче.

Таблиця 3.2

Методика
дослідження предметних результатів формування
соціально-економічних знань учнів

Компонент	Мотиваційний компонент
Критерій	Пізнавальна активність
Опис критерію	Виявлення перетворюючого, творчого ставлення індивіда до об'єкта пізнання, вибірковість у підході до об'єктів пізнання
Показник	Готовність і прагнення до оволодіння знаннями, усвідомленість знань
Методики дослідження	Вирішення професійно спрямованих завдань під час теоретичного навчання, активність під час дискусій
Компонент	Цільовий компонент
Критерій	Критерій ефективності
Опис критерію	Вибір відповідних методів, засобів, способів для досягнення поставленої мети
Показник	Системність, узагальненість знань
Методики дослідження	Змагання у вигляді ділової гри, вирішення ситуаційних завдань під час виробничого навчання
Компонент	Змістовий компонент
Критерій	Критерій успішності
Опис критерію	Здатність учнів засвоювати і опрацьовувати навчальну інформацію
Показник	Повнота знань
Методики дослідження	Поточний контроль на основі тестування
Компонент	Діяльнісний компонент
Критерій	Критерій якості

Опис критерію	Використання соціально-економічних знань на практиці, рівень засвоєння знань у процесі навчання
Показник	Оперативність знань
Методики дослідження	Розробка практично спрямованих навчальних проектів
Компонент	Результативний компонент
Критерій	Критерій результативності
Опис критерію	Набуття нової інформації на базі засвоєних раніше соціально-економічних знань
Показник	Ґрунтовність знань
Методики дослідження	Результати виконання комплексної контрольної роботи

Усвідомленість знань ми визначали як розуміння учнями зв'язків між різнопредметними знаннями при виборі способів вирішення професійно спрямованих завдань під час теоретичного навчання.

Рівень *систематизації* знань учнів перевірялася шляхом змагань під час ділової гри. Здатність учнів до *узагальнень* перевірялась за допомогою вирішення ситуаційних завдань під час виробничого навчання.

Оперативність знань ми визначали за швидкістю пошуку та застосування необхідних соціально-економічних знань у нових умовах під час виконання учнями практично спрямованих навчальних проектів.

Повнота знань визначалася за числом правильно даних відповідей під час тестування. Тести розроблялися на основі трактування соціально-економічних понять, освоєних учнем під час вивчення соціально-економічних дисциплін.

Джерелом аналізу *ґрунтовності* соціально-економічних знань учнів були комплексні контрольні роботи, які проводилися через певні проміжки часу.

3.2. Стан практики формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування

Практична діяльність ПТНЗ щодо реалізації інтегрованого підходу до структурування змісту соціально-економічних знань у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців сфери обслуговування вивчалася у процесі констатувального експерименту.

Аналіз навчальної документації показав, що нормативний курс „Основи галузевої економіки” та, переважаючий у загальнопрофесійній підготовці, курс „Основи правових знань”, розроблялися за відсутності однакових підходів (додатки В, Г). Тим не менше, можна виділити інваріантну та варіативну частини цих курсів. Інваріантна частина використана нами для формування тем інтегрованого курсу “Основи соціально-економічних знань”.

Проведення анкетування (бесід) 538 учнів, 27 викладачів та 124 працівників сфери обслуговування дало змогу наочно продемонструвати сучасний стан діяльності ПТНЗ щодо заявленої проблеми формування соціально-економічних знань. Анкети, за якими проводилося анкетування, подані у додатках Д, Е.

У даній частині дослідження ми визначали, що респонденти розуміють під соціально-економічними знаннями; основні джерела набуття соціально-економічних знань; досліджували чинники, що сприяють пристосуванню молоді до ринкових умов; досліджували мотивацію здобуття учнями соціально-економічних знань; визначали умови, що впливають на формування соціально-економічних знань під час навчання.

Паралельно показано необхідність соціально-економічних знань у професійній діяльності; з’ясовано, чи прагне молодь до підвищення соціально-економічного знання; визначено, чи сучасна система освіти

сприяє формуванню соціально-економічних знань відповідно до вимог ринку праці; виявлено основні чинники професійного вибору молоді, на які впливають соціально-економічні знання; встановлено основні шляхи підвищення рівня соціально-економічних знань молоді.

Перш за все, ми зробили аналіз життєвих цінностей молоді (додаток Л) та спробували з'ясувати місце соціально-економічних знань в житті молодої людини. Для цього в анкету було включене питання про категорію людей, для яких соціально-економічне знання є вкрай необхідними. Більшість респондентів схиляється до того, що соціально-економічні знання є необхідними для усіх категорій населення 43,3%. Але якщо мова йде про вікові групи, то молодь належить до тих, хто найбільше зацікавлений у соціально-економічному знанні (39,18%) (рис.3.1).

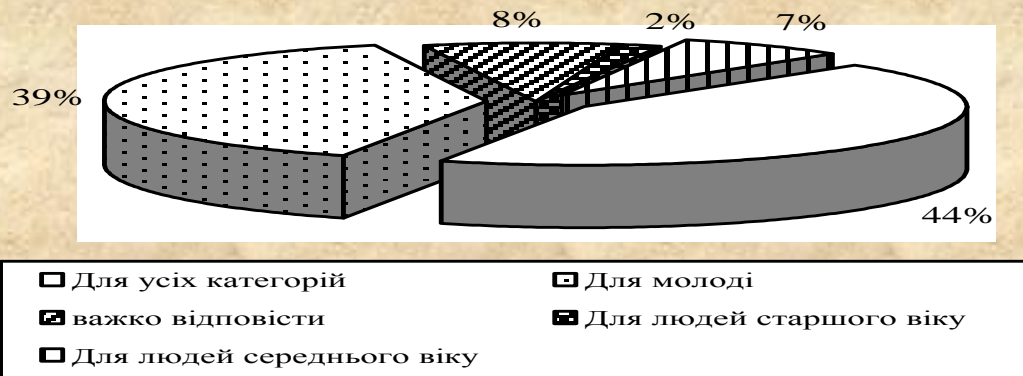

Рис. 3.1. Необхідність соціально-економічних знань для різних категорій населення

На наступному етапі ми визначали актуальність соціально-економічного знання: яке місце, на думку молоді, посідають соціально-економічні знання серед інших категорій знань. Серед усіх сфер знань важливе місце посідають професійні знання (48,97%), економічні знання (39,69%), знання у сфері освіти, науки (37,63%), знання про психологію людини (23,71%), релігійні знання (16,49%), правові знання (16,49%), політичні знання (14,95%), знання у сфері соціального захисту (11,34%),

знання у сфері моралі (9,79%), знання у сфері культури (6,7%). Як бачимо, економічним знанням молодь надає одне з перших місць (додаток И). Вони поступаються лише професійним знанням. Але у випадку, коли економічні знання є одночасно і професійними, то їм належить незаперечна першість.

Як показало дослідження, професійна діяльність більшості респондентів потребує знань з економічної термінології (57,73%). Але, на жаль, більша частина молоді лише частково сприймає сучасну економічну термінологію (55,67%), сприймає – 35,05%, взагалі не сприймає – 8,76% .

У процесі опитування ми з'ясували, що саме розуміють молоді люди під соціально-економічними знаннями, хоча респонденти не надали особливої переваги жодному з варіантів. Тому для здійснення аналізу ми умовно поділили ці відповіді на три групи. Дещо більше опитаних схиляється до відповідей, що соціально-економічні знання – це можливість зробити кар'єру (14,95 %) та можливість отримання високих прибутків (12,89%). Такі відповіді можна віднести до визначень знання як засобу професійного успіху, який молоді люди переважно пов'язують з матеріальним та професійним зростом. Разом з тим, узагальнене визначення соціально-економічних знань як джерела успіху вибрали лише 6,19% респондентів. Тому ми зробили непрямий висновок про те, що більшість опитаних недостатньо розуміє зміст таких понять, як успіх, самореалізація, досвід, культура тощо.

Майже однакову кількість голосів набрали визначення цих знань, як можливості бути незалежним (9,28%) та отримати престижну роботу (8,25%), як засобу пізнання дійсності (8,76%) та інтелектуального розвитку (7,73%). Ці відповіді можна віднести до визначень знання, як засобу особистісного розвитку. Хоча і в цьому випадку узагальнене визначення знання, як можливості самореалізації, дістало значно менше голосів – 4,64%.

До третьої групи увійшли визначення соціально-економічних знань,

як освіти в навчальному закладі (5,67%), світогляду (5,67%), життєвого досвіду (4,64%), шляху реалізації інтересів (3,61%), збереження і передачі економічної культури (0,52%). Цю групу відповідей можна віднести до визначень знання як засобу соціалізації. Таким чином, можна зробити основний висновок про те, що, у першу чергу, молоді люди пов'язують визначення соціально-економічного знання з професійним успіхом. Окрім того, отримали непрямий висновок про те, що респонденти недостатньо уявляють зміст таких соціологічних понять, як успіх, самореалізація, досвід, культура тощо. Результати наведені у таблиці 3.3.

Таблиця 3.3

**Визначення соціально-економічних знань з позицій молодих людей,
які здобувають професійну освіту**

Соціально-економічні знання це:	Частота вибору	% до усіх
Можливість зробити кар'єру	58	14,95
Можливість отримання високих прибутків	50	12,89
Можливість бути незалежним	36	9,28
Засіб пізнання дійсності	34	8,76
Можливість отримати престижну роботу	32	8,25
Основа професійної діяльності	32	8,25
Інтелектуальний розвиток	30	7,73
Джерело успіху	24	6,19
Освіта, отримана в навчальному закладі	22	5,67
Світогляд	22	5,67
Життєвий досвід	18	4,64
Можливість самореалізації	18	4,64
Шлях реалізації інтересів	14	3,61
Збереження і передача професійної культури	2	0,52

У тій частині дослідження, що вивчає основні джерела набуття соціально-економічних знань, ми спробували проаналізувати результати з позицій впливу соціальних умов (додаток К). До джерел, які безпосередньо впливають на формування соціально-економічних знань належать:

1. Освіта і навчання (52,06%)
2. Спеціалізована література (33,51%),
3. Професія (28,87%)
4. Участь у підприємницькій діяльності (22,68%)

До джерел, які зазнають впливу соціальних умов опосередковано, належать:

1. Засоби масової інформації (42,78%)
2. Розмови з родичами, друзями, колегами (33,51%)
3. Інтернет (22,16%)
4. Перебування закордоном (10,31%).

Проілюструємо ці результати за допомогою діаграми (рис.3.2).

Рис. 3.2. Джерела набуття соціально-економічних знань

Як бачимо, основними джерелами набуття соціально-економічних знань молодь вважає ті, що безпосередньо залежать від соціально-економічних умов і у більшій мірі можуть регулюватися державою.

Порівняємо описані вище результати з практикою розв'язання молодими людьми соціальних питань. У сьогоденних складних соціально-економічних умовах молоді переважно притаманне: розраховувати на свій власний життєвий досвід і можливості – 43,30%, на підтримку рідних і друзів розраховує 35,5% молоді, на набуті знання 9,28%, на соціальний захист і підтримку з боку держави лише 5,68% (рис. 3.3).

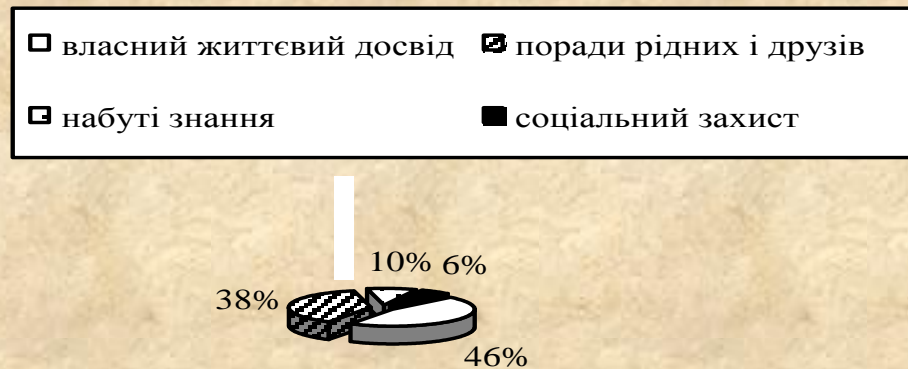

Рис. 3.3. Оцінка молоддю шляхів вирішення соціальних питань

Узагальнюючи та порівнюючи результати цих двох досліджень, можна зробити висновок про те, що хоча молодь найменше розраховує на соціальний захист і підтримку держави, але надає перевагу джерелам соціально-економічних знань, на які держава має значний вплив. Такий результат дає можливість передбачити, що вирішивши проблему підвищення соціально-економічних знань молоді на державному рівні, зміниться ситуація у соціальній захищеності молоді.

Серед потреб здобуття економічної освіти, важливе місце посідає отримання високих доходів – 43,81%, кар'єрне зростання – 39,18%, з метою започаткування власної справи – 24,74%, з метою зміни спеціальності – 23,71%, з метою перекваліфікації – 20,10%, у випадку втрати роботи, безробіття – 20,10%, для кращого орієнтування в

соціальному просторі –19,59%, щоб виїхати за кордон – 15,98%, заради диплому – 6,7%, економічна освіта виявилася непотрібною для 5,15% опитаних. Як бачимо, молоді люди надають перевагу тим обставинам, що у майбутньому принесуть матеріальний добробут і сприятимуть професійній кар'єрі. Отже, вони вважають, що економічна освіта дозволить їм власною працею забезпечити потреби. Молодь не визнає формальної економічної освіти (заради диплому). Переважна більшість не бажає працювати за кордоном, а прагне реалізуватися на Батьківщині.

Таблиця 3.4.

Потреби, що зумовлюють необхідність економічних знань

Потреби	частота	%до усіх
Отримання високих доходів	85	43,81
Кар'єрне зростання	76	39,18
З метою започаткування власної справи	48	24,74
Зміна спеціальності	46	23,71
З метою перекваліфікації	39	20,10
У випадку втрати роботи, безробіття	39	20,10
Для кращого орієнтування в соціальному просторі	38	19,59
Щоб виїхати за кордон	31	15,98
Заради диплому	13	6,7
Освіта виявилася непотрібною	10	5,15
Важко відповісти	9	4,64

Соціально-економічні знання необхідні для того, щоб домогтися кращої матеріальної забезпеченості (35,57%), для отримання хорошої роботи (35,05%), щоб краще адаптуватися до нових соціально-економічних умов (29,9%), щоб отримати бажану спеціальність, професію

(29,38%), щоб стати хорошим спеціалістом (22,68%), щоб зробити кар'єру (22,68%), щоб посісти відповідне становище в суспільстві (21,65%), щоб стати більш корисним суспільству (15,98%), щоб відчувати себе освіченою людиною (13,92%), щоб краще розуміти життя (11,86%), щоб жити і працювати серед освічених людей (9,28%), щоб завоювати повагу серед друзів та знайомих (5,15%) (див. табл. 3.5.).

Таблиця 3.5

Визначення необхідності соціально-економічних знань

Для чого людині необхідні соціально-економічні знання	частота	% до усіх
Щоб домогтися кращої матеріальної забезпеченості	69	35,57
Для отримання хорошої роботи	68	35,05
Щоб краще адаптуватися до нових економічних умов	58	29,9
Щоб отримати бажану спеціальність, професію	57	29,38
Щоб стати хорошим спеціалістом	44	22,68
Щоб зробити кар'єру	44	22,68
Щоб посісти відповідне становище в суспільстві	42	21,65
Щоб стати більш корисним суспільству	31	15,98
Щоб відчувати себе освіченою людиною	27	13,92
Щоб краще розуміти життя	23	11,86
Щоб жити і працювати серед освічених людей	18	9,28
Щоб завоювати повагу серед друзів та знайомих	10	5,15

Серед мотивів здобуття соціально-економічних знань у процесі професійної освіти найпоширенішим є отримання високих доходів (43,81%). Другим за важливістю є кар'єрне зростання (39,18%). З метою започаткування власної справи погодились би здобувати освіту 24,74% молоді. Соціально-економічні знання виявилася непотрібними для 4,64% молоді (додаток М).

Узагальнюючи та порівнюючи результати цих досліджень, можна зробити висновок про те, переважна більшість опитаних молодих людей вважають соціально-економічну обізнаність необхідною рисою, що найкращим чином сприяє пристосуванню до ринкових умов, а соціально-економічну обізнаність - необхідною рисою, що сприяє пристосуванню до ринкових умов.

Відповідність рівня соціально-економічних знань життєвим стереотипам молоді визначалася за відповідями на запитання в анкеті: „З яким з наведених тверджень ви б себе ідентифікували?” молоді люди дали наступні відповіді:

– „Я за природою діяльна людина, хоча не завжди активно використовую набуті соціально-економічні знання у своїй професійній діяльності та повсякденному житті” – 50% опитаних.

– „Я активна і діяльна людина, завжди прагну знань і активно їх використовую у своїй діяльності та повсякденному житті” – 31,44%.

– „Мені достатньо того рівня знань, що я вже досягнув, вони не потрібні мені для професійної діяльності та в повсякденному житті” – 11,34%.

– „Я людина, яка має достатній багаж знань, життєвий досвід і не потребує їх вдосконалення” – 7,22%.

На наступному кроці ми досліджували установки молоді щодо підвищення рівня їх соціально-економічної підготовленості. Оцінювались установки щодо здобуття соціально-економічних знань. На даний час переважна більшість молоді протягом тривалого часу не підвищувала рівень власних соціально-економічних знань, але має намір поглибити їх найближчим часом (29,38%), змушені постійно поглиблювати свої соціально-економічні знання відповідно до вимог виконуваної професійної діяльності чи ситуації (21,13%), порівняно недавно підвищили рівень своїх соціально-економічних знань (18,56%). Частина респондентів (15,46%) вважає, що соціально-економічні знання не є

особливо важливими в професійній діяльності та повсякденному житті. І така ж кількість молоді цілком задоволена рівнем своїх соціально-економічних знань і не потребує їх поглиблення.

З проведеного дослідження можна зробити висновок, що значна частина респондентів стосовно поглиблення соціально-економічних знань займає одну з трьох позицій: має намір це зробити, змушена постійно робити або недавно підвищила їх рівень. Така ситуація свідчить про постійний попит на здобуття нового соціально-економічного знання, що відповідає вимогам часу.

Учні пропонують різні напрями покращення соціально-економічних знань. Майже всі шляхи, запропоновані в анкеті, дістали підтримку респондентів. Але більшість схиляється до того, що основним шляхом є введення спеціального предмету в професійних навчальних закладах (33,51%). Решта напрямів за кількістю голосів практично не відрізняється. Це і економічна інформація в пресі (29,9%), і створення спеціальних програм передач на телебаченні, радіо (29,38%), і семінари, тренінги на місці роботи (28,35%), і курси підвищення кваліфікації (28,35%), і самоосвіта людини (26,29%). Реалізація цих напрямів дозволить молоді здійснити свій професійний вибір свідомо та врахувати вимоги сучасного ринку праці. Можна зробити висновок, що доцільно не зосереджуватись на одному варіанті, а комплексно розвивати різні шляхи покращення соціально-економічних знань молоді.

Наступним кроком під час констатувального експерименту було опитування учнів ПТНЗ сфери обслуговування з використанням анкети №2 (додаток Д). Окрім аналогічних попередньому опитуванню пунктів анкета містила питання щодо необхідності та структури інтегративного курсу з основ соціально-економічних знань. На питання, чи потрібно вивчати дисципліни про проблеми сучасної молоді, відповідь «так» дали 73,2% опитаних. Результати опитування стосовно актуальності соціальних проблем дали такі результати (таблиця 3.6):

Таблиця 3.6

Актуальність тем, що стосуються соціальних проблем

Якою мірою Вас зацікавили б наступні проблеми:	Частота	% до усіх
1. Державна допомога сім'ям з дітьми	240	61.86%
2. Державна допомога малозабезпеченим сім'ям	168	43.30%
3. Допомога малозабезпеченій особі, яка проживає разом з інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу	150	38.66%
4. Програма житлових субсидій	138	35.57%
5. Пенсійне страхування	134	34.54%
6. Медичне страхування	74	19.07%
7. Страхування безробіття	64	16.49%
8. Страхування тимчасової непрацездатності	46	11.86%
9. Страхування нещасного випадку на виробництві, професійного захворювання, спричиненої ними втрати працездатності	32	8.25%
10. Система надання пільг	30	7.73%
11. Система надання компенсацій	30	7.73%

Результати опитування стосовно актуальності знань з правових проблем дали такі результати (таблиця 3.7):

Таблиця 3.7

Актуальність тем, що стосуються правових проблем

Яка з наведених нижче сфер знань сьогодні у Вашому житті мають важливе значення?	Частота	% до відповідей
1. Основи пенсійного законодавства	92	23.83%
2. Законодавство з соціального захисту населення	64	16.58%
3. Житлове законодавство	64	16.58%
4. Основи спадкоємницького права	58	15.03%
5. Закони, що стосуються підприємницької діяльності у сфері малого бізнесу	44	11.40%
6. Молодіжне законодавство	38	9.84%
7. Захист прав сім'ї	26	6.74%

Особливе зацікавлення викликали питання вирішення конфліктів в усіх їх проявах. На питання про інтерес до навчальних дисциплін були дані такі відповіді: Основи економіки – 67%, Соціологія – 34%, Основи правових знань – 47%, Психологія – 71%, Технологія пошуку роботи – 6%, Соціальна політика – 14%, Конфліктологія – 83%, Соціологія молоді – 31%.

На запитання про об'єднану дисципліну, яка б містила всі вказані вище соціально-економічні знання, були дані такі відповіді:

- 1) так, дуже хотіли – 24%
- 2) так, деякою мірою – 54%
- 3) не дуже хотіли – 17%
- 4) ні, зовсім не хотіли 5%

Слід зазначити, що проведені опитування передбачали визначення не лише ставлення учнів до соціально-економічних дисциплін, а й

інженерно-педагогічних працівників до інтеграції цих знань. Результати дослідження показали, що лише 18% викладачів та майстрів виробничого навчання спроможні визначити загальні дидактичні та методичні функції системності й інтеграції знань, надають їм належного значення та відводять відповідну роль у практиці роботи. Однак близько половини опитаних викладачів не усвідомлює необхідності впровадження інтегрованих знань в навчальний процес у різних формах та позитивний вплив цих знань на якість фахової підготовки. Значна частина викладачів негативно відноситься до інтегративних процесів, оскільки пов'язує це з матеріальними втратами у зв'язку з впровадженням інтегрованих курсів тощо.

Не можна не зазначити, що вивчення проблеми формування соціально-економічних знань показало, що серед викладачів та інженерно-педагогічних працівників виникла тенденція до координації та узгодження знань навколо комплексних, професійно значущих тем програм. Деякі інженерно-педагогічні працівники роблять спроби самостійно скоординувати навчальний матеріал, розглянути окремі теми як органічну частину єдиної системи освіти. Такий підхід передбачає певні якісні зміни у педагогічному мисленні – вихід викладача за рамки власного предмета. Йому необхідно реалізувати інтегративні зв'язки між знаннями, усвідомлювати місце своєї дисципліни в цілісній системі освіти.

Як позитив, відмітимо, що учні різних курсів та випускники професійно-технічних навчальних закладів по-різному оцінюють вплив соціально-економічних знань на рівень їх фахової підготовки. Однак закономірною є тенденція до зростання з часом оцінки значущості цих знань.

Таблиця 3.8

Шляхи покращення соціально-економічних знань

Варіанти відповідей	частота	% до усіх
Введення дисципліни в професійних навчальних закладах	130	33,51
Соціально-економічні гуртки	116	29,90
Створення спеціальних навчальних програм	114	29,38
Соціально-економічні тренінги, практикуми	110	28,35
Курси	110	28,35
Самоосвіта людини	102	26,29

Таким чином, ми з'ясували роль соціально-економічного знання у професійному навчанні та діяльності учнів професійно-технічних навчальних закладів. Значна частина опитаних вважає свої економічні знання такими, що потребують спеціальної підготовки. На основі цього ми робимо висновок, що попит на соціально-економічну підготовку є вищим за існуючий рівень. На думку учнів, соціально-економічні знання допомагають пристосуватися, домогтися кращої матеріальної забезпеченості, отримати хорошу роботу, краще адаптуватися до нових соціально-економічних умов. Вони вважають, що сучасна система професійної освіти лише частково сприяє формуванню соціально-економічних знань відповідно до вимог сучасного ринку праці. На даний час система одержання соціально-економічних знань у професійних навчальних закладах потребує удосконалення, тому пропонуємо розвивати різні напрями покращення соціально-економічних знань.

Успішне завершення констатувального експерименту і сформульовані висновки дали можливість розробити програму формувального етапу експерименту.

3.3. Результати педагогічного експерименту

З метою проведення формувального етапу експерименту із загальної кількості учнів, які взяли участь у констатувальному етапі експерименту, було обрано дві групи (контрольну та експериментальну) з результатами, максимально наближеними до середніх даних констатації. Таким чином, до складу кожної із груп увійшло по 100 учнів (загалом 8 навчальних груп), які навчалися на однакових курсах. У процесі діагностичного обстеження респонденти контрольних і експериментальних груп розподілені відповідно до рівня сформованості соціально-економічних знань за відповідними критеріями:

Таблиця 3.9

Розподіл учасників формувальної частини експерименту за рівнем сформованості соціально-економічних знань учнів

Рівні сформованості	На початку дослідження, кількість учнів	
	ЕГ	КГ
Низький	42	40
Середній	43	44
Високий	15	16

Даний розподіл дозволяє вважати коректним реалізацію експериментальної програми у ЕГ і проведення порівнянь динаміки змін рівня сформованості соціально-економічних знань з представниками КГ, де навчально-виховний процес був організований належним чином, але ця програма не реалізувалася.

Вибір експериментальної і контрольної груп здійснювався за наслідками комплексного тестування, а також того факту, що навчання і проведення підсумкових тестів проводилося одним і тим же викладачем, підходи до оцінної діяльності якого залишилися незмінними; вибиралися

групи з приблизно однаковою кількістю учнів одного і того ж року навчання. Перевірка однорідності груп, а цим і правильність формування вибірки, здійснювалася з використанням t-критерію Стьюдента і можливостей електронних таблиць Excel. На основі отриманих результатів, зроблений висновок про те, що нульова гіпотеза не відкидається, і обидві вибірки відносяться до однієї генеральної сукупності, тобто, вони однорідні для рівня достовірності 0,05 (вірогідність 5%).

Сутність формувального експерименту полягала в тому, що в експериментальних групах було реалізовано педагогічні умови формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування: професійне спрямування, інтеграцію, інноваційні методичні розробки. У контрольних групах навчальний процес було організовано традиційним способом, що характеризувався стихійним характером дотримання виділених умов. Гіпотеза формувальної частини експерименту полягає у тому, що дотримання педагогічних умов підвищить рівень сформованості соціально-економічних знань.

Як зазначалося у п.3.1, для експериментальної перевірки гіпотези дослідження використовувалися як особистісні, так і предметні результати формування соціально-економічних знань учнів через параметри знань: системності, узагальненості, усвідомленості, повноти, оперативності та ґрунтовності. У такий спосіб загальна модель формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів апробувалася шляхом не тільки теоретичного, а й експериментального обґрунтування її правильності та доцільності.

Для початку розглянемо процес порівняння особистісних результатів формування соціально-економічних знань учнів відповідно до компонентів моделі (мотиваційний, цільовий, змістовий, діяльнісний, результативний).

У ході вивчення рівня мотивації (мотиваційний компонент) встановлено пріоритетні причини, які зумовлюють привабливість майбутньої професії та спонукають вивчати соціально-економічні знання (рис. 3.4). Якщо серед учнів КГ переважають причини соціальної ідентифікації, ситуаційні та тривожності, то учні ЕГ частіше зазначають соціально-ціннісні, учбово-пізнавальні і професійно-практично ціннісні. А це, безумовно, свідчить на користь активного педагогічного чинника, тобто організації інтегрованого спецкурсу, оскільки забезпечується належний рівень мотивації освоєння майбутньої професії.

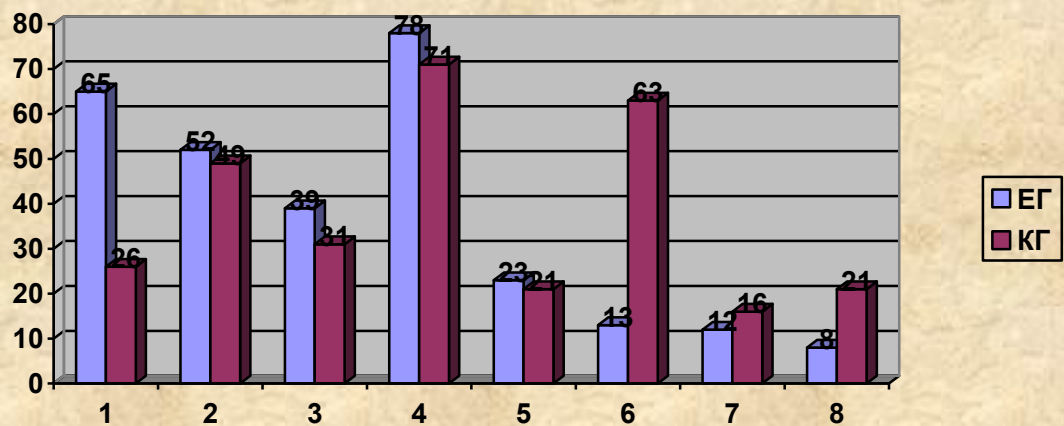

Рис. 3.4. Розподіл учнів за мотивами вибору майбутньої професії (1 – соціально-ціннісні; 2 – учбово-пізнавальні; 3 – соціальної ідентифікації; 4 – професійно і практично ціннісні; 5 – комунікативні; 6 – ситуаційні; 7 – позиційні; 8 – тривожності).

Дослідження мотиваційних впливів на навчальну діяльність показало, що учні експериментальних груп швидше вмотивовані через можливість самореалізації і роботи в колективі, аніж матеріальною стороною професії і схваленням іншими власної діяльності (див. рис. 3.5).

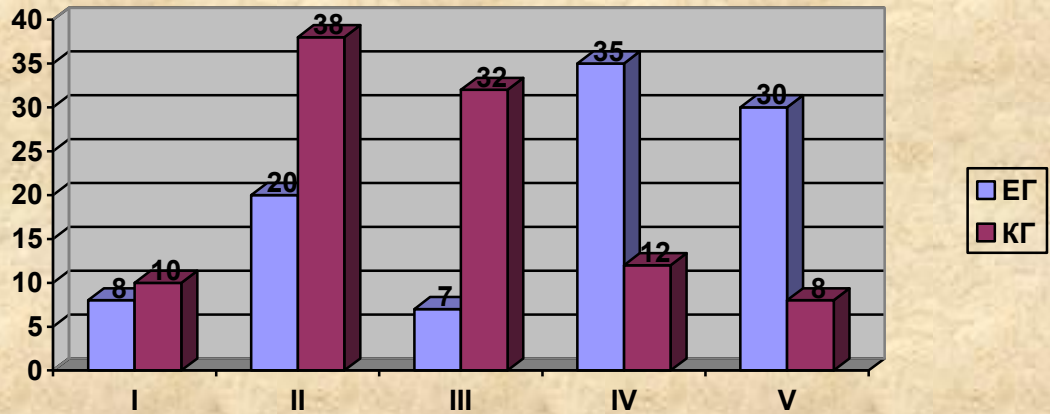

Рис. 3.5. Розподіл учнів за мотивами навчання

(I. Внутрішня мотивація. Спрямованість на процес. II. Зовнішня мотивація. Матеріальна винагорода. III. Зовнішня мотивація. Схвалення іншими. IV. Внутрішня мотивація. Самореалізація. V. Інтегративна мотивація)

На підставі проведених розрахунків, виходячи з результатів двокомпонентного аналізу мотивації, встановлений такий розподіл учнів за рівнем мотивації формування соціально-економічних знань (див. рис. 3.6).

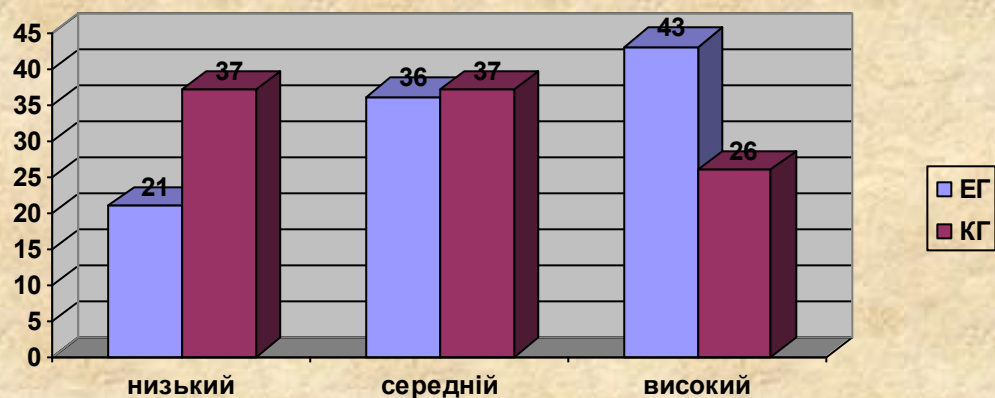

Рис. 3.6. Розподіл учнів за рівнем мотивації

На підставі проведеної роботи з визначення рівня професійного самовизначення учнів (цільовий компонент) побудовано наступний

розподіл (див. рис. 3.7). Отримані за даним критерієм результати свідчать про практичну відсутність впливу розробленого інструментарію на досягнення образу усвідомленого результату діяльності фахівців сфери обслуговування.

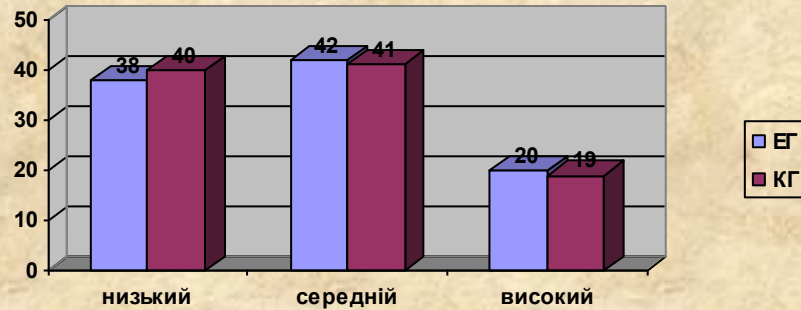

Рис. 3.7. Розподіл учнів за рівнем професійного самовизначення

Аналіз змістового компонента на основі діагностичної методики професійної відповідності показав, що більшості учасників експерименту підходить робота за професіями типу „людина – техніка”, „людина – природа”. А отже, говорити про вплив педагогічного чинника на бажання засвоювати інформацію у такому випадку є недоречним. Тут варто нагадати про низький рівень профорієнтаційної роботи у системі професійно-технічної освіти, наслідком якого і є ситуація, коли учні навчаються за фахом, який їм не зовсім підходить (йдеться лише про престиж професії і не більше) (рис. 3.8).

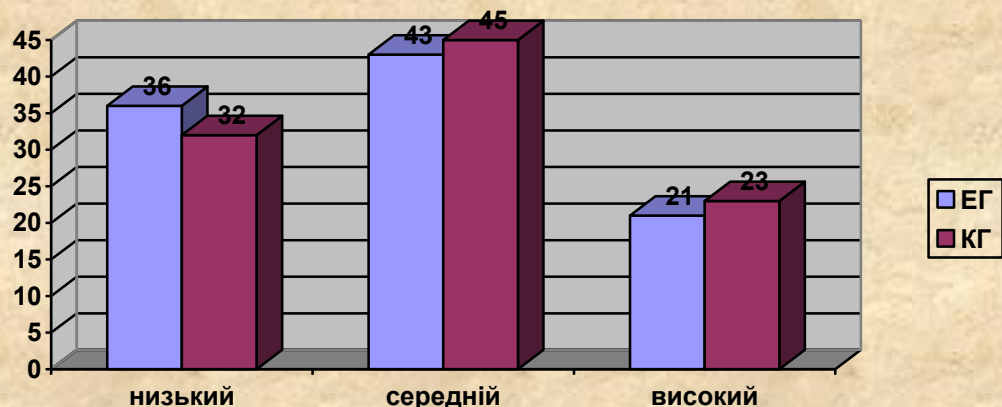

Рис. 3.8. Розподіл учнів за рівнем професійної відповідності

Кардинально іншою є ситуація з оцінки комунікативних та організаторських схильностей учнів експериментальних та контрольних груп у складі діяльнісного компоненту. Провівши відповідні розрахунки, обчисливши оцінний коефіцієнт комунікативних та організаторських схильностей на базі шкали оцінок від „1” до „5”, усі респонденти були поділені на три групи: низький рівень схильності (оцінка 1 і 2), середній рівень схильності (оцінка 3), високий рівень схильності (оцінка 4 і 5). Навіть не проводячи ґрунтовного якісного аналізу, (див рис. 3.9) стає зрозуміло, що учні експериментальної групи значно переважають своїх одногрупників у контексті здатності організувати процес навчання. Такий результат отримано внаслідок розмаїття форм і методів роботи у експериментальних групах.

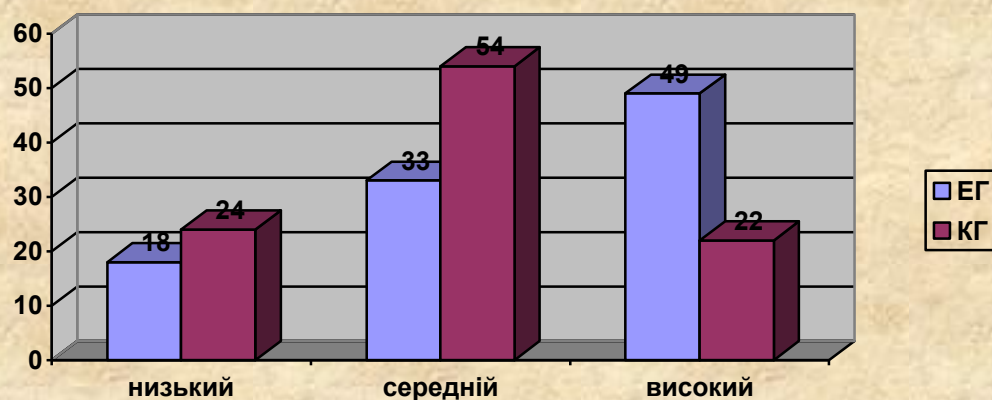

Рис. 3.9. Розподіл учнів за рівнем комунікативних та організаторських схильностей

Оцінка рівня саморозвитку у межах результативного компоненту (на користь учнів експериментальної групи), а також підсумковий розподіл учнів експериментальних та контрольних груп за рівнем особистісних результатів формування соціально-економічних знань наведено у табл. 3.10.

Таблиця 3.10

**Розподіл учнів за рівнем особистісних результатів формування
соціально-економічних знань**

Компонент	Контрольна група, %			Експериментальна група, %		
	Низький	Середній	Високий	Низький	Середній	Високий
Цільовий	40	41	19	38	42	20
Мотиваційний	37	37	26	21	36	43
Змістовий	32	45	23	36	43	21
Діяльнісний	24	54	22	18	33	49
Результативний	41	35	24	30	33	37

У такий спосіб бачимо, що учні експериментальних груп досягають кращих результатів в особистісному розвитку, що відображено на розподілі за високим рівнем мотиваційного компонента (26% у контрольній групі та 43% у експериментальній групі) та діяльнісного компонента (22% у контрольній групі та 49% у експериментальній групі). Це переконливо доводить ефективність умов, а отже доводить гіпотезу дослідження.

Оскільки особистісні результати педагогічного експерименту є лише частиною формувального етапу роботи і є швидше якісною, аніж кількісною оцінкою, наведемо процес порівняння параметрів знань учнів контрольних та експериментальних груп з метою висвітлення предметних результатів формування соціально-економічних знань відповідно до компонентів моделі.

Усвідомленість знань оцінювалася на основі рівня пізнавальної активності під час дискусій, розуміння взаємозв'язків між знаннями та правильного вибору способів вирішення професійно спрямованих завдань. Професійно спрямовані завдання позитивно впливають на рівень активності учнів як контрольних так і експериментальних груп. Але якщо активність учнів контрольних груп проявляється у звертанні за

допомогою до вчителя, то активність учнів експериментальних груп характеризує власна ініціативність. Їхня активність більше пов'язана з творчістю, яка знаходить вияв у самостійному переносі соціально-економічних знань у нову ситуацію, знаходженні альтернативних варіантів вирішення проблем, готовність і прагнення до оволодіння новими знаннями тощо. Вищий рівень усвідомленості знань учні експериментальних груп проявляють приймаючи участь у дискусіях. Шкала оцінювання професійно спрямованих завдань розбита на 3 рівні, які визначаються різним ступенем параметру усвідомленості: низький, середній, високий. Результати аналізу (у відсотках) подаються на рис 3.10.

Рис. 3. 10. Аналіз усвідомленості соціально-економічних знань учнів

Таким чином, при виконанні першої педагогічної умови щодо професійної спрямованості соціально-економічних знань на максимальне врахування змісту професійної підготовки і специфіки сфери обслуговування, зростає усвідомленість знань (учні експериментальних груп знаходяться на вищих рівнях, ніж учні контрольних груп). Як зазначають інженерно-педагогічні працівники, учні спроможні не лише зафіксувати зв'язки між знаннями, але й пояснити їх.

Системність та узагальненість знань. Системність знань учнів перевірялася за результатами змагань у формі ділової гри між командами контрольної групи та двома командами експериментальної групи. Учні

однієї з команд експериментальної групи (команда I) прослухали тематично-проблемний інтегрований курс “Основи соціально-економічних знань”, а учні іншої команди (команда II) вивчали окремі інтегровані теми соціально-економічних знань, які включалися у структуру інших навчальних предметів. В обох випадках учні експериментальних груп виявили вищий рівень системності знань. Та слід зауважити, що розподіл за рівнями дещо відрізняється. Високий рівень системності знань показали більше учнів, що прослухали тематично-проблемний інтегрований курс “Основи соціально-економічних знань” (34%), порівняно з тими учнями, що вивчали окремі інтегровані теми соціально-економічних знань (24%). (рис. 3.11).

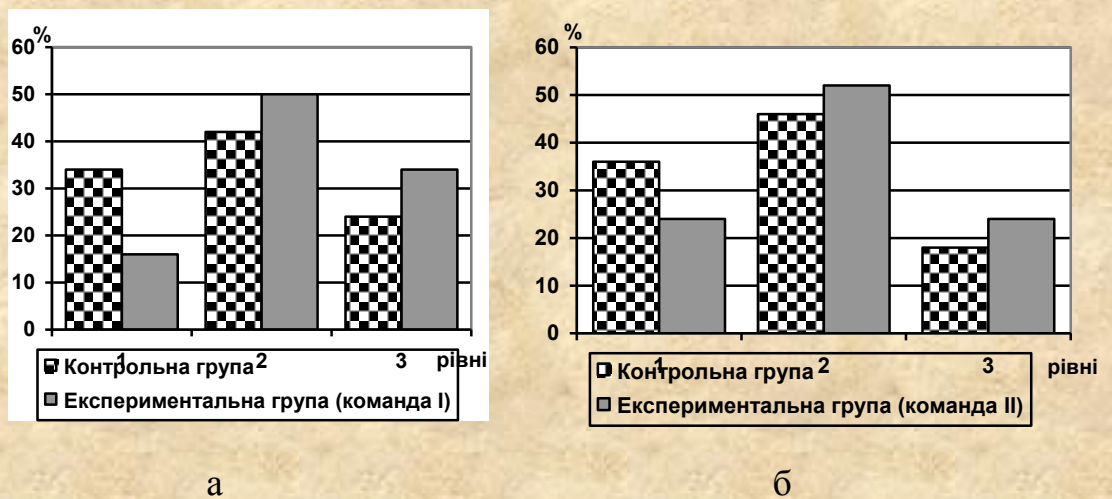

Рис. 3.11. Рівень системності соціально-економічних знань учнів

Таким чином, виконання другої педагогічної умови щодо інтеграції соціально-економічних знань в проблемно-тематичному інтегративному курсі “Основи соціально-економічних знань”, який передбачає як цілісне його вивчення, так і використання окремих тем під час вивчення інших дисциплін, підвищує системність цих знань.

Рівень узагальненості соціально-економічних знань перевірявся шляхом вирішення ситуаційних завдань під час виробничого навчання. Оцінювання проводилося як за кінцевими результатами, так і на основі аналізу використаних методів. Кількість вирішених завдань значно

відрізняються в експериментальній (82%) та контрольній (67%) групах. Окрім того різняться між собою методи вирішення ситуаційних завдань учнів експериментальних груп, які освоювали соціально-економічні знання за різними методиками: прослухали тематично-проблемний інтегрований курс “Основи соціально-економічних знань”; вивчали окремі інтегровані теми соціально-економічних знань, які включалися у структуру інших навчальних предметів; проходили соціально-економічний практикум під час виробничого навчання. Рівень узагальненості методів вирішення завдань (використання наукових підходів, нормативних документів, пошук правової бази тощо) загалом є вищим в учнів, які прослухали тематично-проблемний інтегрований курс. Учні, які вивчали окремі інтегровані теми соціально-економічних знань, деякі ситуаційні завдання вирішують на побутовому рівні, або з використанням однобічного підходу (переважно правового). Причому ці параметри є вищого рівня в експериментальних групах. Учні, які проходили соціально-економічний практикум, відрізняються вищим рівнем самостійності. Більшість цих учнів виконують завдання професійно, безпомилково або з помилками, які самостійно виправляють. Таким чином, методики навчання соціально-економічних знань впливають на рівень їх узагальнення, які відображаються у відмінних методах професійної діяльності майбутніх фахівців сфери обслуговування.

Таким чином, при виконання третьої педагогічної умови щодо варіативності методик навчання соціально-економічних знань залежно від конкретних умов, зростає узагальненість знань

Повнота знань. Критерієм успішності навчання є здатність учнів засвоювати і опрацьовувати навчальну інформацію. Повнота соціально економічних знань оцінювалась у процесі поточного контроль на основі тестування. Оцінювання проводилось за кількістю правильно даних відповідей під час тестування. Тести містили визначення соціально-

економічних понять, явищ та процесів передбачених навчальними програмами соціально-економічних дисциплін.

У контрольних та експериментальних групах порівнювалася якість навчання (відсоток учнів, які отримали добрі та відмінні оцінки): 64% - у контрольних групах та 72% - в експериментальних групах.

Оперативність відтворення знань У даному випадку ми досліджували рієнь застосування необхідних соціально-економічних знань у нових умовах під час виконання учнями практично спрямованих навчальних проектів. Результати експерименту показали, що учні контрольних груп значно більше часу витрачали на пошук необхідної інформації. Учні експериментальних груп справлялися у відведений час, подекуди перевищуючи критичні показники. Результати аналізу подаються на рис 3.12. Шкала аналізу показує середній рівень відповідних показників для усієї вибірки (мінімальний показник – 0, максимальний – 1). Для показника оперативності проводився розрахунок з урахуванням часу, витраченого на виконання поставлених завдань.

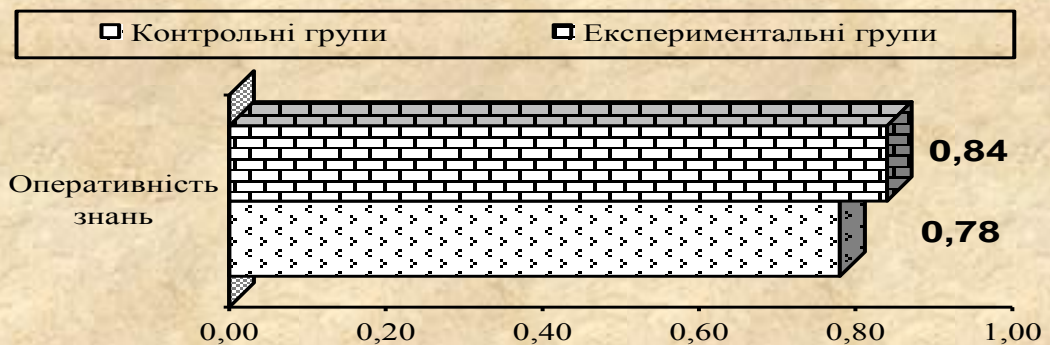

Рис. 3.12. Аналіз показників оперативності знань у процесі виконання соціально-економічних проектів

Грунтовність знань. Цей параметр визначався ступінню відтворюваності знань через певний час після вивчення відповідних дисциплін. Для перевірки ґрунтовності соціально-економічних знань учнів проводилися комплексні контрольні роботи.

Аналіз діаграми на рис. 3.13. показує, що у перші місяці ґрунтовність знань в експериментальній та контрольних групах суттєво не відрізняються. групі ґрунтовність соціально-економічних знань є дещо , ніж у контрольній групі. У більш пізні періоди спостерігається значніший спад ґрунтовності знань у контрольній групі.

Рис. 3.13. Показники ґрунтовності знань учнів

У ході аналізу було виявлено, що знання фактів і формулювання визначень у контрольній та експериментальній групах практично не відрізнялися. Разом з тим учні контрольної групи гірше виконували завдання, які вимагали таких операцій як співставлення, узагальнення, аналіз. Такий розподіл свідчить про сформованість навичок здійснення мисленевої діяльності, що сприяє підвищенню рівня ґрунтовності знань.

Як зазначено у другому розділі роботи, нами виділені три рівні сформованості соціально-економічних знань: низький, середній і високий. Для оцінки динаміки кількісних показників розподілу учнів за цими рівнями проведені відповідні розрахунки на базі визначених параметрів (рис. 3.14). Їх аналіз дозволяє зробити висновок, що соціально-економічні знання учнів експериментальної групи мають пошуково-творчі та продуктивні характеристики. Це відповідає середньому та високому рівням сформованості цих знань. Водночас учні контрольних груп показали результати, які відповідають низькому та середньому рівням.

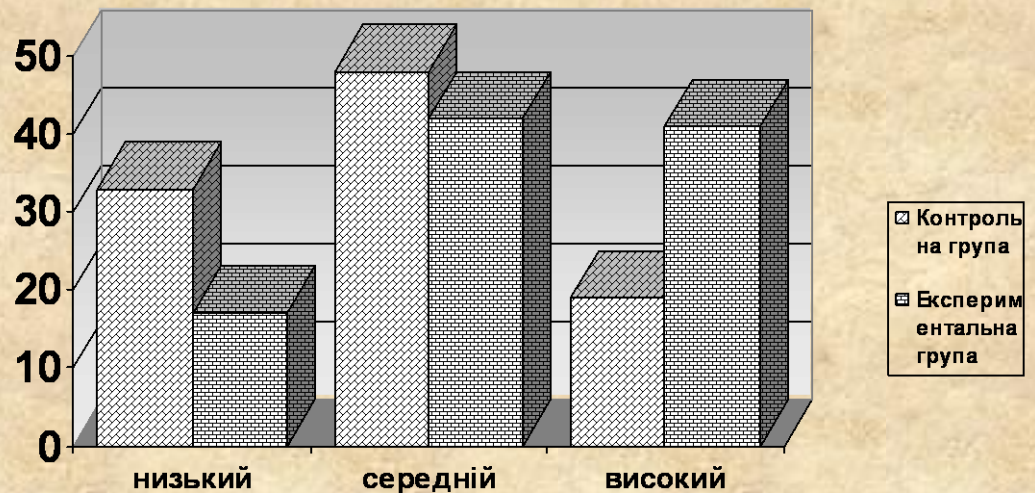

Рис. 3.14. Діаграма розподілу учнів за рівнем сформованості соціально-економічних знань в експериментальній і контрольній групах

Вірогідність отриманих результатів ми перевіряли шляхом розрахунків комплексного показника χ^2 . Одним із найважливіших моментів проведення будь-якого експерименту є перевірка достовірності отриманих вибірковими спостереженнями результатів. Порівнюючи кілька статистичних характеристик, наприклад, середні або коефіцієнти варіації, обчислені за результатами випадкових вибірок, встановлюють, чи істотна між ними різниця, оскільки вона може носити випадковий характер (коливатися) і не виражати систематичну відмінність порівнюваних ознак. Для цього порівнюються різниці між характеристиками з надійною межею, яка виражає межі випадкових варіацій (якщо різниця більша за надійну межу, то відмінність називається істотною, вона виражає систематичну відмінність порівнюваних характеристик) [35].

Під час перевірки вірогідності ми спиралися на методику описану в дослідженні О. Стечкевича [162]. Перевірка розпочиналася з

формулювання нуль-гіпотези. Її положення передбачають, що вибірки зроблені зі статистично ідентичних сукупностей. Тому відмінності між експериментальною та контрольною групами є випадковими варіаціями. На другому кроці обчислювалися теоретичні частоти (оскільки лише так можна зважити розмір вибірки) на основі даних спостережень (див. табл. 3.11).

Таблиця 3.11

Визначення теоретичних частот

Група	Вибірка			
	Об'єм	Ознаки		
		Ознака 1	Ознака 2	Ознака 3
Вибірка 1	V_1	n_{11}	n_{12}	n_{13}
Вибірка 2	V_2	n_{21}	n_{22}	n_{23}
Всього:	$V = V_1 + V_2 = S$	S_1	S_2	S_3

Для їх обчислення використано такі формули:

$$\omega_i = S/S_i, \quad n_{i1} = \omega_i \cdot V_i. \quad (3.2)$$

(ними враховано, що відношення теоретичної частоти до об'єму відповідної вибірки дорівнює відношенню суми всіх частот стосовно певної ознаки до суми всіх об'ємів). При цьому сума всіх частот у колонці (рядку) повинна дорівнювати сумі частот спостереження у колонці (рядку):

$$\sum n_{i1} = S_i, \quad \sum n_{i1} = V_i. \quad (3.3)$$

Третій крок обчислення полягав у визначенні різниць між відповідними спостережуваними і теоретичними частотами. При

цьому будь-яка колонка (або рядок) цих різниць (відхилень) повинна давати в сумі нуль внаслідок рівності сум спостережуваних і теоретичних частот.

На четвертому кроці обчислювався комплексний показник χ^2 :

$$\chi^2 = \sum_{i,j} \frac{(n_{ij}^* - n_{ij})^2}{n_{ij}}, \quad (3.4)$$

де:

n_{ij}^* – спостережувана частота (експериментальна),

n_{ij} – теоретична частота (обчислена).

Потім визначалася імовірність, що відповідає цьому значенню. Для цього при рівні значущості $\alpha=0,05$ (за надійну ймовірність вибрано показник 0,95) обчислювалося число ступенів вільності ν , яке дорівнює різниці між числом пар емпіричних і теоретичних частот і числом лінійних співвідношень між значеннями емпіричних частот:

$$\nu = (r-1) \cdot (s-1), \quad (3.5)$$

де:

r – число вибірок,

s – число характеристик, якими різняться вибірки.

П'ятий – останній крок – зводився до пошуку за таблицею верхньої границі χ_0^2 для χ^2 і їх порівняння.

При $\chi^2 > \chi_0^2$ заперечувалася нуль-гіпотеза, а отже доводилося, що відмінність між експериментальною та контрольною групами є систематичною, тобто викликана впровадженням запропонованої методики.

Ми використовували комплексний показник χ^2 для визначення

рівня навчальної діяльності для такої нуль-гіпотези: дані вибірок одержані із статистично ідентичних сукупностей, а отже, будь-яка відмінність рівнів навчальної діяльності між учнями експериментальної та контрольної групи є випадковою варіацією (див. табл.3.12).

Таблиця 3.12

Обчислення комплексного показника χ^2

Група	Результативність формування соціально-економічних знань			
	Об'єм вибірки	Кількість учнів за рівнем успішності		
		Низький	Середній	Високий
Експериментальна	100	33	48	19
Контрольна	100	17	42	41
Всього	200	50	90	60
	Теоретичні частоти			
Експериментальна	100	25	45	30
Контрольна	100	25	45	30
Всього	200	50	90	60
	Різниці між частотами			
Експериментальна	0	8	3	-11
Контрольна	0	-8	-3	11
Всього	0	0	0	0

За формулою $\chi^2=13,5867$. За табличним значенням при рівні значущості 0,05 і $\nu=(2-1)(3-1)=2$: $\chi_0^2=6,00$. Таким чином, $\chi^2 > \chi_0^2$, і ми можемо стверджувати про заперечення нуль-гіпотези, що свідчить про зростання рівня сформованості соціально-економічних знань учнів експериментальних груп за рахунок використання розробленої методики (педагогічні умови, модель, спецкурс), яка повніше моделює професійну

діяльність і забезпечує взаємозв'язок соціальних та економічних знань шляхом інтеграції змісту, методів і засобів навчання.

Аналіз результатів експерименту показав позитивні якісні зміни у процесі формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних закладів сфери обслуговування, що відбулися під впливом відповідних педагогічних умов, зокрема професійної спрямованості та інтеграції цих знань. Проблемно-інтегрований характер курсу “Основи соціально-економічних знань” підвищувала показники параметрів знань учнів. Збереження індивідуальних ознак елементів знань при їх інтеграції суттєво підвищувало кількість учнів, які оперували вищими рівнями засвоєння знань, які набували творчого, осмисленого характеру.

Інтеграція соціально-економічних знань дозволила усунути дублювання тем при структуруванні проблемні блоки соціального, економічного та особистісного спрямування. За допомогою професійного спрямування зросла доступність змісту навчання, що є особливо важливим саме у професійно-технічній школі.

Позитивні зміни відбулися у показниках сформованості соціально-економічних знань. Розглянемо деякі приклади. Учні експериментальних груп давали більш повні відповіді на запитання, використовували знання з суміжних предметів, виявляли глибше розуміння суті соціально-економічних знань та вміли застосувати їх у практичних ситуаціях.

В учнів експериментальних груп виявлено здатність порівнювати результати різних підходів до подій та розглядати їх всебічно. Аналіз робіт з інтегрованих тем показав зростання кількості вирішених завдань за відповідний проміжок часу. Позитивні тенденції використання соціально-економічних знань на практиці зберігаються і у випускників експериментальних груп, які навчаються далі або ж працюють за фахом.

Інтеграція знань сприяє розвитку прогностичних аспектів мислення, оскільки базується на міждисциплінарних асоціаціях. Це дозволило позитивно вплинути на мотивацію навчання. Окрім того відбувається

інтеграція цілей і мотивів, яка підпорядковується цілям професійної підготовки за певним профілем (у нашому випадку, сфера обслуговування).

Варіативність методик навчання соціально-економічних знань залежно від конкретних умов дістала схвалення викладачів та майстрів виробничого навчання, оскільки це підвищує якість професійної підготовки. Навчання за варіативними методиками отримало також позитивну оцінку самих учнів.

Таким чином, якісний аналіз засвідчив ефективність педагогічних умов формування соціально-економічних знань учнів (професійної спрямованості й інтеграції знань, варіативності методик їх формування). Результати кількісного аналізу показали позитивний вплив запропонованих змін на рівень сформованості соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування, що підтвердило правильність гіпотези дослідження. Узагальнення результатів дослідно-експериментальної роботи показало ефективність педагогічних умов, переваги запропонованих підходів та дієвість моделі формування соціально-економічних знань учнів ПТНЗ сфери обслуговування.

Висновки до третього розділу

У процесі констатувального експерименту встановлено: що саме молоді люди розуміють під соціально-економічними знаннями; основні джерела набуття соціально-економічних знань; визначено чинники, що сприяють пристосуванню до ринкових умов; досліджено мотивацію здобуття учнями соціально-економічних знань; визначено умови, що впливають на формування соціально-економічних знань під час навчання. Експериментально доведено необхідність соціально-економічних знань у професійній діяльності; з'ясовано, що молодь прагне до підвищення соціально-економічних знань; визначено, що сучасна система професійно-

технічної освіти недостатньо сприяє формуванню соціально-економічних знань; виявлено чинники професійного вибору молоді, на які впливають соціально-економічні знання; встановлено основні шляхи підвищення рівня соціально-економічних знань молоді.

Соціально-економічним знанням молодь визначає одне з перших місць. Вони поступаються лише професійним знанням. Але у випадку, коли соціально-економічні знання є одночасно і професійними, то їм належить незаперечна першість. Значна частина опитаних вважає свої економічні знання такими, що потребують спеціальної підготовки. На основі цього ми робимо висновок, що попит на соціально-економічну підготовку є вищим за існуючий рівень. На думку учнів, соціально-економічні знання допомагають домогтися кращої матеріальної забезпеченості, отримати хорошу роботу, краще адаптуватися до нових соціально-економічних умов. Вони вважають, що сучасна система професійної освіти лише частково сприяє формуванню соціально-економічних знань відповідно до вимог сучасного ринку праці. На даний час система набуття соціально-економічних знань у професійних навчальних закладах потребує удосконалення, тому потрібно розвивати різні напрями покращення соціально-економічних знань.

Сутність формувального експерименту полягала в тому, що в експериментальних групах було реалізовано педагогічні умови формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування: професійне спрямування, інтеграцію, інноваційні методичні розробки. Гіпотеза формувальної частини експерименту полягає у тому, що дотримання педагогічних умов підвищить рівень сформованості соціально-економічних знань. Під час експериментального дослідження формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування враховувався як предметний (рівень професійного самовизначення учнів, мотивацію або інтерес учнів, рівень сформованості

соціально-економічної поведінки учнів), так і особистісний результати (успішність з соціально-економічних дисциплін та якість засвоєння знань учнями). Учні експериментальних груп досягають кращих результатів в особистісному розвитку, що відображено на розподілі за високим рівнем мотиваційного компонента (26% у контрольній групі та 43% у експериментальній групі) та діяльнісного компонента (22% у контрольній групі та 49% у експериментальній групі). Це доводить ефективність педагогічних умов формування соціально-економічних знань учнів ПТНЗ сфери обслуговування, а, отже, доводить гіпотезу дослідження.

ВИСНОВКИ

1. Оновлення стандартів професійної освіти згідно з технологічним та економічним розвитком є особливо актуальним для сфери обслуговування. Важливим інструментом забезпечення якісної професійної підготовки є впровадження інтегративних процесів і їх ефективне використання у формуванні змісту освіти.

На сучасному етапі необхідно формувати нове мислення майбутнього фахівця, основою якого має стати ринкове сприйняття реалій суспільного життя. У процесі вивчення економічних дисциплін розв'язується завдання формування в учнів адекватного економічного мислення, а результатом є економічно обґрунтована практична діяльність. Освоєння учнями соціальних знань дозволяє будувати взаємовідносини з іншими людьми, суспільством, довкіллям та самим собою, тобто визначають їх поведінку в соціумі. Особливо важливі вони для майбутніх фахівців сфери обслуговування.

Соціально-економічні знання трактуємо як систему світоглядних уявлень про сутність соціально-економічних процесів, які сприяють формуванню усвідомленої професійно-економічної поведінки, мислення та взаємовідносин майбутнього фахівця. Педагогічний контекст дає можливість розглядати ці знання як педагогічно адаптовані основи відповідних наук, як єдність відповідних знань, умінь і навичок, як досвід творчої самостійної діяльності емоційно-ціннісного ставлення. Формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів ми розглядаємо в таких аспектах: історичному, загальнонауковому, філософському, соціологічному, економічному, психологічному, педагогічному.

Загальнонауковою базою формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів є системний, структурний, соціокультурний, інформаційний, гуманістичний і

компетентісний підходи. Кожний із цих підходів має свої переваги та сфери застосування.

2. Педагогічними умовами формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування є такі: професійна спрямованість соціально-економічних знань на максимальне врахування змісту професійної підготовки і специфіки сфери обслуговування; інтеграція соціально-економічних знань у спеціальному проблемно-інтегративному курсі “Основи соціально-економічних знань”, який передбачає як цілісне його вивчення, так і використання окремих тем під час вивчення інших дисциплін; варіативність методик навчання соціально-економічних знань залежно від конкретних умов. Доцільним є впровадження нового виду інтегративних курсів, зокрема: тематично-проблемного інтегрованого курсу. Такий курс суттєво відрізняється від традиційного інтегрованого курсу, що формується як один навчальний предмет та однозначно передбачає вивчення лише в цілісності.

У моделі відображено взаємозв'язок суб'єктивного, об'єктивного та предметного чинників. Під час розробки моделі формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування нами виділено проблемні блоки соціального, економічного й особистісного спрямування. Цілісність формування соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування забезпечують взаємопов'язані компоненти: мотиваційний, цільовий, змістовий, діяльнісний, результативний.

3. Тематично-проблемний інтегрований курс “Основи соціально-економічних знань” за рахунок зовнішньої інтеграції може викладатися як цілісний навчальний предмет (спецкурс), а за рахунок внутрішньої інтеграції його окремі теми можуть включатися у структуру інших навчальних предметів. Пропонується під час формування соціально-

економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів обирати один із варіантів: етапна методика викладання факультативного проблемно-тематичного інтегрованого курсу “Основи соціально-економічних знань”, конкретні методики на основі окремих тем інтегрованого курсу, соціально-економічний практикум.

4. Експериментально перевірено вплив соціально-економічних знань на рівень професійної відповідності учнів ПТНЗ сфери обслуговування. Виявлено, що незначна кількість годин, відведених на їх вивчення, й обмежений вибір дисциплін не дозволяють забезпечити належний рівень соціально-економічної підготовки учнів. Основним шляхом покращення соціально-економічних знань майбутніх фахівців сфери обслуговування є введення інтегрованих соціально-економічних дисциплін у професійно-технічних навчальних закладах.

У процесі констатувального експерименту встановлено, що саме молоді люди розуміють під соціально-економічними знаннями; виявлено основні джерела набуття соціально-економічних знань; визначено чинники, що сприяють пристосуванню до ринкових умов; досліджено мотивацію здобуття учнями соціально-економічних знань; визначено умови, що впливають на формування соціально-економічних знань під час навчання.

Формувальний експеримент засвідчив високу ефективність запропонованих змін, пов'язаних із професійним спрямуванням та інтеграцією соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування. Узагальнення результатів дослідно-експериментальної роботи показало позитивні зрушення як у предметних, так і в особистісних результатах формування соціально-економічних знань. Якісний і кількісний аналіз отриманих даних доводить переваги запропонованих підходів та ефективність моделі формування соціально-економічних знань учнів ПТНЗ сфери обслуговування. Припущення, що реалізація педагогічних умов

позитивно впливає на рівень сформованості знань, виявилось вірним.

Результати дослідження можуть бути використані на таких рівнях: Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України під час розробки державних стандартів професійно-технічної освіти; Науково-практичного центру професійно-технічної освіти НАПН України для подальшої розробки методичних матеріалів щодо навчання соціально-економічних дисциплін; професійно-технічних навчальних закладів, що здійснюють підготовку фахівців сфери обслуговування; для розробки програм, а також спецкурсів соціальних та економічних дисциплін.

Проведене дослідження, звісно, не вичерпує всіх аспектів проблеми формування соціально-економічних знань майбутніх фахівців сфери обслуговування у професійно-технічних навчальних закладах. Перспективними напрямками подальшого пошуку є дослідження інноваційних технологій формування соціально-економічної компетентності майбутніх фахівців сфери обслуговування.

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО**

На правах рукопису

ЯКИМОВИЧ ОЛЬГА НЕСТОРІВНА

УДК 377.1:33

**ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗНАНЬ
УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
СФЕРИ ОБСЛУГОВУВАННЯ**

13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

ДОДАТКИ

Науковий керівник:
доктор педагогічних наук,
старший науковий співробітник
Козловська І.М.

Вінниця – 2011

Додаток А

Аспекти соціально-економічних знань

Педагогічний контекст	Аспекти	Представники	Основні положення
	Історичний	Аристотель Дідро Д. Гегель Г. Конт О. Д'аламбер Ж. Шлегель Ф.	Базується на дослідженні етапів та закономірностей розвитку та взаємодії знання. Знання розглядаються як динамічне утворення, що на кожному етапі розвитку встановлює чи заперечу свою істинність.
	Загально-науковий	Журавлев В. Мельник В. Семенюк Е. Урсул А.	Встановлює взаємозв'язки і взаємовплив різних галузей знання. Тракує знання як педагогічно адаптовану основу наук. Соціально-економічні знання розглядаються як прикладні знання на основі міжпредметного зв'язку, або як група знань на стикові наук.
	Філософський	Белл Д. Андрущенко В. Генецинський Петрушенко В.	В основі розвитку соціально-економічного знання лежать суперечності між потребами особистості та вимогами суспільства.
	Соціологічний	Вебер М. Вебер А. Шелтинг А. Штарк В. Парсонс Т. Лукач Д. Маннгейм К. Шеллер М. Шюц А. Бергер П. Лукман Т.	Визначає залежність знання від соціальних чинників: суспільства в цілому, класів, інституцій, соціальних відносин. Досліджує соціальні особливості передачі знань.
	Економічний	Токвіль А. Мізес Л. Лагутін В. Пилипенко В. Суїменко Є. Лібанова Е.	Досліджує залежність професійного успіху від ступеня володіння соціально-економічними знаннями. Тракує знання як продукт освіти.
	Психологічний	Фестінгер Л. Маслоу А. Роменець В. Киричук О. Платонов К. Леонт'єв А	Знання як ціннісне утворення, індивідуальний та соціальний аспекти знання. Розвиток теорій потреб, когнітивного дисонансу, діяльності тощо.

Додаток Б

Підходи до формування соціально-економічних знань

		Представники	Основні положення
		Структурний	Ставская Н. Мелюхін С.
Підходи	Системний	Берталанфі Л. Боулдунг К. Блауберг И.	Розглядає знання як певну систему. Полягає в розробці моделі, здатної інтегрувати знання різного роду в одну загальну дисципліну.
	Інформаційний	Семенюк Є. Махлуп Ф.	Розглядає знання як джерело інформації. Дає можливість узагальнити соціально-економічні знання на єдиній інформаційній основі.
	Соціо-культурний	Романовський Н. Донченко О. Кримський С. Головаха Є.	Розглядає знання як компонент культури. знання трактуються як певний ахетип, за допомогою якого передається досвід з покоління до покоління
	Гуманістичний	Бахтін М. Вознюк О. Тарасенко Г. Серета В.	Економічні знання забезпечують формування таких якостей особистості, які сприяють професійній адаптації, соціалізації, економічній поведінці майбутнього фахівця
	Компетентнісний	Балл Г. Хуторський А. Зеєр Е. Дубасенюк О. Кузьміна М. Маркова А. Безпалько В. Черепехіна О. Зязюн І. Шаргун Т. Матійків І. Андрієвська В.	Дозволяє визначити вплив рівня сформованості соціально-економічних знань на результативність професійної підготовки, професійного становлення та професійного розвитку майбутніх фахівців

Додаток В

Тематика типової навчальної програми „Основи галузевої економіки і підприємництва” фахівців сфери обслуговування

Теми курсу “Основи галузевої економіки та підприємництва”	Кравець	Перукар	Продавець продовольчих товарів	Продавець непродовольчих товарів	Соціальний робітник
	Основи організації управління підприємством	Галузева структура економіки України	Ринкова система господарювання	Економічна основа торгівлі в ринкових умовах	Загально-економічна і галузева структура
	Кадри підприємств і продуктивність праці	Структура і механізм функціонування ринкової економіки	Соціально - економічне значення торгівлі	Ціноутворення в ринковій економіці	Міжнародний розподіл праці і форми зовнішньоекономічної діяльності
	Виробнича діяльність структур підприємства. Ефективність використання виробничих фондів	Державна підтримка розвитку підприємства і підприємницької діяльності	Підприємництво як форма діяльності в ринкових умовах	Роздрібна та оптова торгівля	Економіка розміщення галузей промисловості
	Якість продукції та економічна ефективність	Підприємство як організаційна основа бізнесу	Ресурси торговельних підприємств	Товарні запаси	Виробничий потенціал промисловості
	Оплата праці	Основи організації управління підприємством сфери послуг	Основи ціноутворення та податки	Підприємництво в торгівлі. Підприємство, як суб’єкт підприємницької діяльності	Концентрація виробництва і розмір підприємств в промисловості
		Планування підприємницької діяльності	Результати господарської діяльності торговельного підприємства	Матеріальні та нематеріальні активи торговельних підприємств	Спеціалізація і кооперування в промисловості
		Виробнича діяльність підприємських структур. Ефективність використання виробничих фондів		Витрати обороту торговельних підприємств	
		Реорганізація і ліквідація підприємств сфери послуг		Прибуток та рентабельність торговельних підприємств	
		Фінансова база підприємства сфери послуг		Оподаткування торговельних підприємств	

ДОДАТОК І

Тематика типової навчальної програми “Основи правових знань” фахівців сфери обслуговування

Теми курсу “Основи правових знань”	Кравець	Перукар	Продавець продовольчих товарів	Продавець непродовольчих товарів	Соціальний робітник
	Правове регулювання господарських відносин в сфері побутового обслуговування населення та швейної галузі	Право - соціальна цінність, складова частина загальнолюдської культури. Поняття та ознаки правової держави	Право – соціальна цінність, складова частина загальнолюдської культури. Поняття та ознаки правової держави	Правове регулювання господарських відносин у галузі торгівлі	Основи пенсійного законодавства
	Захист господарських прав та інтересів. Розгляд господарських спорів	Конституційні основи України	Конституційні основи України	Захист господарських прав та інтересів. Розгляд господарських спорів	Законодавство з соціального захисту населення
	Праця, закон і ми	Цивільне право і відносини, що ним регулюються	Правові основи професійно-технічної освіти	Праця, закон і ми	Житлове законодавство
	Адміністративний проступок і адміністративна відповідальність	Господарство і право	Цивільне право і відносини, що ним регулюються	Адміністративний проступок і адміністративна відповідальність	Основи спадкоємницького права
		Захист господарчих прав та інтересів. Розгляд господарчих спорів	Господарство і право	Злочин і покарання	
		Правове регулювання господарських відносин у галузі торгівлі, побутового обслуговування населення та громадського харчування		Правова охорона природи. Охорона природи – невід’ємна умова сталого економічного та соціального розвитку України	
		Праця, закон і ми		Подружжя, батьки, діти – їхні права і обов’язки вельних підприємств	
		Адміністративний проступок і адміністративна відповідальність			
		Злочин і покарання			
	Правова охорона природи. Охорона природи – невід’ємна умова економічного та соціального розвитку України				
	Подружжя, батьки, діти – їхні права і обов’язки				

Додаток Д

Анкета №1

1 Для Вас соціально-економічні знання – це: (один варіант)

- 1 Засіб пізнання дійсності;
- 2 Світогляд ;
- 3 Основа професійної діяльності;
- 4 Можливість отримання високих прибутків;
- 5 Можливість зробити кар'єру;
- 6 Шлях реалізації інтересів;
- 7 Інтелектуальний розвиток;
- 8 Можливість самореалізації;
- 9 Можливість бути незалежним;
- 10 Освіта отримана в навчальному закладі;
- 11 Джерело успіху;
- 12 Можливість отримати престижної роботи;
- 13 Збереження і передача економічної культури і економічних традицій;
- 14 Життєвий (соціальний) досвід;
- 15 Засіб відтворення культури;
- 16 Інше (вказіть)_____

2 Як Ви почуваєте себе у сьогоднішній соціально-економічній ситуації?

- 1 Впевнено;
- 2 Відчуваю деяке розгублення;
- 3 Відчуваю розчарування, безвихідь;
- 4 Навколишні зміни не турбують мене;
- 5 Важко відповісти.

3 У сьогоднішніх умовах на чю допомогу Ви найбільше розраховуєте?

- 1 На набуті знання;
- 2 На власний життєвий досвід і можливості;
- 3 На підтримку рідних і друзів;
- 4 На соціальний захист і підтримку з боку держави;
- 5 Важко відповісти;
- 6 Інше _____

4 Як Ви думаєте, кому легше пристосуватись до сучасних соціально-економічних умов?

- 1 Молодим людям;
- 2 Людям середнього віку;
- 3 Людям старшого віку;
- 4 У всіх вікових груп рівні можливості;
- 5 Важко відповісти.

5 Визначте для себе основні джерела набуття Вами соціально-економічних знань:

- 1 Професійна діяльність;
- 2 Спеціалізована література;
- 3 Освіта, навчання, тренінг-програми;
- 4 Участь у підприємницькій діяльності;
- 5 Відвідування курсів, лекторіїв;

- 6 ЗМІ (журнали, газети, радіо, телебачення);
- 7 Інтернет;
- 8 Розмови з родичами, друзями, колегами по роботі;
- 9 Робота за кордоном;
- 10 Інше _____

(відзначте усі відповіді з якими Ви погоджуєтесь):

6 Визначте, які з чинників є вагомими для пристосування населення до ринкових умов:

- 1 Отримання хорошої освіти;
- 2 Отримання високого рівня якості і стандарту економічних знань;
- 3 Стажування за кордоном;
- 4 Престижна робота;
- 5 Впливові знайомства;
- 6 Матеріальний достаток;
- 7 Започаткування власної справи;
- 8 Робота у державних структурах;
- 9 Робота у комерційних структурах;
- 10 Інше (вказіть) _____

11 Важко відповісти.

(не більше 3-х варіантів)

7 Серед наведених нижче рис визначте ті, які на Вашу думку найкращим чином сприяють Вашому пристосуванню (адаптації) до ринкових умов:

- 1 Риса необхідна
- 2 Риса не потрібна
- 3 Важко відповісти

- Працелюбність
- Активність, ініціатива
- Освіченість
- Соціально-економічна обізнаність
- Винахідливість
- Єдність слова і діла
- Життєва кмітливість
- Сміливість, рішучість
- Вміння пристосовуватися
- Хитрість
- Сила волі
- Компетентність
- Наполегливість
- Впевненість в собі
- Комунікабельність
- Нечесність
- Ощадливість
- Впертість
- Почуття гумору
- Схильність до ризику.

8 З поданого переліку зазначте те, що повинна , на Вашу думку, забезпечувати держава людині:

- 1 Працевлаштування;
- 2 Надання безпроцентних кредитів;
- 3 Допомогу у відкритті власної справи;
- 4 Збільшення розміру допомоги по безробіттю;
- 5 Безкоштовну освіту, просвіту;
- 6 Створення спеціальних служб для молоді;
- 7 Разові грошові виплати;
- 8 Зниження податків для молодих підприємців;
- 9 Безкоштовні юридичні консультації;
- 10 Нічого.
- 11 Інше (вказіть)_____

не більше 3-х відповідей

9 Чи відіграє у даний час освіта важливу роль для забезпечення добробуту людини?

- 1 Так;
- 2 Деякою мірою;
- 3 Ні;
- 4 Важко відповісти.

10 Серед запропонованих Вам життєвих цінностей визначте ті, які є для Вас найважливішими:

- 1 Цікава робота;
- 2 Власне здоров'я і здоров'я рідних;
- 3 Житлові умови;
- 4 Соціальні гарантії держави;
- 5 Власний бізнес, підприємництво;
- 6 Надійні друзі;
- 7 Матеріальна забезпеченість;
- 8 Релігійність;
- 9 Можливість реалізувати свої здібності;
- 10 Сім'я;
- 11 Матеріальна незалежність від інших людей;
- 12 Політична стабільність держави;
- 13 Економічна стабільність держави.

азначте не більше 3-х варіантів

11 За яких обставин Ви б погодилися здобувати економічну освіту?

- 1 Для кращого орієнтування в соціальному просторі;
- 2 Втрата роботи, безробіття;
- 3 Зміна спеціальності, професії;
- 4 Кар'єрне зростання;
- 5 З метою перекваліфікації;
- 6 Отримання високих доходів;
- 7 З метою започаткування власної справи;
- 8 Заради диплому;
- 9 З тим, щоб виїхати за кордон;
- 10 Важко відповісти;

11 Мені така освіта не потрібна;

12 Інше (вказіть) _____

****виберіть не більше 3-х варіантів*

Для чого, на Ваш погляд, людині потрібні соціально-економічні знання:

1 Щоб краще адаптуватися до нових економічних умов;

2 Щоб домогтися кращої матеріальної забезпеченості;

3 Отримати бажану спеціальність, професію;

4 Посісти відповідне становище в суспільстві;

5 Отримати хорошу роботу;

6 Завоювати повагу серед друзів та знайомих;

7 Відчувати себе освіченою людиною;

8 Стати більш корисним суспільству;

9 Зробити кар'єру;

10 Жити та працювати серед освічених людей;

11 Стати хорошим спеціалістом;

12 Краще розуміти життя;

13 Важко відповісти;

14 Вважаю, що таких знань взагалі не потрібно;

15 Інше (вказіть) _____

не більше 3-х відповідей

13 Чи підвищуєте Ви рівень соціально-економічних знань?

1 Постійно підвищую;

2 Підвищую час від часу;

3 Підвищував в недалекому минулому;

4 Мені не потрібно покращувати свій рівень соціально-економічних знань.

14 Якщо так, то чи підвищення кваліфікаційного рівня передбачає (-ло) набуття економічних знань?

1 Так, повністю;

2 Частково;

3 Ні.

15 На Вашу думку, кому сьогодні легше знайти роботу?

1 Молодим спеціалістам;

2 Можливості однакові у різних вікових категорій;

3 Цінуються люди з досвідом і стажем роботи, тому старшим легше знайти роботу;

4 Важко відповісти.

16 У даний час для отримання бажаного місця праці людині потрібно:

1 Мати бажання працювати;

2 Мати зв'язки з впливовими людьми;

3 Мати відповідний рівень освіти та знань;

4 Допомога родичів, друзів;

5 Важко відповісти.

17 На даний час особисто Ви:

1 Порівняно недавно підвищили рівень своїх економічних знань у відповідності до нових вимог часу та професійної діяльності;

2 Протягом тривалого часу не підвищували рівень власних соціально-економічних

знань, але маєте намір поглибити їх найближчим часом (закінчити навчальний заклад, відвідати курси, семінари);

3 Цілком задоволені рівнем своїх соціально-економічних знань і не потребуєте їх поглиблення;

4 Змушені постійно поглиблювати свої соціально-економічні знання відповідно до вимог виконуваної професійної діяльності чи ситуації;

5 Вважаєте, що соціально-економічні знання не є особливо важливими в професійній діяльності та повсякденному житті.

один варіант

18 Які шляхи, на Ваш погляд, є найбільш ефективними для досягнення матеріального добробуту (відмітьте усі варіанти з якими Ви погоджуєтесь)?

1 Наявність власного бізнесу;

2 Талант;

3 Керівна посада;

4 Знання;

5 Сумлінна праця;

6 Освіта;

7 Вигідний шлюб, спадщина, виграш;

8 Участь у політиці;

9 Ініціативність, рішучість, вміння добиватися свого;

10 Заробіток за кордоном;

11 Інше (вказіть) _____

не більше 3-х варіантів

19 Зазначте основні шляхи покращення соціально-економічних знань населення:

1 Курси підвищення кваліфікації;

2 Семінари, тренінги на місці роботи;

3 Створення спеціальних програм передач на телебаченні, радіо;

4 Інформація в пресі;

5 Введення предмету в навчальних закладах;

6 Самоосвіта людини;

7 Інше

не більше 2-х варіантів

20 Для якої вікової категорії населення соціально-економічні знання є вкрай необхідними?

1 Для молоді;

2 Для людей середнього віку;

3 Для людей старшого віку;

4 Для усіх категорій населення;

5 Важко відповісти.

21 Чи вимагає Ваша професійна діяльність знань з економічної термінології?

1 Так

2 Ні

22 Яка з наведених нижче сфер знань сьогодні у Вашому житті мають важливе значення?

- 1 Знання у сфері соціального захисту;
- 2 Економічне знання;
- 3 Знання у сфері освіти, науки;
- 4 Знання у сфері культури;
- 5 Політичне знання;
- 6 Знання у сфері права;
- 7 Знання у сфері моралі;
- 8 Релігійне знання;
- 9 Знання про психологію людини;
- 10 Професійні знання;
- 11 Інше (вказіть) _____

не більше 3-х відповідей

23 Якою мірою, на Ваш погляд, необхідні соціально-економічні знання для наступних соціальних груп і категорій населення?

- 1 абсолютно не потрібні
- 2 2
- 3 3
- 4 4
- 5 вкрай необхідні

- Керівники, адміністратори великих промислових підприємств
- Державні службовці
- Політики
- Менеджери, керівники нижчої ланки
- Бізнесмени, приватні підприємці
- Працівники сфери обслуговування, торгівлі
- Спеціалісти технічного профілю
- Спеціалісти гуманітарного профілю
- Інтелігенція
- Військові, службовці МВС, СБУ
- Наймані працівники
- Низькокваліфіковані та некваліфіковані працівники
- Фермери, селяни
- Студенти
- Пенсіонери
- Безробітні

24 З яким з нижченаведених тверджень Ви б сьогодні себе ідентифікували?

- 1 “Я активна і діяльна людина, завжди прагну до освоєння нових соціально-економічних знань і активно їх використовую у своїй діяльності та повсякденному житті”;
- 2 “Я за природою діяльна людина, хоча не завжди активно використовую набуті соціально-економічні знання у своїй професійній діяльності та повсякденному житті”;
- 3 “Я людина, яка має достатній багаж соціально-економічних знань, життєвий досвід і не потребує їх вдосконалення”;
- 4 “Мені достатньо того рівня соціально-економічних знань, що я вже досягнув, вони не потрібні мені для професійної діяльності та в повсякденному житті”.

(одна відповідь)

25 Чи маєте Ви спеціалізовану економічну освіту?

- 1 Так
- 2 Ні

26 Якщо так, то якого освітнього рівня?

- 1 Вищий навчальний заклад;
- 2 Професійно-технічний навчальний заклад;
- 3 Інститут підвищення кваліфікації та перекваліфікації;
- 4 Курси;
- 5 Інше (вказіть)

27 Чи сприймаєте Ви сучасну економічну термінологію?

- 1 Так, сприймаю;
- 2 Сприймаю лише частково;
- 3 Взагалі не сприймаю.

28 Чи сучасна система освіти в Україні сприяє формуванню соціально-економічних знань відповідно до вимог сучасного ринку праці?

- 1 Так, сприяє;
- 2 Частково сприяє;
- 3 Практично не сприяє;
- 4 Абсолютно не сприяє;
- 5 Важко відповісти.

29 Які навчальні заклади, на Вашу думку, дають більш якісний рівень освіти?

- 1 Приватні;
- 2 Державні;
- 3 І приватні, і державні;
- 4 Жодні з них;
- 5 Важко відповісти.

30 Чи можете сказати Ви, що Ваші соціально-економічні знання

- 1 Так
- 2 Швидше так, ніж ні
- 3 Швидше ні, ніж так
- 4 Ні
- 5 Важко відповісти

- Адекватні (відповідають сучасним вимогам ринку праці)
- Сприяють отриманню високих прибутків
- Потребують спеціальної підготовки
- Дають можливість зробити кар'єру
- Дають можливість започаткувати власну справу
- Допомагають пристосуватися до ринкових умов

31 Чи розумієте Ви зміст економічних категорій і понять?

- 1 Розумію та оперую ними;
- 2 Розумію лише окремі з них;
- 3 Практично не розумію, але використовую;
- 4 Взагалі не розумію.

32 Який з шляхів працевлаштування, на даний час, на Вашу думку, є найбільш поширеним?

- 1 Через центри зайнятості, біржі праці;
- 2 Особисті зв'язки, допомога знайомих;
- 3 За скеруванням з навчальних закладів;
- 4 За оголошенням;
- 5 Самостійне працевлаштування;
- 6 Важко відповісти.
- 7 Інше

(вказуйте один варіант відповіді)

33 Чи маєте Ви намір у найближчому майбутньому поглибити свої соціально-економічні знання?

- 1 Займаюся цим в даний час;
- 2 Збираюся зробити це незабаром;
- 3 Порівняно недавно зробив це;
- 4 Ні, не збираюся.

34 Чи всім у наш час необхідні соціально-економічні знання?

- 1 Так
- 2 Ні
- 3 Не зовсім

35 Які соціально-економічні категорії Ви розумієте?

- 1 Економіка
- 2 Реформи
- 3 Ринок
- 4 Попит
- 5 Пропозиція
- 6 Безробіття
- 7 Ринок праці
- 8 Споживання
- 9 Конкуренція
- 10 Зайнятість
- 11 Власність
- 12 Приватизація
- 13 Фірма
- 14 Акцизний збір
- 15 Бюджет
- 16 Податок
- 17 Валютний курс
- 18 Тіньова економіка
- 19 Експорт
- 20 Імпорт
- 21 Інфляція
- 22 Споживчий кошик

36 Які з них Ви використовуєте в повсякденному житті та в професійній діяльності?

- 1 Економіка
- 2 Реформи
- 3 Ринок

- 4 Попит
- 5 Пропозиція
- 6 Безробіття
- 7 Ринок праці
- 8 Споживання
- 9 Конкуренція
- 10 Зайнятість
- 11 Власність
- 12 Приватизація
- 13 Фірма
- 14 Акцизний збір
- 15 Бюджет
- 16 Податок
- 17 Валютний курс
- 18 Тіньова економіка
- 19 Експорт
- 20 Імпорт
- 21 Інфляція
- 22 Споживчий кошик

37 Чи легко Вам пристосуватись до нових економічних умов?

- 1 Так;
- 2 Скоріше так, ніж ні;
- 3 Скоріше ні, ніж так;
- 4 Ні.

38 На Вашу думку, яким має бути шлях розвитку економіки України?

- 1 Західний тип - розвиток приватного підприємництва з регулятивним втручанням держави;
- 2 Економіка радянського типу, яка виключає володіння приватною власністю;
- 3 Американський тип - розвиток вільного підприємництва з мінімальним втручанням держави;
- 4 Змішаний тип.

одна відповідь

39 Що для вас особисто є найголовнішим у вашому житті?

- 1 авторитет, повага
- 2 творче самовираження
- 3 забезпечення найбільш необхіднішим
- 4 приналежність до певної соціальної групи
- 5 безпека та комфорт
- 6 Інше

одна відповідь

40 Підприємець для Вас - це:

- 1 людина яка дбає лише про своє збагачення ;
- 2 людина яка заробляючи гроші (сплачуючи податки) сприяє економічному розвитку держави;
- 3 людина яка експлуатує найманих працівників;
- 4 людина яка реалізовує свої здібності, задатки;

5 людина яка займається махінаціями і тим самим приносить шкоду державі;

6 людина яка дбає про свій добробут та добробут нащадків;

7 Інше

одна відповідь

41 Чи схвалюєте Ви розвиток приватного підприємництва в Україні ?

1 Цілком схвалюю;

2 Швидше схвалюю, ніж не схвалюю;

3 Зовсім не схвалюю;

4 Швидше не схвалюю, ніж схвалюю;

5 Важко відповісти.

одна відповідь

42 Підприємницька діяльність, на Вашу думку - це:

1 Стель життя;

2 Спосіб самореалізації;

3 Спосіб одержання високих доходів;

4 Виробництво товарів і послуг;

5 Творчий процес пов'язаний з інноваційною діяльністю;

6 Вміння ризикувати

7 Важка праця;

8 Розвиток криміногенних процесів.

одна відповідь

43 Яка з позитивних рис найбільш виражена в підприємстві ?

1 Допомога людям у самореалізації;

2 Надання населенню тих послуг, які державний сектор неспроможний надати;

3 Насиченість ринку великим асортиментом товару;

4 Інше

одна відповідь

44 На Вашу думку, чим необхідно володіти для того, щоб започаткувати власну справу?

1 Організаційними здібностями;

2 Стартовим капіталом;

3 Ідеєю;

4 Інформацією;

5 Підприємницькими здібностями;

6 Вмінням передбачати та прогнозувати хід подій;

7 Підтримкою впливових людей;

8 Підтримкою родичів, близьких, знайомих;

9 Для мене особисто започаткувати власну справу не є можливим.

45 На Вашу думку, в якій соціально-економічній сфері можна найефективніше реалізувати приватну ініціативу ?

1 Торгівля;

2 Виробництво товарів;

3 Сфера послуг;

- 4 Посередництво;
- 5 Освіта, культура;
- 6 Розважальний та туристичний бізнес;
- 7 Інформаційна сфера.
- 8 Інше (вказіть)

одна відповідь

46 Що є основним мотиваційним спонуканням до підприємницької діяльності, на Вашу думку?

- 1 інтерес до економічних знань
- 2 прагнення швидко забезпечити матеріальний достаток і високий рівень життя
- 3 бажання принести користь суспільству
- 4 прагнення бути більш незалежним, самостійним
- 5 самореалізація, розкриття своїх особистісних якостей
- 6 прагнення змінити існуючий статус і зробити кар'єру у новій для себе сфері діяльності
- 7 підприємництво-це єдиний спосіб вижити сьогодні

одна відповідь

47 На Вашу думку, в який спосіб можна найефективніше реалізувати підприємницький задум ?

- 1 Власними силами дотримуючись чинного законодавства;
- 2 Використовуючи особисті зв'язки з державними службовцями;
- 3 Використовуючи особисті і "пробивні" якості;
- 4 Використовуючи допомогу кримінальних елементів.
- 5 Інше

одна відповідь

48 З яким з нижченаведених тверджень Ви б сьогодні себе ідентифікували?

- 1 “Я активна і діяльна людина, завжди прагну реалізовувати свої задуми та цілі”;
- 2 “Я за природою активна і діяльна людина, хоча мені не завжди достатньо умов для реалізації своїх задумів”;
- 3 “Я людина, яка задовольняється тим, що має і не докладаю зусиль для зміни становища та умов свого життя”;
- 4 “Я людина, яка вважає, що обставини склалися таким чином коли будь-які зміни в житті неможливі”.

одна відповідь

49 Вкажіть будь-ласка, які найбільш негативні моменти притаманні сучасному підприємництву в Україні ?

- 1 Низька культура обслуговування;
- 2 Незадовільна якість товарів та послуг;
- 3 Нехтування загальнолюдськими цінностями;
- 4 Загроза довкіллю;
- 5 Великий ризик матеріальних втрат;
- 6 Непослідовність економічних перетворень;
- 7 Відсутність соціальних гарантій для найманих працівників;
- 8 Негативне ставлення суспільства до підприємництва;

9 Інше

не більше 3-х варіантів

50 Якими, на Вашу думку, особистими якостями повинен володіти підприємець?

1 Володіє

2 Повинен володіти

3 Важко відповісти

- Чесність
- Безкорисливість
- Конформність (вміння пристосовуватись до будь-якої ситуації)
- Практичність
- Моральність
- Релігійність
- Підлість
- Відповідальність
- Енергійність, спритність
- Самовпевненість
- Контактність, комунікабельність
- Самоконтроль
- Винахідливість та кмітливість
- Цілеспрямованість
- Патріотизм
- Сила волі
- Неконфліктність

51 Якщо б Ви планували зайнятись підприємницькою діяльністю, то який тип стратегії своєї діяльності Ви б обрали?

1 Використання високотехнологічних передових технологій, пов'язаних з високим ризиком та організаційною складністю

2 Використання винаходів інших людей, пов'язаних з меншим ризиком

3 Націленість на незначну частку ринку з перспективою досягнення в ній монопольного становища

4 Модифікація вже існуючих продуктів або їх властивостей

5 інше (вказіть)

одна відповідь

52 Що на Вашу думку, є головним для підприємця, як суб'єкта економічної діяльності?

1 цілеспрямованість

2 власні цінності та переконання

3 мотивація

4 цілісність особистості

5 цінності та переконання інших людей

6 організованість, дисциплінованість

7 результативність, продуктивність

8 Інше (вказіть)

не більше 3-ох варіантів

53 На Вашу думку, якими цінностями керуються підприємці у своїй професійній діяльності?

- 1 Мати надійних партнерів у бізнесі
- 2 Бути незалежними і самостійно вирішувати свої проблеми
- 3 Досягти високого рівня життя
- 4 З мінімальними зусиллями отримати великий грошовий прибуток
- 5 Реалізувати свої професійні якості та творчі ідеї
- 6 Мати близьких за духом соратників, колег по роботі
- 7 Сприяти своєю діяльністю вирішенню суспільством важливих проблем
- 8 Праця над складними та цікавими проблемами
- 9 Завжди і у всьому в бізнесі керуватися нормами суспільної моралі
- 10 Досягти високої ділової репутації
- 11 Працювати без перевантажень
- 12 Інше

не більше 3-х варіантів

54 Якому з нижче наведених типів підприємницької діяльності Ви надаєте (надали б) перевагу?

- 1 виробництво невідомих споживачам продуктів, з якісно новими властивостями
- 2 впровадження нових засобів виробництва, необов'язково з використанням наукових відкриттів, а можливо, з новим підходом до використання вже існуючих
- 3 освоєння нового збуту галузю промисловості країни
- 4 залучення нових джерел сировини чи напівфабрикатів
- 5 введення нових організаційних підходів та форм

одна відповідь

56 Якому типу економічної системи Ви надаєте перевагу?

- 1 вільне підприємництво (США, Канада)
- 2 узгоджене вільне підприємництво (Німеччина)
- 3 адміністративно-командна система (колишній СРСР)
- 4 розподільчий соціалізм (Швеція)
- 5 ринковий соціалізм (колишня Югославія)
- 6 Інше

одна відповідь

57 У своєму повсякденному житті (поведінці, вчинках) Ви керуєтеся:

- 1 Особистими переконаннями, принципами, цінностями
- 2 Обставинами, що склалися на даний момент
- 3 Інше

58 Як Ви вважаєте, для того, щоб людині домогтися успіху в Україні сьогодні, якою мірою важливо...

- 1 Не має значення
- 2 Не дуже важливо
- 3 Важко сказати
- 4 Достатньо важливо
- 5 Дуже важливо

- Мати престижну освіту
- Мати потрібні знайомства
- Мати високий професіоналізм, кваліфікацію, стаж
- Володіти власністю, початковим капіталом
- Належати до впливової партії, організації
- Мати заможних родичів
- Мати талант, здібності
- Мати потрібну інформацію
- Вміти генерувати ідеї
- Мати соціально-економічні знання
- Вміти втілювати ідеї

59 Які з нижче наведених груп (типів, видів) цінностей є для Вас найактуальнішими?

- 1 цінності матеріального життя (необхідні для відтворення людства природні ресурси, засоби і продукти праці)
- 2 цінності творчості та самореалізації (необхідні для реалізації себе в житті)
- 3 моральні цінності (необхідні для життєдіяльності суспільства)
- 4 культурні цінності (особисті, загальнонаціональні.....)
- 5 Інше

60 На Вашу думку, який з чинників є найбільш визначальним при реалізації підприємницького задуму?

- 1 економічний стан держави;
- 2 політична ситуація в державі;
- 3 домінуючі цінності суспільства;
- 4 правове середовище держави;
- 5 соціокультурне середовище підприємництва;
- 6 технологічне середовище;
- 7 географічне середовище;
- 8 інформаційне середовище;
- 9 Інше

61 Яка з нижченаведених соціально-економічних функцій є найбільше характерною для українського підприємця?

- 1 ресурсна (мобілізація капіталу та матеріальних ресурсів)
- 2 організаційна (організація виробництва, збут, маркетинг, реклама)
- 3 творча (генерація ідей, новаторство, ризик)
- 4 Інша

одна відповідь

62 Як Ви вважаєте, хто більшою мірою здатний до підприємницької діяльності?

- 1 чоловіки;
- 2 жінки;
- 3 немає різниці;
- 4 важко відповісти.

63 Яке Ваше ставлення до особи жінки-підприємця?

- 1 позитивне;
- 2 більш позитивне, ніж негативне;

- 3 більш негативне, ніж позитивне;
- 4 негативне;
- 5 важко відповісти.

64 Що особисто Вас спонукало (могло б) започаткувати особисту справу?

- 1 прагнення швидко забезпечити матеріальний достаток;
- 2 прагнення бути незалежним, самостійним;
- 3 прагнення зробити кар'єру;
- 4 прагнення реалізувати свої організаторські здібності, особисті якості;
- 5 прагнення принести користь суспільству;
- 6 інтерес, бажання зайнятися чимось новим;
- 7 за будь-яких умов не буду займатися підприємництвом;
- 8 інше

65 Якщо б у Вас була можливість започаткувати власну справу, з чого б Ви починали в першу чергу?

- 1 звернувся б за отриманням дозволу на організацію власної справи (реєстрація, отримання патенту, ліцензії);
- 2 встановлював б контакти з потенційними партнерами (замовниками, покупцями тощо);
- 3 намагався б отримати позику, кредит;
- 4 намагався б знайти приміщення, сировину, обладнання;
- 5 звернувся б за консультацією до фахівців;
- 6 порадився б з родичами, близькими.

Дякуємо за щирі відповіді !!!

Додаток Е

Анкета №2

1. Назвіть якості людини, які для Вас є важливими:

- 1) почуття власної гідності і незалежності;
- 2) особиста відповідальність за свою долю;
- 3) самостійний вибір життєвого шляху і досягнення щастя;
- 4) рішучість забезпечити собі життя та існування власною працею;
- 5) бажання самоутвердитися в житті;
- 6) терплячість;
- 7) працьовитість.

2. Соціально-економічні знання потрібні для:

- 1) пізнання дійсності;
- 2) світогляду;
- 3) професійної діяльності;
- 4) отримання високих прибутків;
- 5) кар'єри;
- 6) реалізації інтересів;
- 7) інтелектуального розвитку;
- 8) самореалізації;
- 9) незалежності;
- 10) отримання престижної роботи;
- 11) збереження і передачі економічної культури і економічних традицій ;
- 12) Інше
(вказіть) _____

3. Чи потрібні соціально-економічні знання молоді?

- 1) так, дуже потрібні;
- 2) так, частково потрібні;
- 3) ні, не потрібні

4. На Вашу думку, чи потрібно вивчати дисципліни про проблеми сучасної молоді?

- 1) так
- 2) ні

5. Основними труднощами з якими стикається сучасна молодь є:

- 1) безробіття;
- 2) рівень освіти;
- 3) проблеми з житлом;
- 4) проблема вибору професії;
- 5) проблема соціальної захищеності

б) створення сім'ї.

6. Якою мірою Вас зацікавили б наступні проблеми (дайте відповідь у балах по кожному рядку, де 5– дуже цікавить, 1 – зовсім не цікавить):

1. Державна допомога сім'ям з дітьми	1	2	3	4	5
2. Державна допомога малозабезпеченим сім'ям	1	2	3	4	5
3. Допомога малозабезпеченій особі, яка проживає разом з інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу	1	2	3	4	5
4. Програма житлових субсидій	1	2	3	4	5
5. Пенсійне страхування	1	2	3	4	5
6. Медичне страхування	1	2	3	4	5
7. Страхування безробіття	1	2	3	4	5
8. Страхування тимчасової непрацездатності	1	2	3	4	5
9. Страхування нещасного випадку на виробництві, професійного захворювання, спричиненої ними втрати працездатності	1	2	3	4	5
10. Система надання пільг	1	2	3	4	5
11. Система надання компенсацій	1	2	3	4	5

7. Скажіть, якою мірою необхідні для Вас знання з права (дайте відповідь у балах по кожному рядку, де 5– дуже необхідні, 1 – зовсім не

потрібні):

1. Основи пенсійного законодавства	1	2	3	4	5
2. Законодавство з соціального захисту населення	1	2	3	4	5
3. Житлове законодавство	1	2	3	4	5
4. Основи спадкоємницького права	1	2	3	4	5
5. Закони, що стосуються підприємницької діяльності у сфері малого бізнесу	1	2	3	4	5
6. Молодіжне законодавство	1	2	3	4	5
7. Захист прав сім'ї	1	2	3	4	5

8. Чи цікавлять Вас проблеми конфліктів між:

- 1) учнем і групою;
- 2) різними групами;
- 3) учнями і викладачами;
- 4) учнем і учнем.

9. На Вашу думку, соціальна робота, це:?

- 1) допомога проблемним сім'ям;
- 2) соціальний захист людини у несприятливих життєвих ситуаціях;
- 3) працевлаштування;

4) робота з людьми з особливими потребами (інваліди, хворі, сироти, працевдатні тощо).

5)

іше _____

10. Якою мірою Вас зацікавили б наступні навчальні дисципліни (дайте відповідь у балах по кожному рядку, де 5– дуже цікавить, 1 – зовсім не цікавить):

1. Основи економіки	1	2	3	4	5
2. Соціологія	1	2	3	4	5
3. Основи правових знань	1	2	3	4	5
4. Психологія	1	2	3	4	5
5. Соціальна робота	1	2	3	4	5
6. Соціальна політика	1	2	3	4	5
7. Конфліктологія	1	2	3	4	5
8. Соціологія молоді	1	2	3	4	5

11. Чи

хотіли б Ви щоб у вашому навчальному закладі ввели об'єднану дисципліну, яка б містила всі вказані вище соціально-економічні знання?

- 1) так, дуже хотіли
- 2) так, деякою мірою;
- 3) не дуже хотіли;
- 4) ні, зовсім не хотіли.

12. Вкажіть Ваш вік, стать і майбутню професію.

Вік	Стать		Професія
	Чол.	Жін.	

Додаток Ж

Тест-опитувальник спрямованості навчальної мотивації

Прочитайте кожне твердження й оцініть свою згоду або незгоду з ним, використовуючи для цього зазначені в дужках позначки: правильно – (++)); мабуть, правильно – (+); мабуть, неправильно – (-); неправильно – (--))».

1. Вивчення даного предмета дає мені можливість дізнатися багато важливого для себе, виявити свої здібності.
2. Навчальний предмет мені цікавий, і я хочу знати з даного предмету якнайбільше.
3. У вивченні цього предмета мені достатньо тих знань, які я одержую на заняттях.
4. Навчальні завдання з цього предмета мені нецікаві, я їх виконую, тому що цього вимагає викладач.
5. Труднощі, які виникають під час вивчення цього предмета, роблять його для мене ще більш захоплюючим.
6. Під час вивчення цього предмета, крім підручників і рекомендованої літератури, самостійно читаю додаткову літературу.
7. Вважаю, що складні теоретичні питання з цього предмета можна було б не вивчати.
8. Якщо щось не виходить з цього предмета, намагаюся розібратися й дійти до суті.
9. На заняттях з цього предмета в мене часто буває такий стан, коли "зовсім не хочеться вчитися".
10. Активно працюю й виконую завдання тільки під контролем викладача.
11. Навчальний матеріал з цього предмета з інтересом обговорюю у вільний час зі своїми друзями.
12. Намагаюся самостійно виконувати завдання з цього предмета, не

люблю, коли мені підказують і допомагають.

13. Якщо є можливість намагаюся списати виконання завдань у товаришів або прошу когось виконати завдання за мене.

14. Вважаю, що всі знання з цього предмета є цінними й, якщо є можливість, потрібно засвоїти їх якомога більше.

15. Оцінка з цього предмета для мене важливіша, ніж знання.

16. Якщо я погано підготовлений до заняття, то особливо не засмучуюсь і не переживаю.

17. Мої інтереси й захоплення у вільний час пов'язані з даним предметом.

18. Даний предмет дається мені важко, і мені доводиться змушувати себе виконувати навчальні завдання.

19. Якщо через хворобу (або з інших причин) я пропускаю заняття з даного предмета, то мене це засмучує.

20. Якби це було можливо, то я виключив би даний предмет з розкладу.

Додаток 3

Експериментальна навчальна програма

“ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗНАТЬ”

(ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН)

№ з/п	Тема	Кількість годин	
		Всього	з них лабораторно-практичні роботи
1.	Вступ.	1	
2.	Особистість в суспільстві та економіці. Соціально-економічне значення сфери обслуговування.	5	2
3.	Соціалізація особистості в сучасних соціально-економічних умовах. Професійна адаптація фахівців сфери обслуговування.	2	
4.	Соціально-економічна нерівність в суспільстві. Професійне зростання працівника сфери обслуговування.	4	2
5.	Конфлікти і засоби їх подолання. Міжособистісні стосунки під час надання послуг.	4	2
6.	Людина в системі відносин власності. Податки та ціноутворення у сфері послуг.	2	
7.	Соціально-економічні питання праці і забезпечення зайнятості молоді. Конкурентоспроможність фахівців сфери обслуговування.	2	
8.	Особливості правового регулювання життєдіяльності людини та підприємництва в сфері обслуговування. Оплата праці.	8	4
9.	Соціальний захист і безпека людини. Соціальні гарантії.	2	
	Всього годин:	30	10

Пропонований курс забезпечує формування соціально-економічних знань на соціальному, економічному та особистісному рівнях.

На соціальному рівні учень повинен знати: поняття про соціум і соціальні

науки; соціальні ролі; соціальні спільноти та групи; соціальну структуру суспільства; соціальну адаптацію; особливості соціалізація особистості в сучасних соціально-економічних умовах; основні етапи соціалізації людини; поняття професійної адаптації; особливості професійної адаптації фахівців сфери обслуговування; соціально-економічну структура суспільства; справедливість і рівність; соціальну політику держави; основні напрямки соціального захисту людини; соціальне страхування; соціальні гарантії, поняття про соціальну, економічну та соціально-економічну мобільність; види соціальної мобільності; про професійну мобільність населення; про працевлаштування та кар'єру.

На економічному рівні учень повинен знати: поняття про економіку як суспільний феномен; про соціально-економічне значення сфери обслуговування; про економічні якості людини; про економічні інтереси; про мотиви і стимули економічної діяльності людини; про економічну культуру; про економічну поведінку; про економічну соціалізацію людини; поняття про економічну та соціально-економічну мобільність; про працевлаштування та кар'єру; про власність і підприємництво; про структуру відносин власності; про формування культури підприємництва; про податки та ціноутворення у сфері послуг; про поняття праці як складової економічної діяльності людини; про оплату праці; про сучасний стан зайнятості молоді; про конкурентоспроможність на ринку праці; поняття молоді і підприємництво; про правове регулювання молодіжного підприємництва в Україні.

На особистісному рівні учень повинен знати: про особистість; про економічні якості людини; про економічні інтереси; про мотиви і стимули економічної діяльності людини; про професійну компетентність; про вимоги до професійної культури фахівця сфери обслуговування; про формування культури підприємництва; про професійне зростання фахівців сфери обслуговування; про міжособистісні стосунки під час надання послуг; про професійне зростання фахівців сфери обслуговування; про професійну освіту; про самовизначення та саморозвиток особистості.

Тема 1. Вступ

Предмет і завдання курсу. Поняття про економіку як суспільний феномен.
Поняття про соціум і соціальні науки.

Тема 2. Особистість в суспільстві та економіці. Соціально-економічне значення сфери обслуговування.

Особистість. Соціальні ролі. Соціальні спільності та групи. Соціальна структура суспільства. Соціальна адаптація. Економічні якості людини. Економічні інтереси. Мотиви і стимули економічної діяльності людини. Економічна культура та економічна поведінка. Професійна компетентність та професійна культура.

Лабораторно-практичні роботи:

1. Проаналізувати економічні якості фахівця сфери обслуговування.
2. Вимоги до професійної культури фахівця сфери обслуговування.

Тема 3. Соціалізація особистості в сучасних соціально-економічних умовах. Професійна адаптація фахівців сфери обслуговування.

Поняття «соціалізація». Основні етапи соціалізації людини. Економічна соціалізація людини. Поняття професійної адаптації. Професійна адаптація фахівців сфери обслуговування.

Тема 4. Соціально-економічна нерівність в суспільстві. Соціальний захист і безпека людини. Соціальні гарантії.

Соціально-економічна структура суспільства справедливість і рівність. Соціальна політика держави. Основні напрямки соціального захисту людини. Соціальне страхування. Соціальні гарантії.

Лабораторно-практичні роботи:

1. Аналіз прикладів соціальної мобільності населення.
2. Аналіз трудової мобільності населення та прогнозування кар'єри.

Тема 5. Конфлікти і засоби їх подолання. Міжособистісні стосунки під час надання послуг.

Поняття конфлікту. Класифікація. Причини виникнення. Способи вирішення та попередження. Конфлікти у професійній діяльності. Міжособистісні стосунки під час надання послуг.

Лабораторно-практичні роботи.

1. Аналіз та вирішення конфліктних ситуацій.
2. Стиль конфлікту. Типи поведінки людей в конфлікті.

Тема 6. Людина в системі відносин власності. Податки та ціноутворення у сфері послуг.

Право на власність. Власність і підприємництво. Структура відносин власності. Формування культури підприємництва. Податки та ціноутворення у сфері послуг.

Тема 7. Соціальні питання праці і забезпечення зайнятості молоді. Конкурентоспроможність фахівців сфери обслуговування.

Праця як складова економічної діяльності людини. Оплата праці. Сучасний стан зайнятості молоді. Орієнтації молоді в сучасних соціально-економічних умовах. Конкурентоспроможність фахівців сфери обслуговування.

Тема 8. Особливості правового регулювання життєдіяльності людини та підприємництва в сфері обслуговування.

Права та обов'язки молоді. Особливості молодіжного законодавства в Україні. Молодь і підприємництво. Правове регулювання молодіжного підприємництва в Україні.

Лабораторно-практичні роботи:

1. Аналіз прав та обов'язків молоді.
2. Основні законодавчі акти щодо підтримки молоді.

3. Участь молоді у підприємницькій діяльності.
4. Державна підтримка молодіжного підприємництва.

Тема 9. Ринок праці. Професійне зростання працівника сфери обслуговування.

Конкурентоспроможність на ринку праці. Поняття про соціальну, економічну та соціально-економічну мобільність. Види соціальної мобільності. Професійна мобільність населення. Працевлаштування та кар'єра. Професійне зростання фахівців сфери обслуговування. Професійна освіта. Самовизначення та саморозвиток.

Професійно спрямовані завдання (для учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування)

Вид навчальної діяльності	Зміст навчання
Співставлення	1. Дайте визначення та співставте поняття індивід, особистість, індивідуальність.
Аналіз	2. Які найважливіші економічні якості фахівця сфери обслуговування на сучасному ринку праці?
Визначення	3. В чому полягає зміст основних етапів соціалізації людини?
Аналіз	4. Які фактори спричиняють соціально-економічну нерівність населення у суспільстві?
Визначення	5. У чому полягає трудова мобільність особистості? Наведіть приклад на працівнику сфери обслуговування.
Осмислення	6. Які причини виникнення конфліктів у трудовому колективі. Наведіть приклад на організації сфери послуг, використовуючи картографію конфлікту.
Узагальнення	7. У чому полягає значення інституту приватної власності для сучасного соціально-економічного розвитку України?
Визначення	8. Визначте і розмежуйте поняття «формальний лідер» та «неформальний лідер» в колективі.
Аналіз	9. Проаналізуйте сучасний стан молодого фахівця сфери обслуговування на ринку праці? Які професійні якості необхідні для успішного працевлаштування?
Осмислення	10. У чому полягає правова підтримка держави молодіжного підприємництва у сфері обслуговування?

Додаток И

Актуальність соціально-економічних знань

Яка з наведених нижче сфер знань сьогодні у Вашому житті має важливе значення?	Частота	% до усіх	% до відповідей
Професійні знання	190	48,97%	49,22%
Економічне знання	154	39,69%	39,90%
Знання у сфері освіти, науки	146	37,63%	37,82%
Знання про психологію людини	92	23,71%	23,83%
Релігійне знання	64	16,49%	16,58%
Знання у сфері права	64	16,49%	16,58%
Політичне знання	58	14,95%	15,03%
Знання у сфері соціального захисту	44	11,34%	11,40%
Знання у сфері моралі	38	9,79%	9,84%
Знання у сфері культури	26	6,70%	6,74%
Інше (вказіть) _____	2	0,52%	0,52%
Немає відповіді	2	0,52%	

Додаток К

Джерела набуття соціально-економічних знань

Визначте для себе основні джерела набуття Вами соціально-економічних знань:	Частота	% до усіх	% до відповідей
1 Професійна діяльність;	202	52.06 %	52.06%
2 Спеціалізована література;	166	42.78 %	42.78%
3 Освіта, навчання, тренінг-програми;	130	33.51 %	33.51%
4 Участь у підприємницькій діяльності;	130	33.51 %	33.51%
5 Відвідування курсів, лекторіїв;	112	28.87 %	28.87%
6 ЗМІ (журнали, газети, радіо, телебачення);	88	22.68 %	22.68%
7 Інтернет;	86	22.16 %	22.16%
8 Розмови з родичами, друзями, колегами по роботі;	48	12.37 %	12.37%
9 Робота за кордоном;	40	10.31 %	10.31%
10 Інше _____	0	0.00%	0.00%

Додаток Л

Життєві цінності молоді

Серед запропонованих Вам життєвих цінностей визначте ті, які є для Вас найважливішими:	Частота	% до усіх	% до відповідь
Власне здоров'я і здоров'я рідних	240	61,86%	61,86%
Матеріальна забезпеченість	168	43,30%	43,30%
Цікава робота	150	38,66%	38,66%
Надійні друзі	138	35,57%	35,57%
Сім'я	134	34,54%	34,54%
Житлові умови	74	19,07%	19,07%
Можливість реалізувати свої здібності	64	16,49%	16,49%
Релігійність	46	11,86%	11,86%
Економічна стабільність держави	32	8,25%	8,25%
Матеріальна незалежність від інших	30	7,73%	7,73%
Власний бізнес, підприємництво	30	7,73%	7,73%
Соціальні гарантії держави	22	5,67%	5,67%
Політична стабільність держави	4	1,03%	1,03%

Додаток М

Мотиви

здобуття соціально-економічних знань у процесі професійної освіти

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янова Г. Особливості економічної соціалізації молоді в умовах трансформації українського суспільства / Г. Авер'янова, В. Москаленко // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / за ред. С. Д. Максименка, В. Т. Циби, Ю. Ж. Шайгородського. — К. : Український центр політичного менеджменту, 2003. — С. 296—318.
2. Агапова М. Б. Формування професійних інтересів учнів професійно-технічних навчальних закладів у процесі фахової підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / М. Б. Агапова. — Житомир, 2008. — 20 с.
3. Аксьонова О. В. Методика викладання економіки : навч. посібник / Олена Валентинівна Аксьонова. — К. : КНЕУ, 1998. — 280 с.
4. Андрієвська В. В. Професійна компетенція : теорія і практика її оцінки на заході / В. В. Андрієвська // Науково-методичне забезпечення діяльності сучасної професійної школи : матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. 11–14 травня, м. Львів : у 2 ч. — Львів, 1994. — Ч. 1. — 25—29.
5. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія: курс лекцій / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. — К. : Генеза, 1996. — 368 с.
6. Андрущенко Т. Вимоги до конкурентоспроможного спеціаліста / Тетяна Андрущенко // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 2007. — № 5. — С. 43—47.
7. Анісімов М. Прогностичні підходи при конструюванні навчальних планів професійно-технічних навчальних закладів (ПТНЗ) / Микола Анісімов // Наукові записки. — Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2002. — Вип. 42. — С. 3—7. — (Серія : Педагогічні науки).
8. Ахмерова Р. У. Реализация принципа профессиональной направленности обучения в вузе средствами профилизации общенаучных

дисциплін : автореф. дисс. на соискание научной степени канд. пед. наук : 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Р. У. Ахмерова. — Казань, 1988. — 16 с.

9. Бабенко А. Інтеграційні процеси у фізичному вихованні в руслі сучасних запитів науки / Андрій Бабенко // Наукові записки. — Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. — Вип. 71. — С. 16—18. — (Серія : Педагогічні науки).

10. Балл Г. О. Духовність професіонала і педагогічне сприяння її становленню : орієнтири психологічного аналізу / Г. О. Балл // Професійна освіта : педагогіка і психологія : Українсько-польський щорічник / за ред. Т. Левовицького, І. Зязюна, І. Вільш, Н. Ничкало. — Ченстохова ; К. : Wydawnictwo Czenstochowa, 2000. — С. 217—232.

11. Балягіна І. А. Методика викладання економіки : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисциплін / І. А. Балягіна, М. А. Богорад, Г. О. Ковальчук. — К. : КНЕУ, 2003. — 341 с.

12. Барановська Л. В. Використання знань змісту загальнонаукових, професійно орієнтованих та спеціальних дисциплін для оволодіння студентами практичними вміннями та навичками з професійного спілкування / Л. В. Барановська // Науковий вісник Національного аграрного університету. — К. : НАУ. — 2000.— № 29.— С. 312—320.

13. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества : сб. избр. трудов / Михаил Михайлович Бахтин ; [сост. С. Г. Бочаров ; текст подгот. Г. С. Бернштейн и Л. В. Дерюгина]. — М. : Педагогика, 1979. — 376 с. — (Из истории сов. эстетики и теории искусства).

14. Беднарчик Х. Модульная система непрерывного профессионального образования : [монография] / Хенрих Беднарчик. — СПб. : Институт профессионально-технического образования РАО, 1999. — 262 с.

15. Безрукова В. С. Педагогика : проективная педагогика: учебник для индустриально-педагог. техникумов и для студентов инженерно-педагогических специальностей / Валентина Сергеевна Безрукова. —

Екатеринбург : Деловая книга, 1996. — 344 с.

16. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства / Даніел Белл // Сучасна зарубіжна соціально філософія : хрестоматія : навч. посібник / [упоряд В. Лях]. — К. : Либідь, 1996. — 384 с.

17.Беляева А. П. Развитие системы профессионального образования / Антонина Павловна Беляева // Педагогика. — 2001. — №8. — С.20—25.

18. Бергер П. Социальное конструирование реальности : трактат по социологии знания [1966] / П. Бергер, Т. Лукман ; [пер. с англ. Е. Руткевич]. — М. : Медиум, 1995 . — 323 с.

19. Берулава М. Н. Теоретические основы интеграция образования [Текст] / Михаил Николаевич Берулава. — М. : Совершенство, 1998. — 175 с.

20. Беспалько В. П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения [Текст] / Владимир Павлович Беспалько.— М. : Изд-во Ин-та проф. образования М-ва образования России, 1995. — 336 с.

21. Білик О. С. Педагогічні умови інтеграції методів навчання фахових дисциплін майбутніх будівельників у вищих технічних навчальних закладах / О. С. Білик // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. праць. — Випуск 3. / [редкол. : І. А. Зязюн та ін.]. — К. ; Вінниця : ДОВ “Вінниця”, 2008. — Ч. 1. — С. 211—217.

22. Бойчук П. М. Економічне виховання студентів педагогічних училищ : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / П. М.Бойчук. — К., 1999. — 20 с.

23. Большая энциклопедия психологических тестов / [уклад. А. Карелин]. — М. : Эксмо, 2009. — 416 с.

24. Бородкин Ф. М. Социэкономика / Ф. М. Бородкин // Общественные науки и современность. — 2006. — № 5. — С. 141—154.

25. Буян І. Психологічні форми і чинники опосередкування взаємодії людини та економіки / І. Буян // Наука й економіка. — 2006. — № 1. —

С. 17—20.

26. Вачевський М. В. Економічне виховання як основа формування готовності молоді до самостійної трудової діяльності / Мирон Васильович Вачевський // Актуальні проблеми економіки. — 2002. — № 4. — С. 47—52.

27. Вачевський М. В. Формування економічного мислення учнівської молоді в сучасних умовах / Мирон Васильович Вачевський // Молодь і ринок. — 2006. — № 3 (18). — С. 20—25.

28. Вища освіта в Україні і Болонський процес : навч. посібник / [М. Ф. Степко, Я. Я. Болюбаш, В. В. Шинкарук, В. В. Грубінко, І. І. Бабин ; за ред. В. Г. Кременя.]. — К. : Освіта, 2004. — 384 с.

29. Вільш І. Інноваційні підходи до проектування сучасної системи освіти / І. Вільш // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. праць / [редкол. : І. А. Зязюн (голова) та ін.]. — К. ; Вінниця : ДОВ “Вінниця”, 2002. — С. 30—34.

30. Вінник Н. Д. Компетентнісний підхід у розвивально-професійній підготовці учнів ПТНЗ / Наталія Дмитрівна Вінник // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 2007. — № 5. — С. 74—78.

31. Вінник Н. Д. Розвиток особистісно-професійних якостей учнів професійно-технічних навчальних закладів у процесі підготовки до діяльності в сфері послуг : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Н. Д. Вінник. — К., 2009. — 19 с.

32. Вознюк О. М. До питання інтеграції знань з гуманітарних дисциплін у професійних навчальних закладах технічного профілю / Оксана Миколаївна Вознюк // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 2002. — № 5. — С. 155—162.

33. Войнаренко М. П. Організаційно-економічні основи розвитку сфери обслуговування населення в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук : спец. 08.02.01 “Економічна теорія та історія

- економічної думки” / М. П. Войнарченко. — К., 1995. — 38 с.
34. Войнаровський А. М. Дидактичні умови формування економічних знань у студентів вищих педагогічних навчальних закладів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.09 “Теорія навчання” / А. М. Войнаровський. — Луцьк, 2005. — 21 с.
35. Воловик П. М. Проблеми порівняння ефективності різних форм і методів навчання та виховання // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. — 2001. — Випуск 2. — С.93—102.
36. Гасюк Л. М. Формування професійної етики молодших спеціалістів сфери побутового обслуговування у системі навчально-виховної роботи коледжу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / Л. М. Гасюк. — К., 2004. — 23 с.
37. Генеза ринкової економіки (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка, економічний аналіз, економіка підприємства, менеджмент, маркетинг, фінанси, банки, інвестиції, біржова діяльність) : терміни, поняття, персоналії : навч. посібник / [уклад. : В. С. Іфтемічук, В. А. Григорьев, М. І. Малиніч, Г. Д. Шутак ; за наук. ред. Г. І. Башнянина і В. С. Іфтемічука]. — К. : Магнолія плюс, 2004. — 688 с.
38. Герасимова Е. М. Економічне знання у дискурсі становлення глобалізованого світу : соціально-філософський аналіз : [монографія] / Ельвіра Миколаївна Герасимова. — Чернігів : ЧДІЕУ, 2008. — 336 с.
39. Герасимова Е. М. Економічні знання у дискурсі становлення глобалізованого світу : соціально-філософський аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук : спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії” / Е. М. Герасимова. — К., 2009. — 36с.
40. Герасіна С. В. Психологічні умови формування готовності до трудової діяльності учнів професійно-технічних навчальних закладів : автореф. дис. канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / С. В. Герасіна. — К., 2009. — 21 с.

41. Гершунский Б. С. Философия образования XXI века: в поисках практико-ориентированных образовательных концепций : [учеб. пособие] / Борис Семенович Гершунский. — М. : Совершенство, 1998. — 564 с.
42. Гиндимис Н. П. Знание как целостность / Н. П. Гиндимис // Проблема знания в истории науки и культуры : [сб. науч. трудов]. — СПб. : Алетейя, 2001. — С. 60—91.
43. Гинецинский В. И. Знание как категория педагогики : опыт педагогической когнитологии : [Текст] / Владислав Ильич Гинецинский. — Л. : ЛГУ, 1989. — 144 с.
44. Голикова Н. В. Людський капітал як фактор зростання та розвитку економіки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.01.01 “Економічна теорія” / Н. В. Голикова. — К., 2004. — 25 с.
45. Головаха Є. Майбутнє соціології і типологія соціальних феноменів / Євген Головаха // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 3. — С. 8.
46. Гончаренко С. Державний стандарт змісту шкільної освіти (дидактична концепція) / С. У. Гончаренко // Професійна освіта : педагогіка і психологія : полськ.-укр. щорічник / [за ред. Т. Левовицького, І. Зязюна, І. Вільш, Н. Ничкало]. — Ченстохова ; К. : [Вид-во Вищої пед. школи у Ченстохові], 1999. — С. 29—37.
47. Гончаренко С. У. Дидактична концепція змісту освіти / С. У. Гончаренко // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми: : зб. наук. праць / [редкол. : І. А. Зязюн (голова) та ін.]. — К. ; Вінниця : ДОВ “Вінниця”, 2002. — С. 22—26.
48. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник : [наукове видання] / Семен Устимович Гончаренко. — К. : Либідь, 1997. — 376 с.
49. Городняк І. Соціально-економічне знання : визначення, властивості і основні характеристики / Ірина Городняк // Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Серія економічна. — 2002. —

Вип. 31. — С. 200—203.

50. Городняк І. В. Соціально-економічне знання як чинник адаптації населення до ринкових умов : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 “Спеціальні та галузеві соціології” / І. В. Городняк. — Харків, 2006. — 21 с.

51. Гура О. І. Психолого-педагогічна компетентність викладача вищого навчального закладу : теоретико-методологічний аспект : [монографія] / Олександр Іванович Гура. — Запоріжжя : ГУ “ЗІДМУ”, 2006. — 332 с.

52. Гуревич Р. С. Теоретичні та методичні основи організації навчання у професійно-технічних закладах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / Гуревич Роман Семенович. — К., 1999. — 33 с.

53. Гуревич Р. С. Теоретичні та методичні основи організації навчання у професійно-технічних навчальних закладах : [монографія] / Роман Семенович Гуревич ; за ред. С. У. Гончаренка. — К. : Вища школа, 1998. — 160 с.

54. Гуторов Г. С. Вопросы политехнической подготовки учащихся средних профтехучилищ на современном этапе / Г. С. Гуторов // Вопросы политехнического образования учащихся средних профтехучилищ на современном этапе : науч. труды. — Л. : ВНИИ ПТО, 1977. — С. 6—11.

55. Державний стандарт професійно-технічної освіти [для підготовки (підвищення кваліфікації) робітників з професії “Соціальний робітник”] : ДСПТО 5133.093062-2006. — [Чинний від 2006]. — К. : Видання офіційне, 2006. — 50 с.

56. Державний стандарт професійно-технічної освіти [для підготовки (підвищення кваліфікації) робітників з професії “Продавець непродовольчих товарів”] : ДСПТО 5220. Н55050-2006. — [Чинний від 2006]. — К. : Видання офіційне, 2006. — 44 с.

57. Державний стандарт професійно-технічної освіти [для підготовки (підвищення кваліфікації) робітників з професії “Кравець”] : ДСПТО 7433.2. D18028-2006. — [Чинний від 2006]. — К. : Видання офіційне,

2006. — 47 с.

58. Державний стандарт професійно-технічної освіти [для підготовки (підвищення кваліфікації) робітників з професії “Продавець продовольчих товарів”] : ДСПТО 5220. Н 5051-2006. — [Чинний від 2007]. — К. : Видання офіційне, 2007. — 44 с.

59. Джеджула О. М. Оптимальний вибір методів навчання при формуванні графічних знань та умінь студентів / О. М. Джеджула // Зб. наук. праць: Педагогічні науки. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. — Вип. 37. — С. 239 — 241.

60. Джулай Л. І. Про деякі проблеми формування результату навчання та його формалізації / Л. І. Джулай // Сучасні інформаційні технології та методики навчання у підготовці фахівців : теорія, методологія, проблеми : зб. наук. праць. — Випуск 17 / [редкол. : І. А. Зязюн та ін.]. — К. ; Вінниця : ДОВ “Вінниця”, 2008. — С. 218—223.

61. Дзундза А. І. Формування соціоекономічного мислення у майбутніх фахівців : [монографія] / Алла Іванівна Дзундза. — Донецьк : Норд Комп'ютер, 2003. — 348 с.

62. Добренко І. А. Психологічні основи розвитку здатності до підприємництва у випускників професійно-технічних навчальних закладів : автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / І. А. Добренко. — К., 2006. — 22 с.

63. Долголенко И. А. Образование как социокультурный феномен / Ирина Анатолиевна Долголенко // Перспективи. — 2005. — № 2. — С. 55—60.

64. Долголенко И. А. Системный анализ образования как феномена духовного производства / Ирина Анатолиевна Долголенко // Наукове пізнання : методологія та технологія . — 2005. — № 2. — С. 54—58.

65. Долголенко І. А. Освіта в контексті ціннісних орієнтацій (соціально-філософський аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії”

- / Долголенко Ірина Анатоліївна. — Одеса, 2007. — 20 с.
66. Дубасенюк О. А. Професійна підготовка майбутнього вчителя до педагогічної діяльності : [монографія] / О. А. Дубасенюк, Т. В. Семенюк, О. Є. Антонова. — Житомир : Житомирський держ. пед. ун-т, 2003. — 192 с.
67. Дубинчук О. С. Дидактичні основи профілювання природничо-наукової підготовки учнів професійно-технічних училищ / О. С. Дубинчук // Педагогіка : наук.-метод. збірник. — К. : Освіта, 1993. — С. 39—46.
68. Дубинчук О. С. Диференціація змісту математичної освіти в училищах різних професійних напрямів / О. С. Дубинчук // Диференційоване навчання у закладах профтехосвіти : наук.-метод. збірник. — К. : НДІ педагогіки України, 1992. — С. 29—39.
69. Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект: Наук. видання / [загальна ред. В. В. Москаленко]. — К. : Український центр політичного менеджменту, 2008. — 336 с.
70. Енциклопедія освіти / [головний ред. В. Г. Кремень]. — К. : Юніком Інтер, 2008. — 1040 с.
71. Єфременко Т. Економічна культура населення сучасної України (за матеріалами експертного опитування) / Т. Єфременко // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 4. — С. 123—194.
72. Єфременко Т. Економічна культура як соціологічне поняття / Т. Єфременко // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. — 2005. — № 3. — С. 123—141.
73. Жорова І. Я. Формування професійних здібностей майбутніх кваліфікованих робітників сфери обслуговування у професійно-технічних навчальних закладах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / І. Я. Жорова. — Вінниця, 2007. — 20 с.
74. Журавлев В. И. Педагогика в системе наук о человеке : [монографія] / Василий Иванович Журавлев. — М. : Педагогика, 1990. — 168 с.
75. Загривий В. І. Економічне виховання школярів / В. І. Загривий // Рідна

школа. — 1999. — № 9. — С. 34—35.

76. Загривий В. І. Формування у старшокласників пізнавального інтересу до економічних знань в позакласній роботі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / В. І. Загривий. — К., 1999. — 20 с.

77. Зайчук В. О. Економічна освіта молоді : дослідження впливу соціуму на особистість : [монографія] / Валентин Олександрович Зайчук. — Луцьк : Вежа, 1999. — 292 с.

78. Земцова А. Л. Экономическое образование и формирование гражданственности / А. Л. Земцова // Среднее профессиональное образование. — 2006. — № 2. — С.15—17.

79. Зязюн І. А. Інтелектуально-творчий розвиток особистості в умовах неперервної освіти / І. А. Зязюн // Неперервна професійна освіта : проблеми, пошуки, перспективи : [монографія] / [за ред. І. А. Зязюна]. — К. : ВІПОЛ, 2000. — С. 11—57.

80. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы: учеб. пособие / Евгений Павлович Ильин. — СПб. : Питер, 2000. — 661 с. — (Серия «Мастера психологии»).

81. Іванченко Є. А. Методика оцінювання компетентності економіста в системі інтегративної професійної підготовки майбутніх економістів : навч. посібник / Євгенія Анатоліївна Іванченко. — Одеса : Поліграф, 2008. — 130 с.

82. Ігнатюк О. А. Педагогічні умови забезпечення особистісної орієнтації підготовки гуманітарно-технічної еліти / Ольга Анатоліївна Ігнатюк // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 2002. — № 6. — С. 82—88.

83. Інтеграція сучасного наукового знання / [Н. Т. Костюк, В. С. Лутай, Г. Ю. Кикець и др.]. — К. : Вища школа, 1984. — 184 с.

84. Кадемія М. Ю. Професійне навчання на базі ситуаційного центру/ М. Ю. Кадемія // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. праць. — Випуск 19 / [редкол. : І. А. Зязюн та ін.]. —

К. ; Вінниця : ДОВ “Вінниця”, 2008. — С. 168—172.

85. Каревіна О. Економічні інтереси та соціально-економічні й політичні орієнтації населення України на етапі переходу до нового соціально-економічного устрою / О. Каревіна // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 4. — С. 176—186.

86. Каревіна О. В. Соціально-економічні орієнтації населення України на перехідному етапі : динаміка та фактори формування : дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.03 “Соціальні структури та соціальні відносини” / Каревіна Олена Василівна — К., 1998. — 21 с.

87. Клочко В. І. Формування професійно-спрямованої іншомовної компетентності фахівців технічних та економічних спеціальностей засобами сучасних інформаційних технологій: [монографія] / В. І. Клочко, М. Г. Прадівляний. — Вінниця : ВНТУ, 2009. — 196 с.

88. Клим Б. Зміст основних ознак державного стандарту професійно-технічної освіти / Богдан Клим // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 2003. — № 5. — С. 185—194.

89. Ковальчук Г. О. Активізація навчання в економічній освіті : навч. посібник / Галина Олександрівна Ковальчук. — вид. 2-ге, доп. — К. : КНЕУ, 2003. — 298 с.

90. Козаков В. А. Психологія діяльності та навчальний менеджмент : в 2-х ч. / Віталій Андрійович Козаков. — К. : Вища школа, 1999. — Ч. 1 : Психологія суб'єкта діяльності. — 244 с.

91. Козловська І. М. Метапредметна інтеграція як засіб формування змісту професійної освіти / Ірина Михайлівна Козловська // Інформаційно-телекомунікаційні технології в сучасній освіті : досвід, проблеми, перспективи : зб. наук. праць / [за ред. М. М. Козяра та Н. Г. Ничкало]. — Львів : ЛДУ БЖД, 2009. — Вип. 2. — Ч. 2. — С. 71—74.

92. Козловська І. М. Теоретико-методологічні аспекти інтеграції знань учнів професійно-технічної школи : дидактичні основи : [монографія]

- / Ірина Михайлівна Козловська. — Львів : Світ, 1999. — 302 с.
93. Козловська І. М. Теоретичні та методичні основи інтеграції знань учнів професійно-технічної школи : дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук: спец. 13.00.04 / Козловська Ірина Михайлівна. — К., 2001. — 470 с.
94. Коломієць А. М. Функції освіти в період становлення інформаційного суспільства / А. М. Коломієць // Теорія і практика управління соціальними системами : щоквар. наук.-практ журнал. — Харків : НТУ „ХПІ”, 2007. — № 1. — С. 15—23.
95. Концепція 12-річної загальноосвітньої школи : проект // Педагогічна газета. — 2000. — № 9 (75), вересень. — С. 4—7.
96. Концепція розвитку економічної освіти в Україні // Рішення колегії Міністерства освіти і науки України № 12/7 від 04. 12. 2003 р.
97. Кримський С. Б. Архитипи української культури / С. Б. Кримський // Феномен української культури : методологічні засади осмислення : зб. наук. праць. — К. : Фенікс, 1996. — С. 97—98.
98. Кузьмина Н. В. Проблемы профессиональной подготовки специалистов в вузах / Нина Васильевна Кузьмина // Проблемы отбора и профессиональной подготовки специалистов в вузах : [Текст] / под ред. Н. В. Кузьминой. — Л. : ЛГУ, 1970. — С. 47—61.
99. Кушерець В. І. Знання як стратегічний ресурс суспільних трансформацій : [монографія] / Василь Іванович Кушерець. — К. : Знання України, 2002. — 248 с.
100. Лагутін В. Д. Людина і економіка : соцекономіка : навч. посіб. для вузів / Василь Дмитрович Лагутін. — К. : Просвіта, 1996. — 336 с.
101. Левківський К. М. Парадигма інтелектуалізації інноваційної освіти / К. М. Левківський // Вища освіта в Україні : реалії, тенденції, перспективи розвитку : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. — К. : Вища освіта, 1996. — Ч. 4. — С. 134—136.
102. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность : [учеб. пособие

- для ВУЗов] / Александр Николаевич Леонтьев. — М. : Политиздат, 1977. — 304 с.
103. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения : в 2-х т / Александр Николаевич Леонтьев. — Т. 1. — М. : Педагогика, 1983. — 391 с.
104. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения : в 2-х т. / Александр Николаевич Леонтьев. — М. : Педагогика, 1983. — Т. 2. — 320 с.
105. Лібанова Е. Проблеми формування й розвитку неформального сектору ринку праці в Україні / Е. Лібанова, А. Баланда // Україна : аспекти праці : наук.-вироб. журнал. — 1998. — № 3. — С. 3—9.
106. Лікарчук І. Л. До питання про державний стандарт у професійно-технічній освіті / І. Л. Лікарчук // Педагогіка і психологія. — 1995. — № 4. — С. 161—168.
107. Лобур М. С. Формування професійно значущих якостей майбутніх молодших спеціалістів сфери харчування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / М. С. Лобур. — К., 2006. — 19 с.
108. Мамрич С. М. Основні поняття інноваційної педагогіки / Степан Миколайович Мамрич. — Львів : ОНМЦ ПТО, 2002. — 16 с.
109. Манхейм К. Идеология и утопия / Карл Манхейм // Диагноз нашего времени / пер. нем. и англ. ; отв. ред. и сост. Я. М. Бергер и др. — М. : Юристъ, 1992. — С. 7—164.
110. Марков А. С. К вопросу о путях формирования профессионализма / А. С. Марков // Образование: исследовано а мире: Международный научный пед. Интернет-журнал с библиотекой-депозитарием. — Режим доступа к журналу : <http://www.oim.ru/reader@nomer=167.asp>
111. Матійків І. М. Формування соціально-психологічних компетенцій майбутніх фахівців сфери обслуговування : психологічний практикум / Ірина Миколаївна Матійків. — Львів : Ліга-прес, 2007. — 226 с.

112. Медведева В. М. Інформаційний бізнес у сфері освіти, культури і мистецтва : навч. посібник / В. М. Медведева, Г. Г. Міщенко. — К. : Новий світ, 2000. — 94 с.
113. Мильман В. Э. Внутренняя и внешняя мотивация учебной деятельности // Вопросы психологии. — 1987. — № 5 — С. 23.
114. Методичні рекомендації щодо розробки робочих навчальних планів підготовки кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах другого та третього атестаційних рівнів з урахуванням змісту державних стандартів ПТО з конкретних професій [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://vpu9.kr.ua/index.php?option=com_content&view=article.&id=180:2010-03-01-11-43-03&catid=44:2010-02-09-07-59-52&Itemid=87
115. Методологія соціально-економічного пізнання: навч. посібник / [В. Х. Арутюнов, В. М. Мішин, В. М. Свнціцький]. — К. : КНЕУ, 2005. — 353 с.
116. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навч. посібник / Нелля Євтихівна Мойсеюк. [3-є видання, доп.]. — К. : [КДНК], 2001. — 608 с.
117. Моськін С. До проблеми вивчення професійного становлення особистості учнів ПТНЗ : теоретичний аспект / Сергій Моськін // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 2007. — № 5. — С. 79—85.
118. Наумова М. Соціальне знання : спроба концептуалізації / М. Наумова // Соціологія : теорія, методи, маркетинг . — 1999. — № 2. — С. 106—116.
119. Наумова М. Ю. Соціальне знання в структурі комунікації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.01 “Теорія та теорія соціології” / М. Ю. Наумова. — К., 1999. — 20 с.
120. Ничкало Н. Г. Державний стандарт професійно-технічної освіти – наукове обґрунтування / Н. Г. Ничкало // Науково-теоретичні і методичні засади конструювання змісту професійної освіти: наук-метод. збірник / ред. кол. : І. А. Зязюн (голова) та ін. : у 2-х ч. — Вінниця : ВДПУ імені

Михайла Коцюбинського, 1998. — Ч. 1. — С. 154—160.

121. Ніколаєнко В. Л. Концепція соціального мислення в соціології знання Карла Мангейма : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.01 “Теорія та теорія соціології” / В. Л. Ніколаєнко. — К., 2005. — 20 с.

122. Ніколаєнко В. Л. Релевантність знання як проблема соціології знання / В. Л. Ніколаєнко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Соціологія. Психологія. Педагогіка. — 2003. — № 19. — С. 13—17.

123. Новиков А. М. Процесс и методы формирования трудовых учений : профпедагогика [Текст] / Александр Михайлович Новиков. — М. : Высшая школа, 1986. — 288 с.

124. Новікова Л. М. Формування економічних знань учнів профільних класів в умовах довузівської підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.09 “Теорія навчання” / Л. М. Новікова. — Харків, 2005. — 20 с.

125. Основи психології : підручник / за ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. — К. : Либідь, 1996. — 632 с.

126. Пальчук М. І. Педагогічні умови організації виробничої практики учнів вищого професійного училища кулінарного профілю : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / М. І. Пальчук. — К., 2005. — 21 с.

127. Пасічник Н. О. Формування інтересу старшокласників до підприємницької діяльності у процесі вивчення предметів соціально-економічного циклу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 “Теорія і методика виховання” / Н. О. Пасічник. — К., 2000. — 15 с.

128. Педагогіка : навч. посібник / [В. М. Галузяк, М. І. Сметанський, В. І. Шахов. — 2-ге вид., перероб. і доп.]. — Вінниця : “Книга-Вега”, 2003. — 416 с.

129. Педагогічні технології у неперервній професійній освіті : [монографія] / [С. О. Сисоєва, А. М. Алексюк, П. В. Воловик, О. І. Кульчицька та ін. ; за ред. С. О. Сисоєвої]. — К. : ВПОЛ, 2001. — 502 с.
130. Перепелицына О. А. Формирование экономической культуры студента / О. А. Перепелицына // Приложение к журналу «Среднее профессиональное образование». — 2007. — № 6. — С. 111—115.
131. Петрук В.А. Теоретико-методичні засади формування базових професійних компетенцій у майбутніх фахівців технічних спеціальностей. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.04 „Теорія і методика професійної освіти” / В. А. Петрук. — Київ, 2008. — 40 с.
132. Петрушина Т. О. Социально-экономическое поведение населения Украины в условиях институциональных перемен: [монография] / Татьяна Олеговна Петрушина. — К. : Институт социологии НАН Украины, 2008. — 544 с.
133. Пехота О. М. Особистісно орієнтована освіта і технології / О. М. Пехота // Неперервна професійна освіта : проблеми, пошуки, перспективи : [монографія / за ред. І. А. Зязюна]. — К. : ВПОЛ, 2000. — С. 274—297.
134. Пилипенко В. Економічна свідомість і культура населення в період ринкової трансформації суспільства / В. Пилипенко // Соціологія : теорія, методи, маркетинг . — 2002 — № 4 — С. 197—206.
135. Півень Г. Г. Економічна освіта – реалії та проблеми / Г. Г. Півень // Педагогічні науки : зб. наук. праць. — Херсон : Айлант, 1999. — 206 с.
136. Платонов К. К. Психология : учеб.-метод. пособие / К. К. Платонов, Г. Г. Голубев. — М. : Высшая школа, 1977. — 248 с.
137. Плотніков П. Деякі проблеми правової соціалізації молоді особистості та шляхи їх вирішення / Петро Плотніков // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 2003. — № 1. — С. 79—89.

138. Побірченко Н. А. Формування особистісної готовності учнів загальноосвітньої школи до підприємницької діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : спец 19.00.07 “Педагогічна психологія” / Н. А. Побірченко. — К., 2000. — 39 с.
139. Погорілий О. Соціологічна думка ХХ століття : навч. посібник / Олександр Погорілий. — К. : Либідь, 1996. — 224 с.
140. Про затвердження Типової базисної структури навчальних планів для підготовки кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах : Наказ МОН України № 947 від 13.10.2010 р.
141. Про професійно-технічну освіту: Закон України // Збірник законодавчих і нормативних документів системи професійно-технічної освіти / упоряд. : В. О. Зайчук, А. М. Гуржій, В. В. Томашенко, В. П. Романенко. — К. : Укркомункваліфікація, 1999. — С. 37—68.
142. Производственное обучение в профессионально-технических училищах / под ред. М. А. Жиделева. — М. : Высшая школа, 1972. — 319 с.
143. Прокопенко А. Л. Освіта як чинник соціальних змін (методологічний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії” / Прокопенко Андрій Леонідович. — К., 2007. — 19 с.
144. Професійна освіта : словник : навч. посібник / [уклад. С. У. Гончаренко та ін. ; за ред. Н. Г. Никало]. — К. : Вища школа, 2000. — 380 с.
145. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка — К. : Вища школа, 1982. — 216 с.
146. Радченко Я. Ю. Знання як стратегічний ресурс сталого економічного розвитку : дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.01.01 / Радченко Ярослав Юрьевич. — Харків, 2004. — 209 с.
147. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособие / Даниил Яковлевич Райгородский. — Самара. :

Издательский дом „БАХРАХ-М”, 2002. — 672 с.

148. Самойленко П. И. Модульное построение содержания дисциплины и рейтинговый контроль / П. И. Самойленко // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. праць. — Випуск 9 / [редкол. : редкол. : І. А. Зязюн (голова) та ін.]. — К.; Вінниця : ДОВ “Вінниця”, 2006. — С. 83—86.

149. Сараев А. Д. Системный подход и современная медицина / А. Д. Сараев // Вестник АМН СССР. — 1987. — № 3. — С. 28—34.

150. Семенюк Э. Информационный подход к познанию действительности : монография / Эдуард Семенюк. — К. : Наукова думка, 1988. — 238 с.

151. Сергеева Л. М. Управлінські навички молодшого спеціаліста : теорія та методика формування : [монографія] / Л. М. Сергеева ; за ред. С. О. Сисоевої. — К. : Кадри, 2001. — 202 с.

152. Серeda В. Ю. До питання про гуманітаризацію і гуманізацію інженерної освіти / В. Ю. Серeda, С. С. Теслюк // Інженерна освіта на межі століть : традиції, проблеми, перспективи : зб. праць Міжнар. наук.-метод. конф. — Х. : ХДПУ, 2000. — С. 32—33.

153. Сингаївська А. З досвіду навчання економічних дисциплін на основі системного підходу / Алла Сингаївська // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 2003. — № 2. — С. 84—92.

154. Слaстенин В. А. Формирование личности учителя советской школы в процессе профессиональной подготовки : [Текст] / Виталий Александрович Слaстенин. — М. : Просвещение, 1976. — 160 с.

155. Сліпчишин Л. В. Інтегративний підхід до вивчення матеріалознавства та гуманітарних дисциплін у вищих професійних училищах машинобудівного профілю : дис. на здобуття наук. ступеня кандидата пед. наук : 13.00.04 / Сліпчишин Лідія Василівна. — К., 2006. — 275 с.

156. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. — К. : УРЕ,

1974. — 775 с.

157. Собко Я. М. Теоретичні та методичні основи інтегративних курсів у професійно-технічній освіті : монографія / Ярослав Максимович Собко / за ред. С. У. Гончаренка. — Львів : Сполом, 2007. — 332 с.

158. Соціально-економічні процеси : методологія дослідження та управління їхнім розвитком : зб. наук. праць / [ред. кол. : Мельник П. В., Максименко І. А., Старостенко Г. Г., Тарангул Л. Л. та ін.]. — Ірпінь : Академія ДПС України, 2000. — 451 с.

159. Соціологія : короткий енциклопедичний словник / [уклад. : В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко ; за заг. ред. В. І. Воловича]. — К. : Укр. Центр духовн. культури, 1998. — 736 с.

160. Ставская Н. Р. Философские вопросы развития современной науки (социологические и методологические проблемы интеграции науки) : учеб. пособ. для студентов вузов и аспирантов / Н. Р. Ставская. — М. : Высшая школа, 1974. — 232 с.

161. Старовойт Л. Я. Особливості організації багатоступеневого навчання у вищому професійному училищі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / Л. Я. Старовойт. — К., 2000. — 20 с.

162. Стечкевич О. О. Методичні засади інтегрованого уроку виробничого навчання у підготовці операторів комп’ютерного набору: дис. на здобуття наук. ступеня кандидата пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / Стечкевич Олег Орестович. — К., 2003. — 470 с.

163. Стечкевич О. О. Науково-методологічні підходи реалізації інновацій у ПТНЗ / Олег Орестович Стечкевич // Вісник НТУ “КПІ” : філософія, психологія, педагогіка. — К. : ІВЦ “Політехніка”, 2006. — № 1(16). — С. 124—127.

164. Суїменко Є. Економічна поведінка : експлікація поняття і типологічна характеристика / Є. Суїменко // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 4. — С. 169—187.

165. Суміна О. М. Основи концепції безперервної креативної економічної освіти в системі дистанційного навчання електронний [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://confres.sumdu.edu.ua/dl2004/ua/date/seminar/2004/_10/doc/Sumina.rtf
166. Талызина Н. Ф. Управление процессом усвоения знаний : [книга для учителя] / Наталья Федоровна Талызина. — М. : Изд-во МГУ, 1984. — 344 с.
167. Тарасенко Г. С. Інтегративність естетико-професійної підготовки вчителя як соціально важливий результат гуманітаризації вищої педагогічної освіти / Г. С. Тарасенко // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. пр. — Випуск 9 / [редкол. : І. А. Зязюн (голова) та ін.]. — К. ; Вінниця : ДОВ “Вінниця”, 2006. — С. 57—61.
168. Тверезовська Н. Т. Професійна підготовка фахівців в умовах освітньо-інформаційних технологій / Н. Т. Тверезовська // Педагогіка і психологія формування творчої особистості : проблеми і пошуки. — К. : Запоріжжя, 2002. — Вип. 27. — С. 81—87.
169. Теоретические основы содержания общего среднего образования [Текст] / под ред. В. Б. Краевского, И. Я. Лернера. — М. : Педагогика, 1983. — 352 с.
170. Ткаченко С. П. Інтеграція знань з методики фізики і психолого-педагогічних дисциплін у підготовці майбутнього вчителя фізики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 “Теорія та методика навчання фізики” / С. П. Ткаченко. — К., 2007. — 21 с.
171. Товажнянський Л. Особисто орієнтоване проектування системи підготовки національної гуманітарно-технічної еліти / Л. Товажнянський, О. Романовський, О. Пономарьов // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 2002. — № 3. — С. 40—47.
172. Тюнников Ю. С. Политехнические основы подготовки рабочих

- широкого профіля : [Текст] / Юрий Станиславович Тюнников. — М. : Высшая школа, 1991. — 192 с.
173. Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем: [монография] / Авенир Исаевич Уемов. — М. : Наука, 1978. — С. 272.
174. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. — К. : УРЕ, 1973. — 510 с.
175. Урсул А. Д. Технические науки и интегративные процессы : философский аспект. [Текст] / А. Д. Урсул, Е. П. Семенюк, В. П. Мельник. — Кишинев : Штиинца, 1987. — 256 с.
176. Хмелевська Л. П. Розвиток малого підприємництва у сфері побутового обслуговування населення України : дис. на здобуття наукового ступеня канд. економ. наук : спец. 08.01.01 “Економічна теорія” / Хмелевська Любов Петрівна. — К., 2002. — 230 с.
177. Циба В. Т. Соціологія особистості : системний підхід (соціально-психологічний аналіз) : навч посібник / Віталій Трохимович Циба. — К. : МАУП, 2000. — 152 с.
178. Цюприк А. Результати самостійної роботи студентів під час вивчення суспільних дисциплін / Андрій Цюприк // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 2004. — № 1. — С. 69—77.
179. Цюприк А. Я. Особенности организации самостоятельной работы во время изучения общественных дисциплин / А. Я. Цюприк, В. П. Мороховский, О. Н. Якимович // Организация самостоятельной работы студентов на факультете ВУЗа : материалы Междунар. науч.-практ. конф., 16—17 ноябр. 2006 г., г. Минск / [редкол. : В. В. Сергеенкова (отв.ред.) и др.]. — Минск : Изд. центр БГУ, 2006. — С. 138—144.
180. Цюприк А. Я. Самостійна робота як засіб підвищення пізнавальної активності студентів під час вивчення суспільних дисциплін / А. Я. Цюприк, О. Н. Якимович // Актуальні проблеми підготовки педагогічних кадрів до творчої професійної діяльності : тези доповідей. —

Мелітополь, 2006. — С. 16—20.

181. Чеботарьова Л. І. Економічне виховання та освіта старшокласників в процесі вивчення дисциплін шкільного освітнього компоненту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 “Теорія і методика виховання” / Л. І. Чеботарьова. — К., 2002. — 23 с.

182. Чепиков М. Т. Интеграция науки : философский очерк / М. Т. Чепиков. — М. : Мысль, 1981 — 276 с.

183. Черепехіна О. А. Щодо розуміння сутності поняття «професіоналізм психолога» [Електронний ресурс] / О. А. Черепехіна. — Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pfto/2009_2/files/ped_02_09_Cherepehina.pdf

184. Чернилевский Д. В. Дидактические технологии в высшей школе : [учеб. пособие] / Дмитрий Владимирович Чернилевский. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. — 437 с.

185. Чистикова В. М. Интегративно-модульная технология непрерывной профессиональной подготовки специалистов технического профиля / В. М. Чистикова // Инновации в образовании. — 2008. — № 2. — С. 48—53.

186. Чистикова В. М. Предпосылки интегративно-модульного подхода к содержанию профессиональной подготовки специалистов технического профиля / В. М. Чистикова // Инновации в образовании. — 2008. — № 1. — С. 4—17.

187. Чмихун С. Є. Соціальне знання в інформаційно-комунікативному просторі сучасного суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії” / С. Є. Чмихун. — Харків, 2008. — 20 с.

188. Шабанова М. А. Социэкономика : от парадигмы к новой науке / М. А. Шабанова // Общественные науки и современность. — 2006. — № 1. — С. 121—133.

189. Шаргун Т. О. Формування професійної компетентності майбутніх

фахівців залізничного транспорту // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. — 2006. — № 1. — С. 27–32. — (Серія: Педагогіка).

190. Шестоपालюк О. В. Сучасні підходи до громадянського виховання особистості / О. В. Шестоपालюк // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. — Випуск 17 (21)/ Мін-во освіти і науки України, АПН України, Нац. техн. ун-т "ХПІ". — Харків : НТУ ХПІ, 2008. — С. 32—39.

191. Шкляр А. Х. Непрерывное профессиональное образование в интегративных структурах профессиональной школы (теория и практика) : [монография] / Аркадий Ханонович Шкляр. — Мн. : НМ Центр, 1995. — 236 с.

192. Шапошнікова Н. П. Адаптація учнів професійно-технічного училища до умов ринкової економіки засобами педагогічного менеджменту : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 "Теорія і методика професійної освіти" / Н. П. Шапошнікова. — Кривий Ріг, 2001. — 21 с.

193. Шураханова К. Становление культуры мышления студентов в процессе интеграции знаний / К. Шураханова, Л. Соколова // Вестник ОГУ. — 2003. — № 7. — С. 71—76.

194. Юрій М. Ф Людина і світ : підручник / Михайло Федорович Юрій. — К. : Дакор, 2006. — 460 с.

195. Ягупов В. Мотивація навчальних дій як дидактичний принцип / Василь Ягупов // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 2000. — № 1. — С. 9—22.

196. Якимович О. Н. Активізуючі методики навчання економічних дисциплін / О. Н. Якимович // Інноваційні методики навчання у професійно-технічній освіті : монографія / за ред. І. М. Козловської. — Львів : Сполум, 2006. — С. 151—162.

197. Якимович О. Н. Дидактичні умови формування соціально-

економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування : метод. рекомендації / Ольга Несторівна Якимович. — Львів : Сполом, 2008. — 16 с.

198. Якимович О. Н. До проблеми практичної підготовки фахівців соціальної сфери / О. Н. Якимович // Інформаційно-телекомунікаційні технології в сучасній освіті : досвід, проблеми, перспективи : зб. наук. праць. — Львів, 2009. — Вип. 2. — Ч. 2. — С. 154—158.

199. Якимович О. Н. До проблеми соціально-економічної підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів / О. Н. Якимович // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. пр. — Випуск 11. / редкол. : І. А. Зязюн та ін. — К. ; Вінниця : ДОВ “Вінниця”, 2006. — С. 146—150.

200. Якимович О. Н. Критерії й рівні сформованості соціально-економічних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування / О. Н. Якимович // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. пр. — Випуск 26 / редкол. : І. А. Зязюн та ін. — К. ; Вінниця : Планер, 2010. — С. 100—106.

201. Якимович О. Н. Основні підходи до визначення змісту соціально-економічної підготовки фахівців : метод. рекомендації / Ольга Несторівна Якимович. — Львів : УЛС, 2005. — 16 с.

202. Якимович О. Н. Сутність соціально-економічних знань у сучасній професійній підготовці // Педагогічні інновації у фаховій освіті : зб. наук. праць / [ред.кол. : Ф. Г. Ващук, С. Г. Борзенко та ін.]. — Ужгород : ЗАДУ, 2010. — С. 130—138.

203. Якимович О. Н. Проблема соціально-економічних знань сучасної молоді / О. Н. Якимович // Szkoła w perspektywie XXI wieku : terażniejszość — przyszłość / Pod red. Z. Ratajka. — Kielce : Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego, 2009. — S. 175—180.

204. Якимович О. Н. Роль практичного навчання в професійному становленні майбутнього соціального працівника / О. Н. Якимович // Теоретичні та методичні основи забезпечення якості професійно-практичної підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів : [монографія] / за ред. Я. М. Собка — Львів : Сполом, 2009. — С. 127—145.
205. Якимович О. Н. Соціально-економічна підготовка та її особливості у системі професійно-технічної освіти : метод. рекомендації / Ольга Несторівна Якимович. — Львів : Сполом, 2008. — 12 с.
206. Якимович О. Н. Соціально-економічне виховання молоді у процесі професійного навчання / О. Н. Якимович // Нові технології навчання. Духовно-моральне виховання і професіоналізм особистості : зб. наук. праць. — Вип. 60. — К. ; Вінниця : Д. Ю. Корзун, 2009. — С. 204—208.
207. Якимович О. Н. Соціально-економічні знання і професійне самовизначення молоді / О. Н. Якимович // Нові технології навчання. Шляхи розвитку духовності та професіоналізму за умов глобалізації ринку освітніх послуг : зб. наук. праць. — К. ; Вінниця : Едельвейс і К., 2007. — Вип. 48. — Ч. 1. — С. 311—315.
208. Якимович О. Н. Сучасні методики засвоєння знань з економічних дисциплін учнів професійно-технічних навчальних закладів : метод. посібник / Ольга Несторівна Якимович. — Львів : Сполом, 2007. — 72 с
209. Якимович О. Умови формування соціально-економічних компетенцій майбутніх фахівців сфери обслуговування // Психологічна служба у професійно-технічних навчальних закладах: досвід, проблеми, перспективи : тези Обласної наук.-практ. конф., 20 жовтня 2010 р., м. Львів. — Львів, ФОП Корпан Б. І., 2010. — С. 39—41.
210. Якимович О. Н. Основні концептуальні підходи до формування соціально-економічних знань майбутніх фахівців / О. Н. Якимович // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук.

праць. — Випуск 19. / [редкол. : І. А. Зязюн та ін.]. — К. ; Вінниця : ДОВ “Вінниця”, 2008. — С. 87—93.

211. Якимович Т. Соціальні передумови професійного становлення особистості / Т. Якимович, О. Джулик, Р. Мокрик // Ціннісні орієнтації в громадянському становленні особистості : наук.-метод. збірник. — К. ; Дрогобич : Відродження, 1998. — С. 175—176.

212. Яковенко А. В. Мотивации получения высшего образования в контексте цивилизационных трансформаций / А. В. Яковенко // Проблемы розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства : наукові доповіді і повідомлення II Всеукр. соціолог. конф. // Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України ; за ред. М. М. Шульги — К., 2002. — С. 316—321.

213. Якуба О. Соціологія : навч. посіб. для студентів / Олена Якуба. — Харків : Константа, 1996. — 192 с.

214. Blum A. The development of an integrated science curriculum information scheme / A. Blum // European Journal of Science Education. — 1981. — V. 3. — P. 1—5.

215. Damm-Ruger S. Sozial Qualifikation im Beruf. Eine Studie zu typischen Anforderung und unterschiedlichen Tätigkeitsfeldern [Text] / S Damm-Ruger, B. Stiegler — Berlin-Bonn: BIBB, 1996. — 196 s.

216. Dehnbostel P. Didaktik Moderner Berufsbildung [Text] / P Dehnbostel, H. J. Walter-Lezius — Berlin-Bonn: BIBB, 1995. — 381 s.

217. Gruszecki T. Przedsiębiorca w gospodarce rynkowej / Tomasz Gruszecki // Zarządzanie i Edukacja. — 2001. — № 2. — P. 171—200.

218. Chapman E. H. Your Attitude is Showing : A Self-Paced Exercise Guide / Elwood H. Chapman. — SPA Inc. — U.S.A., 1983. — 86 p.

219. Etzioni A. Towards a new socio-economic paradigm / A. Etzioni // Socio-economic Review. — 2003. — № 1. — P. 112—117.

220. Meyer G. Cybernetyka a proces nauczania / G. Meyer. — Warszawa :

PWN, 1976. — 257 p.

221. Mises L. Human Action : A Treatise on Economics. — San Francisco : Fox&Wilkes, 1966. — 906 p.

222. Okoń W. Nowy słownik pedagogiczny / Wincenty Okoń. — Warszawa : Żak, 1996. — 236 s.

223. Slavin R. E. Research on Cooperative Learning : an international perspective / R. E. Slavin // Scandinavian Journal of Educational Research. — 1989. — Vol. 33. — № 4. — P. 21—39.

224. Sroczyński W. Praktyki zawodowe formą edukacji menedżerskiej / Wojciech Sroczyński // Zarządzanie i Edukacja. — 2001. — № 2. — P. 75—88.

225. Reusch P. J. A. Analiza systemu i specyfikacja systemu [Text] / P. J. A. Reusch, J.-J. V. R. Wintraecken — Szczecin: Wydawnictwo Zachodniopomorskiej szkoły businessu przy uniwersytecie szczecińskim, 1993. — 226 p.

226. Swedberg R. Socioeconomics and the Nev Battle of the Methods' : Towards a Paradigm Shift? [Electronic resource] / R. Swedberg // Journal of Economics, 00905720. — Summer 1990. — Vol. 19. — Mode to access to magazine : http://www.uni-corvinus.Hu/download/OHG_Battle_of_Methods.doc.

227. Zafirovski M. Economic sociology reformulated : the interface between economics and sociology [Electronic resource] / M. Zafirovski, B. Levine // American Journal of Economics and Sociology. — 1997. — Juli. — Mode to access to magazine : http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m0254/is_n3v56/ai_20243378